

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 2(102)/2021

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 2(102)/2021

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2021 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2021 г.

April–May–June
June, 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Москва (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Москва (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филол. ғыл. д-ры, Ф.М.Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков,	филол. ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерде беттеген

І.Д. Бекбосын

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.06.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 22,25 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 55.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-тың баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
А.К. Жолдубаева,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерная верстка

І.Д. Бекбосын

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.06.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 22,25 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 55.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor

Doctor of Historical sciences
Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD
S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth.** PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies Universidad de Guanajuato, (Mexico);
D.A. Amangolova, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Frabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Frabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Frabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, specialty "Philosophy", Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, D.V. Volkova

Computer layout

I.D. Bekbossyn

Bulletin of the Karaganda University. "History. Philosophy" series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC "Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov"

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.06.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 22,25 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 55.

Printed in the Publishing house of NLC "Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov".

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдрахманова К.К.</i> Проблемы советского крестьянства в послевоенное десятилетие в современной российской историографии	6
<i>Ахметшина Г.У.</i> Н.Ә. Назарбаев еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан тарихының дереккөзі ретіндегі маңызы мен ерекшеліктері	20
<i>Байжұма Г., Дукенбаева З.О.</i> Моңғолия қазақтарының репрессия дәуіріндегі қилы тағдыры..	26
<i>Байзакова К.И., Сабуров Н., Оразбай Ә.</i> Появление интеграционных процессов в Центральной Азии в сравнении с АСЕАН.....	31
<i>Бейсенбекова Н.А., Шотбакова Л.К., Тарыбаева А.К.</i> Қазақстан тарихы пәнінде Әлихан Бөкейханның рухани мұрасын оқытудағы кейбір инновациялық әдістер.....	40
<i>Baikushikova G., Umbetova N., Augan M., Shukirbayeva A.</i> Internationalization of higher education: case study – China, Turkey	49
<i>Галиев А.А., Мырзахметова А.Ж., Гейбуллаева Р.</i> История казахского народа и семиотика	60
<i>Иманбаева А.А., Лянбаева Н.И.</i> Қазақстандағы азаматтық қоғам мәселелері.....	70
<i>Күзембаева Ә.Б., Балаубаева Б.М., Абдуали М.</i> Еуропалық одақтың Орталық Азияға арналған жаңа стратегиясы: нормативті күштен орнықтылыққа ауысу	77
<i>Мақашева К.Н., Нәзикбаева А.Д.</i> Қазақстан мен Тәжікстанның сыртқы саясат концепцияларына салыстырмалы шолу	85
<i>Мақашева К.Н., Шалкеева З.А.</i> Председательство Казахстана в Организации исламского сотрудничества: основные итоги деятельности	91
<i>Movkebayeva G.A., Sadvakassova A.M.</i> Cooperation between India and Central Asia and its importance for the region.....	98
<i>Мырзахметова А.Ж., Хлебников И.Д., Момошева Н.К.</i> Казахстанский опыт развития информационной грамотности молодежи.....	107
<i>Сактаганова З.Г.</i> «Ашаршылық — Великий джут» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы.....	117
<i>Стамбулов С.Б., Урустембаева Ж.Т., Сакабай Т.К.</i> ТМД шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың нормативті-құқықтық негізінің қалыптасуы: мәселелері және болашағы	129
<i>Baskynbayeva N.K.</i> The instagram and the image of a modern woman: influence and interaction	136
<i>Шотбакова Л.К., Шотбай Е.Н.</i> Қазақстанның мәдениет саласындағы дипломатиясының Шығыс Азиялық бағыты: мәселенің келісімшарттық-құқықтық негізі	142

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Vaibosynov D.B., Zhumakanova U.S., Balshikeev S.B.</i> The role and palace of women's in Islam	149
<i>Дойков Й.С.</i> Концептуальная схема диалектико-материалистической концепции познания	154
<i>Zhussupova B.Zh.</i> Theory, discourse, process	158
<i>Rezvushkina T.A., Karipbayev B.I.</i> Motherhood with many children in Kazakhstan: combinibg work and care	163

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	176
--	-----

DOI 10.31489/2021HPh/6-19

УДК 930.1: 63(574) «1945/55»

К.К. Абдрахманова*

*Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

Проблемы советского крестьянства в послевоенное десятилетие в современной российской историографии

Исследование проблемы советского крестьянства в послевоенное десятилетие в современной российской историографии актуализируется в условиях фундаментальных перемен, связанных с открытием доступа к новым архивным документам. За последние десятилетия в российской исторической науке наблюдается рост интереса к феномену повседневной жизни советского человека, в том числе и крестьянства. Представленный широкий пласт историографического материала был разделен по проблемному принципу: исследования общественных настроений, взаимоотношений крестьянства и государства, проблемы голода и продовольственного снабжения, политических репрессий против крестьянства, колхозной жизни и т.д. Автор приходит к выводу, что современная российская историография обращена к изучению разнообразных аспектов крестьянской повседневности.

Ключевые слова: аграрная политика, советское крестьянство, колхозы, деревня, история повседневности, российская историография.

Введение

История советского крестьянства в последние годы стала одной из актуальных проблем в казахстанской историографии. Общая тенденция по рассекретиванию архивных документов дала свои результаты. Ранее неизвестные страницы о трагедии советского крестьянства, их противоречия с властью, раскулачивание, коллективизация, голод, война, потери и многое другое стали объектом пристального внимания ученых. Метафорой послевоенного периода в истории крестьянства стал трудовой подвиг сельских жителей (деревни и аула) — по сути справедливое, но не учитывавшее все сложности и трудности того времени. До сих пор крайне мало известно о жизни простого сельского жителя и труженика, об изменениях, происходивших в системе его социальных связей, ценностей, мировоззрения, под влиянием социально-экономических, политических и культурных преобразований в советском обществе.

В советской историографии обозначенная проблема была одной из идеологизированных тем, в связи с этим все негативные тенденции умалчивались. Кардинальные изменения произошли в 1990-х гг., когда процессы демократизации общества оказали положительное влияние на увеличение интереса к данной проблематике. В данной статье мы попытались отследить основные тенденции и этапы в освещении обозначенной проблемы в современной российской историографии.

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru (К.К. Абдрахманова).

Методология и методы исследования

Методологической базой послужили труды российских исследователей. Теоретико-методологические проблемы были разработаны в трудах Ю.А. Полякова, В.Б. Жиромской, Л.П. Репиной, А.К. Соколова, А.В. Курьяновича, Н.Л. Пушкаревой и других [1–6]. В исследованиях ученых разрабатываются общетеоретические и методологические аспекты истории повседневности (определение предмета и объекта исследований, разработка дефиниций, методов, критериев и т.д.), отслеживаются различные подходы, изучающие человека во всех взаимосвязях и ситуациях: в обществе, семье. Предметом дискуссий были такие аспекты, как субъект данного научного направления (человек или группа людей), объект (только ли «маленький человек?»), сфера исследования (частная жизнь или трудовая, рабочая повседневность и т.д.), критерии и параметры истории повседневности. По мнению академика Ю.А. Полякова, «история повседневности — это сумма миллиардов судеб людей, живущих в далеком и близком минувшем, имеющих как общие глобальные черты, так и специфические, региональные, национальные, наконец, индивидуальные. Задача — обрисовать их образ жизни в историческом разрезе, выявляя общее и особенное, неизменное, сохраняющееся столетиями, и новое, ежедневно рождаемое буднями» [1; 125]. Исследователь Н.Л. Пушкарева считает, что история повседневности — это сфера человеческой обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах [6; 3]. А.С. Сенявский приходит к выводу, что история повседневности — это история «подробностей жизни», насыщенная богатой конкретикой» [7; 27]. Изучение методологических подходов при исследовании истории повседневности были проанализированы в работе Л.П. Репиной, которая выделяет два уровня: микро- и макроподход. По ее мнению, использование микроподходов получило широкое распространение по мере того, как обнаруживались неполнота и неадекватность макроисторических выводов, ненадежность среднестатистических показаний, направленность доминирующей парадигмы на сужение исторического развития общества к псевдонормативным образцам и типам» [3; 20]. Ученый Б.Г. Могильницкий считает, что применение двух подходов в научных изысканиях не просто увеличит потенциал исторического исследования, а придаст новое качество вслед процессу осмысления прошлого [8]. Аналогичного мнения придерживается академик Ю.А. Поляков, который отмечает, «чтобы понять исторические события и явления, надо решить двуединую задачу — показать и человека, и обстановку» [1; 132].

Следует отметить, что современными российскими учеными только в 1990–2000-х гг. были заложены основные концепции, направления и методологические критерии в изучении данной проблемы. Именно они легли в основу настоящей статьи. Кроме того, при ее написании были использованы как общенаучные (анализ, синтез; математико-статистический метод (сбор, обработка, анализ количественных данных, вычисление средних показателей, процентов, группировка статистических сведений по определенному признаку, составление таблиц), так и специально-исторические методы (историко-реконструктивный, историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический и др.).

Обсуждение

История повседневности в российской историографии представляет собой сравнительно молодое направление, которое получило свое распространение в начале 1990-х гг. благодаря развитию междисциплинарного подхода в изучении исторического прошлого и роста интереса к обыденной жизни «простого» человека. За тридцатилетний промежуток времени в России было опубликовано множество научных трудов, монографий, учебных пособий, а также защищены сотни диссертаций на соискание ученой степени доктора / кандидата исторических наук по различным аспектам истории повседневности, в том числе и крестьянской повседневности послевоенного периода.

Широкую дискуссию в современной российской историографии вызывают проблемы крестьянской повседневности послевоенного периода. Процессы демократизации общества создали условия для развития плюрализма мнений в гуманитарных науках, позволили ученым получить доступ к ранее засекреченным документам. Все эти тенденции оказали положительное влияние на увеличение спроса и интереса к данной проблематике. В этот период появились первые публикации, где отслеживались кардинальные изменения в подходах и оценках исторических фактов послевоенной советской истории. К примеру, если в советское время писали о достижениях и плюсах

в аграрной политике руководства страны, то в начале 1990-х гг. исследователи сосредоточили свое внимание на установлении трагических последствий (социально-экономических, демографических, политических) в результате аграрных реформ, направленных на модернизацию деревни и села.

Существенный вклад в разработку вопросов об истории российской деревни в послевоенный период, а также аспектов взаимоотношения крестьянства и государства был внесен ученым В.П. Поповым [9, 10]. В его книги вошли ранее не публиковавшиеся архивные документы и личные письма крестьян о тяжелых годах послевоенного десятилетия. Тексты документов снабжены необходимыми примечаниями и комментариями автора. Свой интерес к этой проблематике В.П. Попов объясняет целым рядом причин. Во-первых, после окончания войны крестьяне ждали перемен: «одни, повидавшие Европу, узнали, как живут местные крестьяне, и, естественно, сравнивали их жизнь со своей, в душе надеясь, что после войны многое можно будет изменить к лучшему; другие, державшие на своих плечах тыл, надеялись на помощь своим обессиленным селам и деревням» [9; 13]. По мнению автора, эти изменения в сознании солдат-крестьян и ответная реакция властей должны были стать источником одного из самых острых конфликтов в деревне. Во-вторых, для него было интересно исследовать ситуацию в тех сельских местностях, которые попали под временную немецкую оккупацию. С возвращением советской власти на людях, которые по разным причинам не успели или не пожелали покинуть свою Родину, навсегда оставалось несмыслимое клеймо сообщников врага. Это стало серьезной причиной возникновения еще одного конфликта не только между властью и крестьянами, но и внутри самой деревни. По мнению В.П. Попова, с окончанием войны названные конфликты должна была решить политика государства в деревне. Однако, как отмечает автор, в реальности государство мало способствовало улучшению жизни села, сосредоточив основное внимание на восстановлении промышленности и наращивании военного потенциала. Оно по-прежнему рассматривало деревню лишь как источник трудовых ресурсов и продовольствия. Были сохранены законы военного времени, усилены репрессии в отношении деревенского населения [9; 11].

В работах В.П. Попова приводятся документы, которые свидетельствуют о процессах сокращения численности сельского населения в начале 1950-х гг. По мнению автора, эта была ответная мера населения на чрезвычайный зажим деревни со стороны государства. «Упадок сказался и на духовном потенциале народа; образ жизни предыдущих поколений крестьян, с их любовью к деревенскому труду, бытом, национальной культурой, уже не служил образцом и примером для молодежи» [9; 15]. Крестьянское самосознание послевоенного времени нашло широкое отражение в письмах во власть. Приводимые в сборниках письма отличаются от официальных документов живым и образным языком, наполнены трагическими чувствами и переживаниями. Во всех письмах, несмотря на то, что в них отражены различные жизненные ситуации, можно отследить защитную реакцию колхозников на бесконечные государственные эксперименты.

Во многом разработка проблем повседневной жизни послевоенного советского общества было положено работами Е.Ю. Зубковой [11, 12]. Автор, используя источники личного происхождения (дневники и письма), исследовала общественные настроения, отражающие отношение общества в целом и его отдельных групп к политике властей: политическим кампаниям, внешнеполитическим акциям, способам решения продовольственных, жилищных, религиозных и других проблем. В 2-х разделах книги («Закончится война — колхозы распустят: ожидания крестьянства и государственная политика» и «Голодные годы: настроения населения в связи с продовольственным кризисом и голодом 1946–1947 гг.») Е. Зубкова раскрывает реальную картину жизни в послевоенных советских колхозах. Она отмечает: «Колхозная система находилась в глубоком кризисе, и многие люди, прикрепленные к колхозному тяглу, предпочли бы наиболее радикальный выход из этого кризиса — роспуск колхозов» [12; 62]. Причины голода 1946–1947 гг. Е. Зубкова связывала не только с засухой, но и с необдуманной политикой государственной власти, которая организовала обязательные дополнительные хлебозаготовки. «В результате дополнительных хлебозаготовок большинство колхозов и совхозов вынуждены были отдать хлеб, предназначенный для крестьян и распределяемый в форме натуроплаты. Изымая этот хлеб, государство ставило деревню на грань голода» [12; 70].

Аналогичную точку зрения отразили в своих трудах региональные историки Б.Г. Бомешко (Молдавия), В.А. Исупов (Сибирь) и другие [13, 14]. Авторами были проанализированы не только истоки трагедии, но и основные причины, которые привели к большим ошибкам и трагедии народа. Дана картина невероятных человеческих страданий во время голода (дистрофия, смертность от

недоедания и др.), показывается размах работы, проводимой в Молдавской Республике, а также в Сибири по спасению людей от голода и болезней, ликвидации последствий засухи.

В 1991 г. была опубликована статья И.М. Волкова о голоде 1946–1947 гг., где он назвал главными причинами голода последствия войны и засуху 1946 г. Им были описаны масштабы и последствия трагедии. По его мнению, отказ от изъятия хлеба в колхозах не гарантировал бы населению избежать трагедии. Параллельно он рассматривает проблемы экономии хлеба и экспорт зерна из страны, последствия силового управления колхозами, причины отчуждения крестьян от земли и т.д. [15].

Проблема голода стала серьезным предметом исследования в трудах В.Ф. Зимы [16, 17]. Автор на основе материалов секретных документов, писем, воспоминаний раскрывает причины, масштаб и последствия голода 1946–1947 гг. в СССР. В.Ф. Зима указывает на необходимость учитывать внешние причины событий 1946–1947 гг.: «Разрыв отношений СССР с бывшими союзниками по войне, общее обострение международной обстановки в связи с началом «холодной войны» еще больше закрепляли в нашей стране приоритет промышленности, а значит, дальнейший развал сельского хозяйства и латание бюджета за счет налогообложения народа» [17; 16]. В отдельной главе исследуются аграрная политика советского режима в 1947–1952 гг. и реакция сельского населения на действия властей. Автор отмечает, что в период кризиса колхозной системы государство, используя систему страха и принуждения, начало проводить «второе раскулачивание». В.Ф. Зима особо отмечает последствия Указов от 21 февраля и 2 июня 1948 г., согласно которым в отдаленные и необжитые районы Сибири насильственно на 8 лет выселялись колхозники и единоличники, не выполнившие обязательных заданий. В заключение, В.Ф. Зима приходит к выводу, что голодная трагедия была сделана руками государственной власти, которая была направлена на продолжение начатой до войны индустриализации с целью создания более мощного военно-промышленного комплекса.

Одной из первых комплексных работ об элементах крестьянского двора колхозной эпохи стала монография волгоградского историка М.А. Безнина [18]. Автор отслеживает основные социально-экономические и демографические изменения в крестьянской среде. Были проанализированы механизмы раскрестьянивания колхозной деревни, расслоения колхозников, эволюции приусадебного хозяйства.

Попытка по-новому осмыслить проблемы раскрестьянивания послевоенной колхозной деревни была предпринята в исследовании О.М. Вербицкой [19]. Автор изучила причины и этапы ухудшения демографического развития крестьянства, исследовала механизмы оплаты крестьянского труда, проанализировала роль личного подсобного хозяйства в жизни крестьянской семьи. Отдельно остановилась на анализе доходных и расходных статей семейного бюджета крестьян, установила структуру потребления, описала быт и духовную культуру колхозного крестьянства.

Исторические этапы и аспекты социальной политики советской власти за период с 1940–1980-х гг. были охарактеризованы в монографии А.С. Ващук. Автор на примере сельского и городского населения Дальнего Востока рассмотрела влияние государственной социальной политики на развитие уровня жизни, бытовую сферу, идеологию, культуру и т.д. [20].

Проблемы кадрового дефицита в сельском хозяйстве в 1940–1960-е гг. были освещены в работах В.Б. Чистякова [21, 22]. Автор отмечает, что необходимо было поднять техническую вооруженность хозяйств, обеспечить сельское хозяйство специалистами и работниками массовых профессий.

За последние десятилетия в российской историографии появились труды, посвященные истории репрессий против крестьянства. Ученые В.П. Попов [23, 24], В.Ф. Зима [25], Н.Ф. Бугай [26], П.М. Полян [27] в своих исследованиях впервые анализируют статистику насильственных выселений крестьян, приводят количество осужденных крестьян за хищение хлеба и других продуктов питания, за уголовные преступления, за невыполнение отработочной повинности, а также ими характеризуются сведения о судебных процессах председателей колхозов.

В 1995 г. ученый В.П. Попов в журнале «Социологические исследования» опубликовал серию статей, посвященных паспортной системе в СССР [28, 29]. По мнению автора, паспортная система стала одним из главных инструментов государства по принудительному закреплению крестьян в колхозах.

Одновременно стали изучаться проблемы о социальных протестах сельского населения в военное и послевоенное время, взаимоотношения крестьянства и власти. Социальный протест определяется как реакция несогласия сельского населения на неудовлетворяющую его политику

власти, ее конкретные мероприятия. Крестьянство стремилось защитить свой устоявшийся жизненный уклад [30, 31]. Общественно-политическая жизнь и крестьянская повседневность послевоенного времени были проанализированы в исследованиях И.В. Кометчикова [32]. Автор, на основе материалов областей Центрального Нечерноземья РСФСР, отследил идеологию и общественные настроения деревни, религиозность, продемонстрировал механизм выживания деревни, проблемы крестьянского труда и т.д.

В начале 2000-х гг. были опубликованы работы, посвященные историографии проблемы экономического развития СССР 1940-х–начала 1950-х гг., а также советской деревни послевоенного периода [33, 34]. В частности, в монографии В.Л. Пянкевича были изучены основные тенденции развития отечественной и зарубежной историографии восстановления советской экономики периода Великой Отечественной войны и послевоенного времени. В статье И.М. Волкова были охарактеризованы основные проблемные вопросы об истории советской послевоенной деревни в трудах советских и современных российских исследователей.

В постсоветском периоде в научных кругах были отслежены тенденции по сближению российских и зарубежных исследователей. Снятие идеологических клише и запретов позволило ученым опубликовать совместные работы по истории советской повседневности. Безусловно, здесь необходимо отметить роль крупного российского аграрника В.П. Данилова, благодаря которому была начата эта совместная работа. В период рассекречивания архивных фондов он инициирует серию публикаций архивных документов по истории крестьянства XX в. Под его руководством практически до конца будут доведены два крупных международных проекта: «Трагедия советской деревни» в 5-и томах и «Деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» в 4-х томах.

Одной из первых работ подобного характера принято считать серию сборников документов и материалов «Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание», вышедшей под редакцией В.П. Данилова, Р. Маннинг и Л. Виолы в 5-и томах на английском и русском языках [35, 40]. При написании данной серии книг принимали участие ученые из Института российской истории (Россия), Бостон колледжа (США), Университета Торонто (Канада), Университета Мельбурна (Австралия), Бирмингемского университета (Великобритания) и Сеульского государственного университета (Корея). Учеными была проведена колоссальная работа по выявлению, рассекречиванию, обработке и включению в научный оборот целого пласта ранее недоступного архивного материала из фондов высших органов партийно-государственного руководства — ЦК ВКП(б), Политбюро, Оргбюро и Секретариата, ЦИК и СНК РСФСР, ОГПУ, различных наркоматов, Верховного Суда и Прокуратуры, Политуправления армии и других организаций. Главная цель данного совместного труда — определить процесс формирования государственной политики в отношении деревни, а также отследить ответ и отношение разных слоев сельского населения на предпринимаемые сверху шаги в период формирования колхозной системы в СССР с конца 1920-х гг. и до начала Второй мировой войны.

Первый том включает в себя документы по истории советской деревни накануне коллективизации (май 1927 г.–ноябрь 1929 г.), где отражается первоначальный этап сталинской «революции сверху», начавшейся со слома нэпа как государственной политики и системы социально-экономических отношений в обществе, прежде всего, между городом и деревней [35]. Основной пласт составили документы, где показаны протест и сопротивление крестьянства на чрезвычайные меры со стороны государства в период хлебозаготовительного кризиса.

Второй том посвящен самому сложному периоду для советского крестьянства с ноября 1929 г. по декабрь 1930 г. — «сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса» [36]. Новые архивные документы раскрывают антикрестьянскую политику Сталина и его ближайшего окружения, которая привела к разорению миллионов крестьян и разрушению производительных сил сельского хозяйства. В сборнике приводится большое количество претензий, высказываний по отношению к властям со стороны крестьянства. Имеются всесоюзные данные о массовом сопротивлении крестьян, нередко перераставшие в повстанческие движения.

Третий том посвящен периоду 1930–1933 гг., где происходили наиболее трагические события для крестьянства всего Советского Союза [37]. Документы свидетельствуют о полном провале планов первой пятилетки в области сельского хозяйства, приведшие к аграрному кризису, невосполнимым социально-демографическим и экономическим последствиям, трагическому и масштабному голоду. Архивные материалы подтверждают информацию о полной осведомленности И. Сталина о сложившемся положении. В частности, приводится переписка М. Шолохова и

И. Сталина, где первый констатировал страшные факты голода и издевательств по отношению к крестьянству. На что И. Сталин в качестве оправдания утверждал о виновности самих крестьян в непослушании и невыполнении поручений партий и правительства.

В четвертом томе собраны документы, которые характеризуют состояние развития сельского хозяйства, положения колхозников после коллективизации с 1934 по 1936 гг. [38]. Публикуются письма и жалобы крестьян в различные инстанции, свидетельствующие о жизни и настроениях деревни, выражающие протест против непосильных изъятий и беззаконий со стороны властей. В Приложении помещены статистические таблицы из сводных годовых отчетов колхозов по СССР за 1934–1936 гг.

Пятый том состоит из двух частей. Первая книга посвящена 1937–1938 гг., вторая часть — 1938–1939 гг. [39, 40]. Здесь можно отследить вопиющие факты о терроре и массовых политических репрессиях по отношению к крестьянству, организованные через «показательные судебные процессы». Значительное внимание уделено положению самих крестьян, их настроениям и реакции на происходящее в письмах и материалах периодической печати.

Второй международный проект под руководством В.П. Данилова был под названием «Деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» в 4-х томах [41–45]. Работа была опубликована при содействии Института российской истории РАН, Центрального архива ФСБ Российской Федерации, Дома науки о человеке (Франция), Института истории новейшего времени (Франция), Центра по изучению России (Франция) и Института по экономической истории (Швеция). Работа над серией сборников была начата в начале 1990-х гг. и завершена с изданием последнего 4-го тома в 2012 г. К сожалению, издание последнего тома затянулось из-за смерти В.П. Данилова, но его коллегам удалось завершить издание книги.

Первый том содержит материалы, относящиеся ко времени гражданской войны и перехода к нэпу [41], когда противостояние крестьянства большевистской диктатуре принимало характер вооруженного повстанческого движения. В научный оборот вводятся документы из ранее совершенно засекреченных архивов советских спецслужб. Речь идет о почти ежедневных информационных сводках, а также справках, докладах и обзорах, предоставлявшихся спецорганами (ВЧК, а с 1922 г. — ГПУ) узкому кругу лиц в высшем государственном и партийном руководстве и содержащих сведения о положении и настроениях населения, о политических событиях и движениях в городе и деревне. Благодаря документам вырисовывается реальная картина происходящих событий того времени. Страна охвачена крестьянскими восстаниями, хозяйственной разрухой и нарастающим голодом, который в 1921–1922 гг. унес миллионы жизней.

Второй том содержит материалы ОГПУ за 1923–1929 гг. [42]. Это документы, освещающие вопросы хозяйственной, социально-политической и бытовой жизни деревни. В целом, они дают объективную информацию о причинах крестьянского недовольства (непосильные налоги, «ножницы цен», произвол местных властей и т.п.). Публикуемые документы демонстрируют картину о тяжелом выходе деревни из хозяйственной разрухи и голода, явившихся наследием мировой и гражданской войн. Слом нэпа, начавшийся с насильственных хлебозаготовок зимы 1927–1928 гг., выдвинул на передний план вопросы «о классовой борьбе», «о кулацком сопротивлении», «об антисоветской деятельности». Документы этого времени показывают, как создавалась и вводилась в действие командно-репрессивная система, как складывалось взаимодействие «чрезвычайных мер» и «перегибов».

Третий том состоит из 2-х частей и охватывает период с 1930 по 1934 гг. [43, 44]. В первой части представлены документы ОГПУ за 1930–1931 гг. Это период «сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса», который сопровождался массовыми бедствиями крестьян: принудительный труд, спецпоселения, репрессии, насилие и гибель людей. Вторая книга третьего тома содержит документы, относящиеся к наиболее драматическому периоду (1932–1934) — столкновению сталинского государства с большей частью крестьянства. Эти документы освещают многие формы сопротивления крестьянства (от наиболее активных до самых пассивных) насильственным поборам государства, крайнюю напряженность на «фронте хлебозаготовок», которая достигла своего апогея летом и осенью 1932 г. Документы позволяют понять механизмы, приведшие к страшному голоду, поразившему наиболее плодородные сельскохозяйственные регионы страны (Украина, Северный Кавказ, Волга, Казахстан). Среди наиболее впечатляющих документов, касающихся голода, фигурируют письма крестьян, перехваченные цензурой, а также некоторое очень ограниченное число докладов ОГПУ, предназначенных для внутреннего пользования, поскольку

информация об этой катастрофе, в основном, вызванной политикой сталинской власти, хранилась в строжайшем секрете даже внутри самого ОГПУ. Голод 1932–1933 гг. является центральной темой этой книги, вместе с тем в книге приводятся документы, относящиеся к 1934 г. и содержащие очень полную информацию об этом периоде, который был ознаменован переходом к менее конфликтным отношениям между государством и крестьянством, когда голод постепенно начинает отступать. Этот материал свидетельствует о тех страшных индивидуальных и коллективных психологических травмах, которые испытали люди, пережившие эту катастрофу.

В четвертом томе публикуются документы и материалы о политическом, хозяйственном, социальном и культурном положении деревни с 1935 по 1939 гг. [45]. Сборник охватывает документы, которые характеризуют настроения крестьян (колхозников, единоличников, спецпереселенцев), а также материалы государственного террора 1937–1938 гг. (данные о массовых операциях и судебных процессах, влияние террора на повседневную жизнедеятельность сельского социума).

Заслуживает внимания диссертационное исследование Н.В. Ахмадиевой [46]. Исследователь на примере Башкортостана изучила развитие колхозного производства, численность и состав колхозного крестьянства, материально-бытовое положение и культуру крестьянства с 1945 по 1965 гг.

В 2003 г. по истории взаимоотношений крестьянства и власти послевоенного периода на примере Мордовии была защищена диссертация В.А. Ломшина [47]. В работе характеризуется положение деревни и крестьянства в 1945–1953 гг., дается анализ голоду 1946–1948 гг. и его последствиям, рассматривается политика власти в отношении крестьянства Мордовии, а также изучаются специфика послевоенной коллективизации и особенности «второго раскулачивания».

По истории аграрной политики Советского государства и ее осуществлению на Урале была защищена докторская диссертация Р.Р. Хисамутдиновой [48]. Автором был сделан акцент на изучение проблем историографии и источниковедения аграрной истории советского государства на Урале, а также на развитие производственных отношений и экономических тенденций в деревне в военные и послевоенные годы. Кроме того, отдельные главы были посвящены налогам и трудовым повинностям крестьян уральского села в 1940-х гг. и политике государственной власти по отношению к крестьянам в военные и послевоенные годы.

Колхозной жизни на Урале в 1935–1953 гг. была посвящена монография Х. Кесслера и Г.Е. Корнилова [49]. Работа раскрывает взаимоотношения государства и колхозов в сталинский период. Документы региональных и центральных архивов подразделены по периодам (1935–1941 гг., 1941–1945 гг., 1946–1953 гг.) и направлениям: аграрная политика, голоса крестьян, снабжение, культура и быт, местные власти, работа в колхозе и на стороне, колхозная торговля, бюджеты, производство, налогообложение. Документы помогают отследить направления государственной политики в области сельского хозяйства, ее последствия для крестьянства и оценить эффективность системы сельскохозяйственного производства в обозначенные годы. Отдельное место занимают вопросы общественного настроения крестьян, их реакции на происходящие события.

В диссертационном исследовании С.В. Филатова на материалах Ростовской области и Краснодарского края были рассмотрены аграрная политика и уровень жизни колхозного крестьянства в 1950-е – начале 1960-х гг. [50]. Автор на основе материалов бюджетных обследований изучил материальное благосостояние крестьянства, доходы и расходы, а также проблемы потребления колхозным крестьянством продуктов питания и промышленных товаров.

В 2008 г. была опубликована монография Т.К. Щегловой «Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история» [51]. Автором была предпринята попытка соединить конкретно-историческое исследование с проблемами источниковедения. Рассматриваются вопросы создания, документирования, архивирования и интерпретации устных исторических источников. Дискуссионные вопросы новейшей истории крестьянства предреволюционного, революционного и советского периодов рассматриваются с использованием подходов нового направления исторических исследований — устной истории (*oral history*) на основе созданных в 1990–2007 гг. в сельских районах Алтайского края и впервые вводимых источников. Исследователь уделил научное внимание массовому историческому сознанию и менталитету сельского населения, в том числе и отношению к власти, государственным деятелям, разрушению церковей, советской аграрной политике и т.д.

На материалах Приангарья по повседневной жизни крестьянства была написана диссертация С.В. Ковригиной [52]. В работе характеризуются специфика социально-демографического состава населения и трудовые будни колхозников. На основе документов личного происхождения были

проанализированы протестные настроения в селах Приангарья. С.В. Ковригиной определены социокультурные аспекты повседневной сельской жизни Приангарья и сделан акцент на повседневную жизнь детей и подростков, а также на вопросы организации досуга.

В 2010 г. по материалам Поволжья и Приуралья была защищена кандидатская диссертация Н.В. Чирковой [53]. Автор детально изучила характер взаимоотношений деревни и государства с 1945 по 1985 гг., выделила особенности государственной сельскохозяйственной политики в сталинское, хрущевское и брежневское времена. Характеризуя крестьянство послевоенного времени, автор приходит к заключению, что символическая оплата труда в колхозах привела к утере экономического интереса у крестьян работать на «государство» [53; 84].

Социальным проблемам колхозного крестьянства Байкальского региона была посвящена кандидатская диссертация Р.Б. Миронова [54]. На основе анализа статей семейного бюджета, структуры питания, потребления непродовольственных товаров и жилищных условий Р.Б. Мионов выявил уровень особенности материального обеспечения и условий труда сельского населения.

Заслуживает внимания диссертационное исследование Ю.С. Торубарова [55]. Исследователем на материале Курской области были охарактеризованы способы и формы налогообложения крестьянства и проведение налоговой политики государства в деревне.

Основные события и факты истории развития села в 1950-е гг. нашли отражение в монографии О.И. Федоренко [56], где рассматривается влияние решений КПСС и Советского правительства, принятых на сентябрьском (1953) Пленуме ЦК КПСС, XX съезде, и других решений партии, направленных на активизацию советских людей. Особое внимание уделено истории освоения целины. Также автором были изучены уровень жизни и развитие культурного уровня сельского населения.

В 2017 г. в Калуге под редакцией доктора исторических наук В.Я. Филимонова была опубликована коллективная монография об истории крестьянства Западного региона России [57]. Предметом изучения стали такие аспекты, как социально-экономические, демографические, социально-политические, социокультурные изменения, происходившие в западнорусской деревне в годы Великой Отечественной войны и до 1980-х гг.

На сегодня в российской исторической науке усилились тенденции изучения крестьянской повседневности. На основе материалов Ульяновской и Куйбышевской областей была написана монография об истории поволжской колхозной деревни послевоенного периода исследователем О.Р. Хасяновым [58]. Автор изучил социально-демографические процессы, трудовую деятельность, аспекты взаимодействия крестьянства с властью, формы досуга, отношение к религии, материально-бытовые условия и т.д. Не отрицая природы сталинизма как тотального насилия над обществом, автор сосредоточивает внимание на стратегии выживания сельского населения, практиках приспособления и пассивного сопротивления, применявшихся как рядовыми колхозниками, так и руководящим составом колхозов.

Выводы

Таким образом, проблемы крестьянской повседневности послевоенного периода нашли значительное отражение в современной российской историографии. Работы отличаются большим разнообразием исследовательских методов и подходов, интерпретаций и оценок, расширением источниковой базы, деидеологизацией и преобладанием конкретного исторического анализа. Значительное влияние оказало внедрение в научный оборот источников личного происхождения, которые позволили отследить настроения в обществе в переломную эпоху и оценить характер социально-экономических изменений через восприятие простых людей. В современных исследованиях внимание исследователей обращено к изучению самых разнообразных аспектов сельской повседневности: сельский быт, сельская стратификация общества, роль и место личного подсобного хозяйства. Анализ показал, что в российской историографии доминирует мнение о потребительском отношении к деревни со стороны власти, которое было связано с направленностью государственной политики на развитие города и тяжелой индустрии.

Рекомендации

Изучение истории советского крестьянства в послевоенное десятилетие должно иметь место в современной исторической науке. Теоретико-методологические достижения западно-европейской, советской и российской историографии по указанной проблеме должны лечь в основу при разработке

истории повседневности советского крестьянства в отечественной историографии. Данные материалы могут быть использованы для образовательных курсов, научных исследований и проектов по проблеме повседневной жизни советского крестьянства.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР08052897 — «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) / Ю.А. Поляков // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 125–132.
- 2 Поляков Ю.А. Человек в повседневности: прошлое и настоящее. Научный совет РАН / Ю.А. Поляков, В.Б. Жирумская // Вестн. РУДН. Сер. История России. — 2003. — № 2. — С. 7–10.
- 3 Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории / Л.П. Репина // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 7–39.
- 4 Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени. Проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 39–76.
- 5 Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы / А.В. Курьянович // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / под общ. ред. В.В. Керова. — М.: Моск. общ. науч. фонд, 2001. — 416 с.
- 6 Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н.Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. — 2004. — № 5. — С. 3–19.
- 7 Сеньявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований / А.С. Сеньявский // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / под общ. ред. В.В. Керова. — М.: Моск. общ. науч. фонд, 2001. — 416 с.
- 8 Могильницкий Б.Г. «Тотальная история» Фернана Броделя как опыт слияния макро- и микроподходов в историческом исследовании / Б.Г. Могильницкий // Социальная история. Ежегодник 2001/2002. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 37–44.
- 9 Попов В.П. Крестьянство и государство (1945–1953) / В.П. Попов. — Париж: YMCA-Press, 1992. — 298 с.
- 10 Попов В.П. Российская деревня после войны (июнь 1945 — март 1953) / В.П. Попов. — М.: Прометей, 1993. — 205 с.
- 11 Зубкова Е.Ю. Общество и реформы 1945–1964 / Е.Ю. Зубкова — М.: Изд. центр «Россия молодая», 1993. — 198 с.
- 12 Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность (1945–1953 гг.) / Е.Ю. Зубкова. — М.: РОССПЭН, 1999. — 229 с.
- 13 Бомешко Б.Г. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг. / Б.Г. Бомешко. — Кишинев: Штиинца, 1990. — 56 с.
- 14 Исупов В.А. «Черное пятно» в истории Сибири / В.А. Исупов // Изв. Сиб. отд. АН СССР. Сер. истории, философии и филологии. — Новосибирск, 1990. — Вып. 1. — С. 31–33.
- 15 Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 гг. / И.М. Волков // История СССР. — 1991. — № 4. — С. 3–19.
- 16 Зима В.Ф. Голод в России 1946–1947 гг. / В.Ф. Зима // Отечественная история. — 1993. — № 1. — С. 35 — 52.
- 17 Зима В.Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия / В.Ф. Зима / отв. ред. В.П. Дмитриенко. — М.: Ин-т рос. ист. РАН, 1996. — 236 с.
- 18 Безнин М.А. Крестьянский двор в Российском Нечерноземье 1950–1965 гг.: учеб. пос. / М.А. Безнин. — Вологда: Пединститут, 1991. — 256 с.
- 19 Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х–начало 60-х годов / О.М. Вербицкая. — М.: Наука, 1992. — 224 с.
- 20 Вашук А.С. Социальная политика в СССР и ее реализация на Дальнем Востоке (середина 40–80-х годов XX века) / А.С. Вашук. — Владивосток: Дальнаука, 1998. — 212 с.
- 21 Чистяков В.Б. Формирование состава специалистов и работников массовых профессий в сельском хозяйстве Российской Федерации (1945–конец 1950-х годов) / В.Б. Чистяков. — М.: МАДИ(ТУ): НИИГИ. каф. истории, 1996. — 176 с.
- 22 Чистяков В.Б. Производственные кадры сельского хозяйства Российской Федерации. 1945–1965 гг.: дис. ... д-ра ист. наук / В.Б. Чистяков. — М., 1999. — 289 с.
- 23 Попов В.П. Крестьянские налоги в 1940-е годы / В.П. Попов // Социологические исследования. — 1997. — № 2. С. 95–114.
- 24 Попов В.П. Государственный террор в Советской России 1923–1953 гг. (источники и их интерпретация) / В.П. Попов // Отечественные архивы. — 1992. — № 2. — С. 20–31.
- 25 Зима В.Ф. Второе раскулачивание / В.Ф. Зима // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 45–59.
- 26 Бугай Н.Ф. 20–40-е гг.: депортация населения с территории Европейской России / Н.Ф. Бугай // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 118–147.
- 27 Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / П.М. Полян. — М.: Мемориал, 2001. — 315 с.
- 28 Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976) / В.П. Попов // Социологические исследования. — 1995. — № 8. — С. 3–13.

- 29 Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976) / В.П. Попов // Социологические исследования. — 1995. — № 9. — С. 3–14.
- 30 Безнин М.А. Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 1940-х–1960-е годы) / М.А. Безнин, Т.М. Димони // Отечественная история. — 1999. — № 3. — С. 81–89.
- 31 Безнин М.А. Крестьянство и власть в России в конце 1930-х–1950-е годы / М.А. Безнин, Т.М. Димони // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX век): материалы Междунар. конф. — М., 1996. — С. 156–167.
- 32 Кометчиков И.В. Крестьянство и власть в 1945–1953 гг.: общественно-политическая жизнь и повседневность (по материалам областей Центрального Нечерноземья РСФСР): дис. ... канд. ист. наук / И.В. Кометчиков. — Калуга, 2005. — 288 с.
- 33 Восстановление экономики СССР (середина 1941–середина 1950-х гг.) / под ред. В.Л. Пянкевич. — СПб.: Нестор-История, 2001. — 432 с.
- 34 Волков И.М. Деревня СССР в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х–1990-е годы) / И.М. Волков // Отечественная история. — 2000. — № 6. — С. 115–124.
- 35 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: [В 5-и т.] / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1999. — 880 с.
- 36 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: [В 5-и т.] / Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — 927 с.
- 37 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: [В 5-и т.] / Т. 3. Конец 1930–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. — 1008 с.
- 38 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: [В 5-и т.] / Т. 4. 1934–1936 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. — 1056 с.
- 39 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: [В 5-и т.] / Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. — 648 с.
- 40 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: [В 5-и т.] / Т. 5. 1937–1939. Кн. 2. 1938–1939 / под ред. В. Данилова. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2006. — 704 с.
- 41 Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: [В 4-х т.] / Т. 1. 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — 864 с.
- 42 Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: [В 4-х т.] / Т. 2. 1923–1929 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — 1168 с.
- 43 Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. [В 4-х т.] / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2003. — 864 с.
- 44 Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. [В 4-х т.] / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2005. — 840 с.
- 45 Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. [В 4-х т.] / Т. 4. 1935–1939 / под ред. А. Береловича, С. Красильникова, Ю. Мошкова и др. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2012. — 983 с.
- 46 Ахмадиева Н.В. Колхозное крестьянство Башкортостана в 1945–1965 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Н.В. Ахмадиева. — Уфа, 2000. — 234 с.
- 47 Ломшин В.А. Крестьянство и власть Мордовии в послевоенный период: 1946–середина 1950-х гг.: дис. ... канд. ист. наук / В.А. Ломшин. — Саранск, 2003. — 269 с.
- 48 Хисамутдинова Р.Р. Аграрная политика Советского государства и ее осуществление на Урале: 1940 — март 1953 гг.: дис. ... д-ра ист. наук / Р.Р. Хисамутдинова. — Оренбург, 2004. — 729 с.
- 49 Колхозная жизнь на Урале. 1935–1953 / Сост. Х. Кесслер, Г.Е. Корнилов. — М.: РОССПЭН, 2006. — 912 с.
- 50 Филатов С.В. Партийно-государственная аграрная политика и уровень жизни колхозного крестьянства в 1950-е–начале 1960-х гг.: по материалам бюджетных обследований крестьянства Ростовской области и Краснодарского края: дис. ... канд. ист. наук / С.В. Филатов. — Ростов-н/Д., 2006. — 228 с.
- 51 Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история: моногр. / Т.К. Щеглова. — Барнаул: БГПУ, 2008. — 528 с.
- 52 Ковригина С.В. Повседневная жизнь крестьянства Восточной Сибири в 1945–1953 гг.: на материалах Приангарья: дис. ... канд. ист. наук / С.В. Ковригина. — Иркутск, 2009. — 298 с.
- 53 Чиркова Н.В. Власть и советское крестьянство в 1945–1985 гг.: по материалам Поволжья и Приуралья: дис. ... канд. ист. наук / Н.В. Чиркова. — Самара, 2010. — 251 с.
- 54 Миронов Р.Б. Социальные проблемы колхозного крестьянства Байкальского региона: 1945–1956 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Р.Б. Миронов. — Иркутск, 2012. — 304 с.
- 55 Торубаров Ю.С. Налогообложение населения советской деревни в 1945–1953 гг.: на материалах Курской области: дис. ... канд. ист. наук / Ю.С. Торубаров. — Курск, 2012. — 173 с.
- 56 Федоренко О.И. Село в условиях развития демократии 1953–1960 гг. / О.И. Федоренко. — М.: Прометей, 2014. — 78 с.
- 57 История крестьянства Западного региона России: 1941–середина 1980-х годов / О.В. Горбачев, И.В. Кометчиков, В.Я. Филимонов; под ред. д-ра ист. наук В.Я. Филимонова. — Калуга: Калуж. гос. ин-т разв. обр., 2017. — 632 с.
- 58 Хасянов О.Р. Повседневная жизнь советского крестьянства периода позднего сталинизма. 1945–1953 гг.: на материалах Куйбышевской и Ульяновской областей / О.Р. Хасянов. — М.: Полит. энцикл., 2018. — 359 с.

Қ.Қ. Абдрахманова

Қазіргі ресейлік тарихнамадағы соғыстан кейінгі онжылдықтағы кеңес шаруалары мәселелері

Қазіргі ресейлік тарихнамадағы соғыстан кейінгі онжылдықтағы кеңес шаруаларының мәселесін зерттеу, іргелі өзгерістер жағдайында жаңа мұрағат құжаттарының ашылып, қолжетімді болуына байланысты өзекті болып отыр. Соңғы онжылдықта ресейлік тарих ғылымында кеңес адамының, оның ішінде шаруалардың күнделікті өмір құбылысына қызығушылықтың артқаны байқалады. Ұсынылған кең көлемдегі тарихнамалық материал проблемалық принципке сәйкес бөлінді: қоғамдағы көңіл-күйді, шаруалар мен мемлекеттің қарым-қатынасын, аштық және азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелерін, шаруаларға қарсы саяси қуғын-сүргін, колхоздағы өмірді және т.б. зерттеу. Автор қазіргі ресейлік тарихнама шаруалардың күнделікті өмірінің түрлі аспектілерін зерттеуге бағытталған деген тұжырым жасады.

Кілт сөздер: аграрлық саясат, кеңестік шаруалар, колхоздар, ауыл, күнделікті өмір тарихы, ресейлік тарихнама.

К.К. Abdrakhmanova

Problems of the Soviet peasantry in the post-war decade in modern Russian historiography

The study of the problem of the Soviet peasantry in the post-war decade in modern Russian historiography is being updated in the context of fundamental changes connected to the opening of access to new archival documents. Over the past decades there has been an increase in interest in the phenomenon of everyday life of Soviet people, including the peasantry, in Russian historical science. The presented wide layer of historiographic material was divided according to the problem principle: research on public sentiment, relations between the peasantry and the state, the problem of hunger and food supply, political repression against the peasantry, collective farm life, etc. The author concludes that modern Russian historiography focuses on the study of various aspects of peasant everyday life.

Keywords: agricultural policy, Soviet peasantry, collective farms, village, the history of everyday life, Russian historiography.

References

- 1 Poliakov, Yu.A. (2000). Chelovek v povsednevnosti (istoricheskie aspekty) [Man in everyday life (historical aspects)]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history*, 3, 125–132 [in Russian].
- 2 Poliakov, Yu.A. & Zhiromskaia, V.B. (2003). Chelovek v povsednevnosti: proshloe i nastoiashchee. Nauchnyi soviet RAN [Man in everyday life: past and present. Scientific Council of the Russian Academy of Sciences]. *Vestnik RUDN. Seriya Istorii Rossii — Bulletin of RUDN. Series History of Russia*, 2, 7–10 [in Russian].
- 3 Repina, L.P. (1999). Smena poznavatelnykh orientatsii i metamorfozy sotsialnoi istorii [The change of cognitive orientations and metamorphosis of social history]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 1998/1999. — Social history. Yearbook 1998/1999*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 4 Sokolov, A.K. (1999). Sotsialnaia istoriia Rossii noveishego vremeni. Problemy metodologii i istochnikovedeniia [Social history of modern Russia. Problems of methodology and source studies]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 1998/1999 — Social history. Yearbook 1998/1999*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 5 Kurianovich, A.V. (2001). Istoriia povsednevnosti: osobennosti podkhoda, tseli i metody [The History of everyday life: features of approach, goals and methods]. *Istoriia v XXI veke: istoriko-antropologicheskii podkhod v prepodavanii i izuchenii istorii chelovechestva — History in the XXI century: historical and anthropological approach in teaching and studying the history of mankind*. Kerov V.V. (Ed.). Moscow: Moskovskii obshchestvennyi nauchnyi fond [in Russian].
- 6 Pushkareva, N.L. (2004). Predmet i metody izucheniia «istorii povsednevnosti» [Subject and methods of studying the «history of everyday life»]. *Etnograficheskoe obozrenie — Ethnographic review*, 5, 3–19 [in Russian].
- 7 Seniavskii, A.S. (2001). Povsednevnost kak metodologicheskai problema mikro- i makroistoricheskikh issledovaniia [Everyday life as a methodological problem of micro- and macrohistorical research]. *Istoriia v XXI veke: istoriko-antropologicheskii podkhod v prepodavanii i izuchenii istorii chelovechestva — History in the XXI century: historical and anthropological approach in teaching and studying the history of mankind*. Kerov V.V. (Ed.). Moscow: Moskovskii obshchestvennyi nauchnyi fond [in Russian].
- 8 Mohilnitskii, B.G. (2004). «Totalnaia istoriia» Fernana Brodelia kak opyt sliianiia makro- i mikropodkhodov v istoricheskom issledovanii [«Total History» by Fernand Braudel as an experience in the merger of macro and micro-approaches in historical research]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 2001/2002. — Social history. Yearbook 2001/2002*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 9 Popov, V.P. (1992). Krestianstvo i gosudarstvo (1945–1953) [Peasantry and state (1945–1953)]. Paris: YMCA-Press [in Russian].

- 10 Popov, V.P. (1993). Rossiiskaia derevnia posle voiny (iiun 1945–mart 1953) [Russian village after the war (June 1945–March 1953)]. Moscow: Prometei [in Russian].
- 11 Zubkova, E.Yu. (1993). Obshchestvo i reformy 1945–1964 [Society and reforms 1945–1964]. Moscow: Publishing center «Rossiia molodaia» [in Russian].
- 12 Zubkova, E.Yu. (1999). Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost (1945–1953 gg.) [Post-war Soviet society: politics and everyday life (1945–1953)]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 13 Bomesheko, B.G. (1990). Zasukha i golod v Moldavii 1946–1947 gg. [Drought and famine in Moldova 1946–1947]. Kishinev: Shtiintsa [in Russian].
- 14 Isupov, V.A. (1990). «Chernoie piatno» v istorii Sibiri [«Black Spot» in the History of Siberia]. *Izvestiia Sibirskogo otdeleniia Akademii nauk SSSR. Seriya istorii, filosofii i filologii — News of the Siberian Branch of the USSR Academy of Sciences. Series of history, philosophy and philology, 1, 31–33* [in Russian].
- 15 Volkov, I.M. (1991). Zasukha, golod 1946–1947 gg. [Drought, famine 1946–1947]. *Istoriia SSSR — History of the USSR, 4, 3–19* [in Russian].
- 16 Zima, V.F. (1993). Golod v Rossii 1946–1947 gg. [Famine in Russia 1946–1947]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history, 1, 35–52* [in Russian].
- 17 Zima, V.F. (1996). *Holod v SSSR 1946–1947 godov: proiskhozhdenie i posledstviia [Famine in the USSR 1946–1947: origin and consequences]*. V.P. Dmitrienko (Ed.). Moscow: Institut Rossiiskoi istorii RAN [in Russian].
- 18 Beznin, M.A. (1991). *Krestianskii dvor v Rossiiskom Nechernozeme 1950–1965 gg. [Peasant farmstead in the Russian Non-Black Earth Region 1950–1965]*. Vologda: Pedinstitut [in Russian].
- 19 Verbitskaia, O.M. (1992). *Rossiiskoe krestianstvo: ot Stalina k Khrushchevu. Seredina 40-kh–nachalo 60-kh godov [Russian peasantry: from Stalin to Khrushchev. Mid-40s–early 60s]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 20 Vashchuk, A.S. (1998). *Sotsialnaia politika v SSSR i yeie realizatsiia na Dalnem Vostoke (seredina 40–80-kh godov XX veka [Social policy in the USSR and its implementation in the Far East (mid-40–80s of the twentieth century)]*. Vladivostok: Dalnauka [in Russian].
- 21 Chistyakov, V.B. (1996). *Formirovanie sostava spetsialistov i rabotnikov massovykh professii v selskom khoziaistve Rossiiskoi Federatsii (1945–konets 1950-kh godov) [Formation of the composition of specialists and workers of mass professions in agriculture of the Russian Federation (1945–late 1950s)]*. Moscow: MADI (TU): NIIGI kafedra istorii [in Russian].
- 22 Chistyakov, V.B. (1999). *Proizvodstvennye kadry selskogo khoziaistva Rossiiskoi Federatsii. 1945–1965 gg. [Production personnel of agriculture of the Russian Federation. 1945–1965]*. Doctor's thesis. Moscow [in Russian].
- 23 Popov, V.P. (1997). *Krestianskie nalogi v 1940-e gody [Peasant taxes in the 1940s]*. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research, 2, 95–114* [in Russian].
- 24 Popov, V.P. (1992). *Gosudarstvennyi terror v Sovetskoii Rossii 1923–1953 gg. (istochniki i ikh interpretatsiia) [State Terror in Soviet Russia 1923–1953 (sources and their interpretation)]*. *Otechestvennye arkhivy — Domestic archives, 2, 20–31* [in Russian].
- 25 Zima, V.F. (1995). «Vtoroe raskulachivanie» [«Second Dispossession»]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic History, 5, 45–59* [in Russian].
- 26 Bugai, N.F. (1994). 20–40-e gg.: deportatsiia naseleniia s territorii Yevropeiskoi Rossii [20–40s.: deportation of the population from the territory of European Russia]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history, 1, 118–147* [in Russian].
- 27 Polian, P.M. (2001). *Ne po svoei vole... Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR [Not of his own free will... History and geography of forced migrations in the USSR]*. Moscow: Memorial [in Russian].
- 28 Popov, V.P. (1995). *Pasportnaia sistema v SSSR (1932–1976) [Passport system in the USSR (1932–1976)]*. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research, 8, 3–13* [in Russian].
- 29 Popov, V.P. (1995). *Pasportnaia sistema v SSSR (1932–1976) [Passport system in the USSR (1932–1976)]*. *Sociologicheskie issledovaniia — Sociological research, 9, 3–14* [in Russian].
- 30 Beznin, M.A. & Dimoni, T.M. (1999). *Sotsialnyi protest kolkhoznoho krestianstva (vtoraia polovina 1940-kh–1960-e gody) [Social protest of the collective farm peasantry (second half of the 1940s–1960s)]*. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history, 9, 81–89* [in Russian].
- 31 Beznin, M.A. & Dimoni, T.M. (1996). *Krestianstvo i vlast v Rossii v kontse 1930-kh–1950-e gody [The peasantry and power in Russia at the end of the 1930s–1950s]*. *Mentalitet i agrarnoe razvitie Rossii (XIX–XX vek). Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii — Mentality and Agrarian Development of Russia (XIX–XX century). Proceedings of the international conference*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 32 Kometchikov, I.V. (2005). *Krestianstvo i vlast v 1945–1953 gg.: obshchestvenno-politicheskaia zhizn i povsednevnost (po materialam oblasti Tsentralnogo Nechernozemia RSFSR) [The peasantry and authority in 1945–1953: socio-political life and everyday life (based on the materials of the regions of the Central Non-Chernozem Region of the RSFSR)]*. *Candidate's thesis*. Kaluga [in Russian].
- 33 Piankevich, V.L. (Eds.). (2001). *Vosstanovlenie ekonomiki SSSR (seredina 1941–seredina 1950-kh gg.) [Economic recovery of the USSR (mid-1941 — mid-1950s)]*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
- 34 Volkov, I.M. (2000). *Derevnia SSSR v 1945–1953 godakh v noveishikh issledovaniiax istorikov (konets 1980-kh–1990-e gody) [The village of the USSR in 1945–1953 in the latest studies of historians (late 1980s — 1990s)]*. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history, 6, 115–124* [in Russian].
- 35 Danilov, V.R. Manning, R. & Violy, L. (1999). *Tragediia sovetskoii derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. [V 5-i t.] / T. 1. Mai 1927–noiabr 1929 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927 — 1939. Documents and materials. In 5 vols./ T. 1. May 1927–November 1929]*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 36 Danilov, V.R. Manning, R. & Violy, L. (2000). *Tragediia sovetskoii derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. V 5-i t. / T. 2. Noiabr 1929–dekabr 1930 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials. In 5 vols./ T. 2. November 1929–December 1930]*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

sion. 1927–1939. Documents and materials. In 5 vols./ T. 2. November 1929 — December 1930]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

37 Danilov, V.R. Manning, R. & Violy, L. (2001). Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939: Dokumenty i materialy. [V 5-i t.]/ T. 3. Konets 1930–1933 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939: Documents and materials. In 5 vols./T. 3. End of 1930–1933]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

38 Danilov, V.R. Manning, R. & Violy, L. (2002). Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939: Dokumenty i materialy. [V 5-i t.]/ T. 4. 1934–1936 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939: Documents and materials. In 5 vols. / T. 4. 1934–1936]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

39 Danilov, V.R. & Manning, R. (2004). Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939: Dokumenty i materialy. [V 5-i t.]/ T. 5. 1937–1939. Kn. 1. 1937 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939: Documents and materials. In 5 vols. /T. 5. 1937–1939. Kn. 1. 1937]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

40 Danilov, V.R. (Ed.). (2006). Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939: Dokumenty i materialy. [V 5-i t.]/ T. 5. 1937–1939. Kn. 1. 1937 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939: Documents and materials. In 5 vols./T. 5. 1937–1939. Kn. 1. 1937]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

41 Berelovich, A. & Danilov, V.R. (Eds.). (2000). Sovetskaia derevnia glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. [V 4-i t.] / T.1. 1918–1922 gg. [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 volumes / Vol. 1. 1918–1922]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

42 Berelovich, A. & Danilov, V.R. (Eds.). (2000). Sovetskaia derevnia glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. [V 4-i t.] / T.2. 1918–1939 gg. [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1923–1929. Documents and materials. In 4 volumes / Vol. 2. 1923–1929.] Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

43 Berelovich, A. & Danilov, V.R. (Eds.). (2003). Sovetskaia derevnia glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-kh t. / T.3. 1930–1934 gg. Kn. 1. [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 volumes / Vol. 3. 1930–1934. Book 1]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

44 Berelovich, A. & Danilov, V.R. (Eds.). (2005). Sovetskaia derevnia glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-kh t. / T.3. 1930–1934 gg. Kn. 2. [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 volumes / Vol. 3. 1930–1934. Book 2]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

45 Berelovich, A. & Krasi'nikova, S. (Eds.). (2012). Sovetskaia derevnia glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. [V 4-i t.] / T.4. 1935–1939 gg. [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 volumes / Vol. 4. 1935–1936] Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

46 Ahmadiyeva, N.V. (2000). Kolkhoznoe krestianstvo Bashkortostana v 1945–1965 gg. [Kolkhoz peasantry of Bashkortostan in 1945–1965]. Candidate's thesis. Ufa [in Russian].

47 Lomshin, V.A. (2003). Krestianstvo i vlast' Mordovii v poslevoennyi period: 1946–seredina 1950-kh gg. [The peasantry and the power of Mordovia in the post-war period: 1946–mid-1950s]. Candidate's thesis. Saransk [in Russian].

48 Hisamutdinova, R.R. (2004). Agrarnaia politika Sovetskogo gosudarstva i ee osushchestvlenie na Urale: 1940–mart 1953 gg. [Agrarian policy of the Soviet state and its implementation in the Urals: 1940–March 1953]. Doctoral's thesis. Orenburg [in Russian].

49 Kessler, H. & Kornilov, G.E. (Eds.). (2006). Kolkhoznaia zhizn na Urale. 1935–1953 [Collective farm life in the Urals. 1935–1953]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].

50 Filatov, S.V. (2006). Partiino-gosudarstvennaia agrarnaia politika i uroven' zhizni kolkhoznoego krestianstva v 1950-e–nachale 1960-kh gg.: po materialam biudzhethnykh obsledovaniu krestianstva Rostovskoi oblasti i Krasnodarskogo kraia [Party-state agrarian policy and the standard of living of the collective farm peasantry in the 1950s–early 1960s: based on the materials of budget surveys of the peasantry of the Rostov region and the Krasnodar Territory]. Candidate's thesis. Rostov na Donu [in Russian].

51 Shcheglova, T.K. (2008). Derevnia i krestianstvo Altaiskogo kraia v XX veke. Ustnaia istoriia: monografiia [The village and the peasantry of the Altai Territory in the XX century]. Barnaul: BGPU [in Russian].

52 Kovrigina, S.V. (2009). Povsednevnaia zhizn krestianstva Vostochnoi Sibiri v 1945–1953 gg.: na materialakh Priangaria [Daily life of the peasantry of Eastern Siberia in 1945–1953: on the materials of the Angara Region]. Candidate's thesis. Irkutsk [in Russian].

53 Chirkova, N.V. (2010). Vlast' i sovetskoe krestianstvo v 1945–1985 gg.: po materialam Povolzhia i Priuralia [Power and the Soviet peasantry in 1945–1985: based on the materials of the Volga region and the Urals]. Candidate's thesis. Samara [in Russian].

54 Mironov, R.B. (2012). Sotsialnye problemy kolkhoznoego krestianstva Baikalskogo regiona: 1945–1956 gg. [Social problems of the collective farm peasantry of the Baikal region: 1945–1956]. Candidate's thesis. Irkutsk [in Russian].

55 Torubarov, Yu.S. (2012). Nalogooblozhenie naseleniia sovetskoi derevni v 1945–1953 gg.: na materialakh Kurskoi oblasti [Taxation of the population of the Soviet village in 1945–1953: on the materials of the Kursk region]. Candidate's thesis. Kursk [in Russian].

56 Fedorenko, O.I. (2014). Selo v usloviakh razvitiia demokratii 1953–1960 gg. [The village in the conditions of the development of democracy 1953–1960]. Moscow: Prometei, 78 [in Russian].

57 Gorbachev, O.V., Kometchikov, I.B., & Filimonov, V.Ya. (Eds.). (2017). Istoriia krestianstva Zapadnogo regiona Rossii 1941–seredina 1980-kh godov [History of the Peasantry of the Western Region of Russia: 1941–mid-1980s]. Kaluga: Kaluzhskii gosudarstvennyi institut razvitiia obrazovaniia [in Russian].

58 Hasyanov, O.R. (2018). Povsednevnaia zhizn sovetskoho krestianstva perioda pozdneho stalinizma. 1945–1953 gg.: na materialakh Kuibyshevskoi i Ulianovskoi oblasti [Daily life of the Soviet peasantry during the late Stalinism period. 1945–1953: on the materials of the Kuibyshev and Ulyanovsk regions]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].

Г.У. Ахметшина*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: guldena_82@mail.ru)*

Н.Ә. Назарбаев еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан тарихының дереккөзі ретіндегі маңызы мен ерекшеліктері

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік тарихын зерттеп, зерделегенде зерттеушілердің көптеген деректерге сүйенетіні белгілі. Соның ішінде, әсіресе, тәуелсіздік тарихының басы-қасында болып, өз қолымен тарихымызды жасап, жаңғыртқан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың еңбектерін түпнұсқалық дереккөзінде пайдалану өте маңызды. Н.Ә. Назарбаев еңбектерінің басым бөлігі XX ғасыр соңы мен XXI ғасыр басындағы объективті қоғамдық құбылыс — КСРО-ның ыдырап, тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу кезеңінен мол мағлұмат береді. Елбасы еңбектерінің тәуелсіздік тарихының дереккөзі ретіндегі маңызы мен ерекшеліктері, тәуелсіз Қазақстан тарихының дереккөздерін жасаушы субъект — Н.Ә. Назарбаевтың қоғамдағы орны мен тұлғалық қасиеттеріне тығыз байланысты.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Н.Ә. Назарбаев, тәуелсіздік тарихы, деректер.

Kipicne

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуына қосқан үлесі өте зор. Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеп, зерделегенде міндетті түрде Елбасы еңбектеріне тоқталмай кете алмаймыз. Н.Ә. Назарбаев еңбектері деректану ғылымы тұрғысынан қарағанда, жазба дереккөздерінің жеке адамдық тобына жатады. Мұндай деректерді зерттегенде, міндетті түрде субъективті фактордың көп кездесуін айрықша назарда ұстаған жөн. Бұл деректерді зерттегенде осы субъект туралы, жан-жақты объективті тұрғыдан ақпарат беріп кеткен жөн.

Әрине, Елбасы туралы аз жазылып, аз айтылған жоқ. Оның өмірбаяны мен атқарған қызметінің негізгі кезеңдері көпшілікке мәлім. Елбасы еңбектері ең алдымен, тәуелсіздік қарсаңындағы және тәуелсіздік жылдарындағы атқарған лауазымды қызметтерімен тығыз байланысты. Н.Ә. Назарбаевтың өткен ғасырдың аяғында орын алған КСРО-ның күйреуі мен жаңа тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуы сияқты аласапыран оқиғалардың бел ортасында жүріп, осынау тарихи сәттерді өз көзімен көріп, келелі шешім қабылдауды мойнына жүктеген бірден бір тарихи тұлға екеніне күмән жоқ.

Ол туралы Елбасының өзі «Әділеттің ақ жолы» атты кітабында былай деп жазған: «Өзімнің қызмет жағдайыма орай осы жылдардың барлығында да, әрдайым оқиғалардың қалың ортасында жүріп, оларды талдауға және салыстыруға, қорытындылар жасауға, шешімдер қабылдауға тура келгендіктен де, өзімнің жеке пікірімді айтуға барып отырмын» [1].

Олай болса, Н.Ә. Назарбаев еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан тарихының дереккөзі ретіндегі басты құндылығы, басқа да дереккөздерден негізгі ерекшелігі, сол жылдардағы қоғамдық құбылыстар мен түбегейлі өзгерістердің, «қалың ортасында жүріп», ел тағдырын, ұлт тағдырын шешкен «шешімдер қабылдаған» тұлғаның жазғандығында болып табылады. Әрине, Елбасынан басқа да талай қоғам қайраткерлері, сол оқиғалардың тірі куәгерлері өз естеліктерін жазды, тарихи деректерді дүниеге әкелді. Мұның барлығы да тәуелсіз Қазақстанның дереккөзін құрайды, тәуелсіздік тарихын зерттеп, зерделегенде басшылыққа алынады. Дегенмен де, осы деректердің ішінде Елбасы еңбектерінің тарихымыздың түбегейлі өзгерістер кезеңінен ақпарат беретін орны бөлек дереккөздер екені айдан анық.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: guldena_82@mail.ru (Г.У. Ахметшина)

Мәселенің қысқаша тарихы

Еліміз тәуелсіздікке ие болған алмағайып заманда, республика басшылығында Н.Ә. Назарбаев сынды тұлғаның тұруы, бір жағынан тағдырдың жазуы болғанмен, екінші жағынан белгілі бір заңдылықтың бар екендігін байқауға болады. Елбасының бойындағы туа біткен табиғи таланты, ұйымдастырушылық қабілеті, белсенділік қасиеті оны жастайынан топ алдында жүруге итермеледі. Бұл туралы Н.Ә. Назарбаев: «Егер өзім туралы айтар болсам, мен ешқашан қандай да бір басшылық қызметтерге айрықша құмартқан жан емеспін. Бірақ, бала кезімнен «орташа» болып қалуды ұнатпайтынмын, өз қадірімді өзім сезерліктей әлдебір ішкі сезімнің әсерінде болдым. Мәселен, мектепте әрқашан оқуда бірінші болуға талпындым. Мұндай сезім өзін құрметтейтін кез келген адамға тән деп ойлаймын. Ал, егер адам өзін сыйлаудан қалса, онда одан өмірде айтарлықтай дәйекті ешнәрсе шықпайды. Маған ұдайы басшылық ету бұйырғандай-ақ, әрдайым әйтеуір бір органдарға сайланумен болдым: жоғары кластарда мектеп оқушылар комитетінің мүшесі болдым, әрдайым мектеп, аудан комсомол активінің қатарында жүрдім» [2, 69].

Елбасы еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан тарихының дереккөзі ретіндегі маңызы мен ерекшелігін айқындайтын басты факторларының бірі — оның қандай қызмет атқармасын, қандай жоғары лауазымға ие болмасын, барлық уақытта қалыптасқан жағдайды объективті түрде анықтап алып барып, шешім қабылдауында. Қай уақытта болмасын тек шындықты айтуы оған талай жауапты сәттерде, талай күрделі кезеңде дұрыс жол таба білуге көмектесті.

Н.Ә. Назарбаевтың XX ғасырдың соңғы онжылдығында КСРО сияқты алып держава басшыларының арасында үлкен беделге ие болуы оның өз сөзі мен ісіне асқан жауапкершілікпен қарауында жатыр. Бұл туралы Н.Ә. Назарбаев: «Иә, бір кезде мен болашақтағы өз тағдырымды қара металлургиясыз елестете алмаушы едім. Бірақ, өмір өзінше өктемдік жүргізді. Қазір мен үлкен саяси жолдан өтіп үлгердім. Сөйтіп, саяси жұмыс маған өзімді өзімнің көрсетуіме, өзімнің бойымдағы әлдебір жаңа мүмкіндіктерді ашуыма септігін тигізді. Бірақ, нағыз қанағаттанғандық сезімі тіпті де қазір республика мен бүкіл елімізде болып жатқан құбылыстарға ықпал етуге мүмкіндігімнің бар екендігінен келмейді. Саяси және мемлекеттік қайраткердің еншісі ең алдымен оның иығына түскен орасан зор ауыр еңбек және бұған сеніңіз, жайбарақат өмір сүруге мұрша бермейтін ғаламат күшті жауапкершілік сезімі. Бұл жерде моральдық қанағаттанғандық сезіміне бөленетін бір-ақ нәрсе бар, ол өз халқының мұң-мұқтажы мен талап-тілегін түсінетінін, оны айта алатынында, адамдар тарапынан қолдау таба алатынында сезіну ғана. Әлбетте, бұл ретте ешқашан да масаттанып, мәз болудың қажеті жоқ, өзіңді өзің асыра бағалаудың неге апарып соқтыратынын біздің бәріміз де жақсы білеміз. Ал, еңбегіңнің еш кетпегенін сезінгенде, өткен жолдардың қиындығына өкінбеу керек» деген [2, 100].

Талқылау

Елбасы еңбектерінің деректік маңызын айқындайтын тағы бір факторлар тобын оның жеке адами және тұлғалық қасиеттері құрайды. М. Жолдасбеков, Қ. Салғараұлы, А. Сейдімбектер «Елбасы қандай болу керек?» деген сұраққа:

– Ұлты қазақ, ұлттық дәстүрдің уызына жарыған, халқының бар қадыр-қасиетін бойына жинаған, тілін, тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін жетік білетін, ұлтын жан-тәнімен сүйетін, оның мәртебесін өсіретін, ұлтжанды, дені таза, ары аппақ, жұртшылықты алақанына салып аялайтын, сенімін, үмітін ақтай алатын, ел тағдырына жауап бере алатын Азаматы, кек сақтамайтын, өштеспейтін, бар қазақты бауыр тұтып, басынан сипай алатын мейірімді Жанашыры, қар жауса күрек, жел тұрса тірек бола алатын халықтың қамқоршы Қызметшісі, ағаны ағадай, ініні інідей сыйлайтын, әдептен аттамайтын, ешкімді бөліп жармайтын халқының мұңдасы, Тағдырласы, қорыққанда қорған, тарыққанда пана, зарыққанда сана бола білетін, ел таныған, көпшілік мойындаған, мінезге бай, антқа адал, сертке берік, пейілі кең, байлыққа құнықпайтын қазақ халқының шын Перзенті болу керек;

– Ел басына күн туса ауыздықпен су ішетін, етікпен су кешетін, туған жерін, Отанын қызғыштай қорғайтын, көзінің қарашығындай сақтайтын, іске алымды, көзге шалымды, бүгінгісін оза ойлайтын, ертеңін дұрыс болжайтын көреген Көсем болуы керек;

– Адамзат тарихын, дін тарихын, қоғамның, мемлекеттің даму заңдылықтарын, әлемдік үдерісті жетік білетін, оны жүзеге асыра алатын Іскер, Қазақстанның байлығын төгіп-шашпай, халықтың

игілігіне айналдыра алатын, Қазақстанды озық елдердің қатарына қоса алатын, Нардың жүгін көтере алатын Қайраткер болуы керек;

– Халықаралық қауымдастыққа кеңінен танылған, өркениетті елдердің басшыларымен терезесі тең, сөйлескенде сөзі асатын, егескенде еңсесі басатын, кездескенде мейірімін шашатын, аузы уәлі, сөзі дуалы Саясаткер болуы керек;

Мұндай Ердің айтқаны ем, ісі берекелі, елі ынтымақты болады, жұртшылық заманына сай туған осындай ерге ғана сеніп, соңынан ереді», – деп жауап берген [3, 14].

Бұл өлшемдердің барлығы Елбасының бойынан табылды және оның жазған еңбектерінің шынайылық, толықтық деңгейлерінің жоғары болуына әсер етті. Ең алдымен, Н.Ә. Назарбаев халықтың қалың ортасынан шыққан қарапайым көпшіліктің өкілі болғандықтан, өз халқының тұрмыс-тіршілігін, болмысын, тілі мен дінін, салт-дәстүрін ана сүтімен бойына сіңірген, еңбекке ерте араласып, соғыстан кейінгі ауыл тауқыметін көзімен көріп өскен жан. Өзінің жастық шақтағы қалыптасу кезеңі туралы «Әділеттің ақ жолы» кітабы мен 1997 жылы «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Халықтан жасыратын ештеңе жоқ» деген сұхбатында жан-жақты айтқан. Бұл еңбектер Елбасының жастық шағынан мәлімет беретін түпнұсқалық дереккөздері болып табылады.

«Иә, біреулер айтатын шығар, мен аспаннан салбырап жерге түсіп қалды деп. Президент болғаныммен бүйрегім жерге бұрып тұратыны рас. Мен көрген тіршілік әлі өзгере қойған жоқ. Сондықтан да өмірді көріп өскенімді жасыра алмаймын. Сиырды да бұзаулаттық, биені құлындауды да көрдік. Менімен бірге өскендердің балалығы мен жастығы екі қолдың күшімен өткен жоқ па? Мысалы, сиыр бағамыз, оған он жасымнан шөп шаптым. Сиыр қораны тазалау керек, суару керек, жылқы бағу тағы бар» деп жазылған «Әділеттің ақ жолы» кітабында [2, 10]. «Ол кезде менің бір ғана нәрсеге ықыласым қатты ауды, тезірек еңбекке араласып, табыс тауып, үй ішіне түскен ауыртпалықты аз да болса жеңілдетсем дейтінмін. Өйткені, балалардың үлкені мен едім» деп еске алып, өзінің жастайынан қандай жұмыстар атқарғандығын айта келе, сабақты қалай оқығандығы туралы да әңгімелейді: «Үйге беретін тапсырманы орындайтын уақыт тек түн мезгілі ғана. Өйткені атқаратын шаруа шаш етекпен: малға шөп салу, қорадағы малдың астын тазалау, су әкелу, огородтың арамшөбін отау жұмыстары тіпті таусылмайды. Оның есесіне алтындай қымбат уақытты бағалауға үйрендім, сабаққа дайындалуға, өзім қатты құмартып алған кітап оқуға да уақыт табатын болдым» [2, 21]. Осы естелік жолдарынан байқағанымыздай, Елбасы ұлттық, халықтық негізден нәр алып, сусындап өскен.

Елбасы саясатының тағы бір маңызды бөлігі Қазақстан сынды көпұлтты мемлекетте өмір сүретін әртүрлі ұлттардың арасындағы достық қарым-қатынас пен ауызбіршілікті сақтауға бағытталды. Н.Ә. Назарбаев жастайынан өзге ұлт өкілдерімен қоян-қолтық араласып, бірге жұмыс істегендіктен, өз саясатында ұлттар достығына ерекше көңіл бөледі.

Н.Ә. Назарбаев еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан мемлекеттігі тарихының дереккөзі ретіндегі маңызы мен басты ерекшелігі, оның тәуелсіздік жылдарында атқарған ресми қызметтерімен тікелей байланысты. Елбасы еңбектеріндегі деректер тәуелсіз Қазақстан мемлекеттігін қалыптастыру тарихының аса бір күрделі кезеңі туралы құнды мәліметтер жеткізетіні айдан анық.

Осы мақаланы жазу барысында Н.Ә. Назарбаевтың «Тарих толқынында», «Сындарлы он жыл», «Тәуелсіздік белестері», «Бейбітшілік кіндігі», «Жылдар мен ойлар» атты еңбектерін қарастырдық. «Тарих толқыны» кітабында Елбасы ұлттық келбет жайлы, Қазақ даласының ұлы түркі елінің қара шаңырағы екені туралы, мәдениет келешегі, Алаш мұрасы және қазіргі заман, тоталитарлық тәртіп пен ұлттық ұғымдар, Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттері, тарих тағылымы, тарих шеңберлері, ұлттық зерде туралы мәселелерге тоқталған. Әсіресе, қазақ халқының ұлттық санасы туралы сөз қозғай келе «Қазақ болмысының келесі бір ерекшелігі — оның тарихшылығы. Қара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылықпен салыстыруға болмайды.

Тарихи білімнің мұндай жүйесі қатардағы көшпелілер үшін тарихи-мәдени оқиғалардың ағыны ретінде бала кезінен сана-сезіміне сіңіп отырған. Қазақ даласының дүйім жұртында кең құлашты тарихи сахна болған, себебі бұл даладағы әрбір жұмыр басты пенденің жады бала кезінен ауызша айтылатын қисапсыз мол дерекке әбден жаттығып, көзі қанық болып өскен. Халық тарихын түсініп-білу әрбір адамның өз басындағы сезім-түйсікпен астасып отырған» — деп саралаған [4, 31].

«Сындарлы он жыл» еңбегінде Елбасы діни экстремизм, терроризм, қауіпсіздік жолдары туралы өз пайымдауларын жеткізген.

«Тәуелсіздік белестері» кітабында Елбасының әр жылдарда жиындарда сөйлеген маңызды баяндамалары берілген. Атап айтсақ, «Қазақстан-2030»: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауы. 1997 жылғы 10 қазан; Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауы. 1994 жылғы 14 желтоқсан; Қазақстанның болашағы — қоғамның идеялық бірлігінде. 1993 жылғы 12 мамыр; Береке басы бірлік. XVIII ғасырдың аса ірі мемлекет қайраткерлері Төле биді, Қазыбек биді және Әйтеке биді еске алуға арналған Ордабасыда өткен салтанатты жиында сөйлеген сөзі. 1993 жылғы 28 мамыр; Еуразия мемлекеттері одағын құру туралы. Жоба. 1994 жылғы маусым; Ортақ үйімізде татулық пен келісім болсын. Қазақстан халықтары Ассамблеясының бірінші сессиясындағы баяндама. 1995 жылғы 24 наурыз; Қазақстан тәуелсіздігі: тарих тағылымдары және қазіргі заман. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 5 жылдығына арналған салтанатты жиналыстағы баяндама. 1996 жылғы 16 желтоқсан; Ұлттық келісім — Қазақстанның тұрақтылығы мен дамуының негізінде. Қазақстан халықтары Ассамблеясының бірінші сессиясындағы баяндама. 1999 жылғы 21 қаңтар; Біріккен Ұлттар Ұйымының мыңжылдық саммитіндегі сөзі. Нью-Йорк, 2000 жылғы 6 қыркүйек; XXI ғасыр: ядролық қарудан тазарған дүниені қалайды. Халықаралық конференцияны ашардағы сөз. 2001 жылғы 29 тамыз; Жүз жылға татитын он жыл. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің онжылдығына арналған салтанатты жиналыстағы сөзі. 2001 жылғы 16 желтоқсан; Түркістан қаласында өткен Дүниежүзі қазақтарының Екінші құрылтайындағы сөзі. 2002 жылғы 23 қазан; ЕҚЫҰ-ның Трансазиялық өлшемі: қауіпсіздіктің үзілмес буыны. ЕҚЫҰ-ның Парламенттік Ассамблеясының бірінші форумындағы сөзі. 2003 жылғы 7 маусым; Дінаралық үнқатысу жаһандық өзара түсіністікке бастайды. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің бірінші съезіндегі Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың сөзі. 23–24 қыркүйек 2003 жыл» [5, 204].

Тәуелсіздіктің алғашқы бесжылдығында Қазақстан елінің жеткен жетістіктері туралы Елбасы «Он сегізінші ғасырдың жасыны жарқылдаған қазақ сахарасында Абылай армандап өткен, мұң-шерге толы он тоғызыншы ғасырда Кенесарыны мерт еткен, жаппай қырып-жоюдың қарсаңында Ә. Бөкейханов межелеп кеткен асыл мұраттар өлген жоқ. Ол арман-аңсардың барлығы да «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылданған сол бір тарихи күнде — 1991 жылғы желтоқсанның 16-сында жүзеге асты.

Осы бес жылда біз толыққанды тәуелсіз мемлекеттің барлық нышандарына ие болып үлгердік. Азаматтық институтының маңызын ескере отырып, тәуелсіздігімізді жариялағаннан кейін төрт күн өткен соң, «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заң қабылдадық. Бір ғана 1992 жылдың өзінде мемлекеттің төл күш-құрылымдары — әскери күштер, республикалық Ұлан, ішкі және шекара әскерлері құрылды. 1993 жылдың сәуір айынан бастап біз ұлттық тарихымызда тұңғыш рет төл Әскери теңіз күштерімізді құруға кірістік. Сөйтіп, жас мемлекеттің қорғаныс және қауіпсіздік жүйесін құру ісі аяқталды. Елдің жаңа мемлекеттік рәміздері қабылданып, төл наградаларымыз тағайындалды.

Бұл істің соңғы нүктесі 1993 жылғы қарашаның 11-де Қазақстанның өзінің ұлттық валютасы — теңге енгізілген күні қойылды» [6, 15].

Тәуелсіздігіміздің басты символы ел астанасын жер жаннаты Жетісудағы Алматы қаласынан, Сарыарқаның сайын даласындағы Ақмолаға көшіру де Елбасының ерен еңбегінің арқасы.

Н.Ә. Назарбаев 2005 жылы 28–29 қыркүйекте Астанада өткен дүниежүзі қазақтарының III құрылтайында сөйлеген сөзінде: «Мемлекеттің мемлекеттілігі оның өз тағдырына қатысты ең маңызды мәселелерді өз бетінше шеше алуынан танылуға тиіс. Еуразия жеріне, қазақ жерінің кіндігіне Ақордасын тіккен Астана — Қазақ елінің өз қалауымен жасаған дербес тандауы. Біз оны осы байтақ даланың шын иесі кім екендігін алыстың да, жақынның да есіне салу үшін жасадық. Бұл арқылы біз қазақтың осы бір құйкалы өңіріндегі ұлттық дәстүрді, тілді, өнерді, әдетті, әдепті шайылудан, жойылудан сақтап қалу үшін жасадық. Біз оны болашақ ұрпақ үшін, еркін еліміз үшін жасадық» — деді.

Бүгінгі күні әсем астанамыз Нұр-Сұлтан — бар қазақтың Бас қаласы, ерлік пен елдіктің символына айналды. Ел астанасы Нұр-Сұлтанның тарихы — тәуелсіз Қазақстан тарихының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Елбасы еңбектері тәуелсіз Қазақстан тарихының маңызды дереккөзі болып табылса, тура солай жас астанамыздың тарихын зерттеп, зерделеуде де маңызды дереккөзі болатыны сөзсіз. Тәуелсіздік тарихының алғашқы жылдарын мына бір ажырамас үш ұғыммен түсіндіруге болады: «Тәуелсіздік — Н.Ә. Назарбаев — Астана».

Астана тарихының негізгі дереккөзі Н.Ә. Назарбаевтың «Еуразия жүрегінде» деген еңбегі екені айдан анық. Бұл еңбектің қалай жарық көргендігі туралы Н.Ә. Назарбаев кітаптың тұсаукесерінде сөйлеген сөзінде: «Қай кітап болмасын, адамның көңіл күнделігі мен рухани толғаныстарының тоғысуы арқылы өмірге келеді. Менің бұл кітабым да соңғы он-он екі жыл ішінде қағазға түскен түрлі жазбаларым мен жекелеген күнделіктерімнің жемісі. Уақыттың сан алуан кезеңінде, түрлі сапарларымда, тіпті шет мемлекеттерде жүргенімде елімізді қалай көркейтемін деген ойдың нәтижесінде жазылған бұл жазбаларым мен естеліктерім әрдайым жас та жасампаз Астанамызға арналып отырады. Осы жазбаларымды топтастыра келе мен тәуелсіз еліміз бен жаңа астанамыз жайлы, оның толайым тарихы туралы бір кітаптық дүниенің жинақталғанын бағамдадым. Көшу тарихы өздеріңізге белгілі. Шешім қабылдау оңай болған жоқ. Тіпті күмәнданушылар да аз болмады. Сөйтіп, бұл кітапқа Астананың жаңа өміріндегі талай тарихи сәттер енгізілді», — деп кітаптың пайда болуына қатысты маңызды ақпараттарды айтып өткен.

Елбасы «Еуразия жүрегінде»: «Қазақстандық астананы көшірудің үлгісі өзінің жылнамалық бастауын 1985 жылғы оқиғалардан алады десем, сірә да, жаңылыса қоймасын. Нақ сол жылы Михаил Горбачев мәңгі мызғымастай көрінген Кеңес Одағының тағдырына шешуші ықпал еткен бағдарламаны өзі бастап қолға алғаны белгілі... Мен ол кезде Қазақ КСР Үкіметінің төрағасы едім және Горбачевтің маған айрықша іш тарта қарайтынын, әрі менің ішкі толғаныстарымды түсінетінін сезуші едім» деп, астананы ауыстыру идеясының қоғамда бастау алған түбегейлі өзгерістермен туындағанын айтқан [6, 25].

Әрине, ел астанасын жер жаннаты Жетісуда орналасқан әсем қала Алматыдан Сарыарқаның баурайына көшіру үлкен тәуекелді қажет етеді, кез келген адамның қолынан келе бермейтін іс. Осыған байланысты жазушы Қуандық Түменбай «Тәуекел — ердің жолдасы» деп атап, ел тәуелсіздігінің 10-жылдығына арнап жазған мақаласында: «Президенттің айрықша бір қасиеті бар. Ол — тәуекелшілдігі. Тәуекел — ердің ісі. Тәуекел жасауға ердің ері ғана бара алады. Алматыдан ресми орталықты Астанаға көшіру — нағыз тәуекелшіл ердің ісі дер едім», — деп жазды.

Ел тәуелсіздігін алып, қоғам түбегейлі бетбұрыстарға бағыт алғанда, жаңадан тың шешімдер қабылдауды қажет етті. Бұл орайда, Н.Ә. Назарбаев былай дейді: «Барлық салада бәрін де түгелімен, түбегейлі өзгерістер қажет деген айқын сезім мені барған сайын билеп алды. Қалыптасқан жағдайдан, тірелген тұйықтан шығудың амалын іздеп шарқ ұрдым. Бәрін еңсере отырып қана, елді алға жылжытуға, сөйтіп өткеннің кесел жарасын жазуға болатынын ұқтым... Адамдарды серпілтіп, турасын айтқанда, бастың миын «желдетіп алуларына» әдеттен тыс төтенше шешім керек болды. Сөйтіп, астананы көшіру қажеттігі туралы ойға бірте-бірте бекіне бердім. Осындай алмағайып уақытта астананың өмірлік маңызы бар рөлі ешкімнің басына кіріп-шықпағанын білемін» [6, 28].

Астананы Алматыдан Ақмолаға көшіруді және жаңа астананы салуды тікелей басқарған адам ретінде Н.Ә. Назарбаев өз еңбегінде осы мәселеге қатысты көптеген түпнұсқалық деректер келтірген. Астана тарихын зерттеушілер үшін Елбасы еңбектері таптырмас қазыналық дереккөзі екені сөзсіз.

Тәуелсіз Қазақстанның аумақтық қауіпсіздігі және ынтымақтастық идеялары туралы іс-әрекетін Елбасы асқан ыждаһаттылықпен жүргізіп, өз еңбектерінде баяндайды. Н.Ә. Назарбаев еңбектері Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі тарихымен қатар, мемлекеттік тәуелсіздігінің сыртқы атрибуттары тарихының да маңызды дереккөзі болып табылады. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы маңызды қадамдар Елбасының «Ғасырлар тоғысында», «Қазақстан–Ресей қатынастары», «Сындарлы он жыл» еңбектерінде талқыланды.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, Н.Ә. Назарбаев еңбектері тәуелсіздік тарихының маңызды дереккөзі болып табылады. Себебі: ел тәуелсіздігінің туын өз қолымен көтеріп, әрқашан жаңашылдыққа ұмтылған игі бастамаларымен ел мәртебесін көтеріп, үлкен үлес қосқан Тұңғыш Президентіміздің еңбектері сол оқиғаларды көзбен көргендіктен, бірден-бір түпнұсқалық дерек болып табылады.

Тәуелсіздік тарихын зерттеп жүрген кез келген ізденуші үшін Н.Ә. Назарбаев еңбектері басты дереккөз болары даусыз. Сондықтан да, біз зерттеу қорытындысында мынадай ұсыныс беруді жөн көрдік:

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың еңбектерін тәуелсіз Қазақстан тарихына зерттеу жүргізгенде әрбір салаға байланысты жеке топтастырылған библиографиялық тізімдемесін жасау.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві. Қ. 170. Т. 1. І. 69.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Әділеттің ақ жолы / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Қазақстан, 1991. — 288 б.
- 3 Салғараұлы Қ. Елдік негіздері / Қ. Салғараұлы. — Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2007. — 77 б.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы, Атамұра, 1999. — 296 б.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 2003. — 335 б.
- 6 Назарбаев Н.Ә. Еуразия жүрегінде / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 2005. — 192 б.

Г.У. Ахметшина

Значение и особенности работы Н.А. Назарбаева как источник истории независимого Казахстана

Известно, что при изучении истории независимости Республики Казахстан исследователи опираются на различные данные. В частности, важно использовать в качестве первоисточника труды Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, который имел непосредственное отношение к началу истории независимой Республики Казахстан и своими руками создал, точнее, возродил нашу историю. Большинство работ Н.А. Назарбаева содержат массу информации об объективном социальном феномене конца XX–начала XXI веков: распада СССР и образования независимого Казахстана. Важное значение имеют и особенности творчества Первого Президента, которое тесно взаимосвязано с ролью и личностью Н.А. Назарбаева, то есть субъекта, создававшего истоки истории независимого Казахстана.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Н.А. Назарбаев, история независимости, источники, социальный объективный феномен.

G.U. Akhmetshina

Significance of the work of N.A. Nazarbayev as a source of history of independent Kazakhstan

It is known that when studying the history of independence of the Republic of Kazakhstan, researchers rely on different data. In particular, it is important to use as a primary source the works of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, who had directly participated in the beginning of the history of the independent Republic of Kazakhstan and with his own hands revived our history. Most of the work of N.A. Nazarbayev contains a mass of information about the objective social phenomenon of the end of the XX-beginning of the XXI century: the collapse of the USSR and the formation of independent Kazakhstan. Of importance are value and specificity of the work of the First President as a source of independence, closely related to the role and personality of N.A. Nazarbayev, the subject who created the source of the history of independent Kazakhstan.

Keywords: Republic of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev, history of independence, sources.

References

- 1 Qazaqstan Respublikasynyn Ul'ttyk arkhiv [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. Q. 170. T. 1. I. 69. — F. 170. I. 1. C. 69 [in Kazakh].
- 2 Nazarbayev, N.A. (1991). Adiletin aq zholy [The white way of justice]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 3 Salgarayly, Q. (2007). Eldik negizderi [Country basics]. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Eurasia ulttyq universiteti [in Kazakh].
- 4 Nazarbayev, N.A. (1999). Tarikh tolqynynda [In the flow of history]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 5 Nazarbayev, N.A. (2003). Tauelsizdik belesteri [Aspects of independence]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 6 Nazarbayev, N.A. (2005). Euraziia zhureginde [In the heart of Eurasia]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Г. Байжұма*, З.О. Дүкенбаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: gulnar555@mail.ru, dukenbaevazo@mail.ru)*

Моңғолия қазақтарының репрессия дәуіріндегі қилы тағдыры

Қазақ халқы үшін ХХ ғасырдың ең ауыр қайғысы атанған сталиндік қуғын-сүргін кезінде талай абзал азаматтарымыздың басы оққа байланды. Кеңестік қоғам тұсында қазақ тарихының қайғысы мол, қасіреті ауыр парақтары жетерлік. Солардың бірі — бұрынғы Кеңес Одағында болған қуғын-сүргін қасіреті. Бұл тарихи оқиға Моңғолия қазақтарын да бейжай қалдырмады. Шет елдегі қазақ тарихының өзекті бір саласына арналған мақалада — Моңғолия қазақтары, оның ішінде жекелеген адамдарды қуғынға ұшыратып, жазалау шаралары қалай өткенін, зұлмат қуғын-сүргін жылдардағы халықтың жайын, нәубаттың салдары сараланған. Авторлар жаппай репрессияның саяси идеологиялық мәні мен жүргізілу себептерін ашып, жеке тұлғалардың ауыр қайғылы тағдырын айқындауға тырысқан.

Кілт сөздер: моңғолия қазақтары, репрессия, ұлт, Кеңес Одағы, қазақстандық тарих, саясат, жаппай қуғын-сүргіннің себебі.

Kіріспе

ҚР Президенті Қ.-Ж. Тоқаев 31 мамыр — саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орай тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үшін үндеу жариялады. Үндеуде ХХ ғасырдың 1920–50-жылдарындағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған құрбандарды ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құрып, халқымыздың тарихындағы қасіретті кезенді зерделеп, тарихи шындықты ұрпаққа жеткізуді тапсырды.

Президент Қ.-Ж.Тоқаевтың бұл тапсырмасы Қазақстанның жарқын болашағын қалыптастыратын тағы да бір игі қадамдардың бірі деп білеміз.

Кез келген өркениетті ұлт өз тарихын қадір тұтады, оны ұрпақтың санасына енгізуге бар мүмкіндікті жасайды. Тарих — халықтың мыңдаған жылдар жинаған тәжірибесі, ақыл-ой, рухани байлығы, асыл қазынасы. Сондықтан, қазақ ұлттық бірегейлікте, біртұтас болу үшін, жаңа талапқа сай тарихыда болуы заңды. Кеңестік дәуірде Қазақстан мен шет елдердегі қазақтардың ұлт мүддесінің аяқ асты болған тұстарын зерттеп, парасаттылықпен зерделеудің маңызы зор. Бір ұрпақтың басынан кешкенін, келер ұрпаққа толыққанды жеткізу басты міндет болмақ. Қаншама зобалаң жылдарды бастан кешкен қазақтың әрқайсысының айтқан зары, кешкен мұңы, жүріп өткен жолдары — бәрі де бүгінгі ұрпақтың құлағында, жүрегінде, мәңгі есінде болуы тиіс. Халық тарихты жасаушы, байланыстырушы буын ғана емес, сонымен қатар қоғам мен мемлекеттің дамуының көрсеткіші. Қазіргі заманғы тарих ғылымында басты назар тікелей тарихты жасаушы — халық пен адамды зерттеуге арналған. Отандық тарих ғылымы оның негізінде халықтардың тарихы мәселесін жан жақты және тиянақты зерттемей одан әрі қарай дами алмайды.

Өткен ғасыр біртұтас қазақ ұлтының тарихында қайғысы мол, қасіреті ауыр кезең болды. Қандай халық болса да, өз тарихи тағдырына енжар қарай алмайды. Ғасырлар өтседе, ХХ ғасырдағы жалпы қазақтың, соның ішінде Моңғолия қазақтарының басынан өткен репрессияның салдары мен зардабы, мезгілсіз ажал құшқан азаматтардың ел есінде мәңгі сақталуына үлес қосу өзекті мәселелердің бірі және бірегейі болмақ. Дәл осындай қилы тағдыр Моңғолия қазақтарын да бейжай қалдырмады.

Мәселенің қысқаша тарихы

Моңғолияда жаппай репрессия 1922 жылдың өзінде басталып кетті. Репрессия кезінде 800-ге жуық ғибадатхана мен 7 мешіт жойылды. Ал, 1937–1938 жылдары қуғын-сүргін шырқау шыңына жетті, 1939 жылдан бастап сәл бәсеңдеді, бірақ сол кездегі моңғол қоғамының барлық буындарын қамтыған әртүрлі формада көптеген жылдарға дейін созылды. Моңғолиядағы сталиндік-чойбалсандық репрессиясы әлеуметтік зиялыларға, діндарларға, өзге этностық топтарға қарсы

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulnar555@mail.ru (Г. Байжұма)

бағытталды. Адамдар жапондық тыңшылар ретінде жиі қудаланды. Әдетте, қуғын-сүргін кезінде 45000–55000 адам, тіпті 100000 адам өлтірілген деп есептеледі. Моңғолия халқының 8–13 % атылған болса, олардың арасында қазақтар да қуғын-сүргінге ұшырап, ату жазасына кесілді. Сол кездегі Моңғолия Халық Революциялық Партиясының басшысы Х.Чойбалсанның басшылығымен және Сталиннің тікелей қысымымен он мыңдаған жазықсыз моңғолдар мен қазақтарды жаппай қырып-жоюға әкелді [1, 85].

Моңғолияның ұлттық мүдделері мен тәуелсіздігін қорғаған моңғол жазушылары мен ғалымдарының еңбектеріне тыйым салынып, өртелді. Осы репрессияның кезінде моңғол зиялылары тұтқындалып, жазаланды, олардың көпшілігі өлім жазасына кесілді. Сөйтіп, жаппай қырып-жою, басып-жаншу мақсатында жүргізілген жазалау шаралары тағы да ондаған жылдарға жалғасты.

Талдау

Моңғолиядағы үлкен репрессия себептері мен жүргізілген әдіс-тәсіл, әкелген зардаптарына сәйкес ірі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады.

1922–1939 жылдарды қамтыған бірінші кезең — Моңғолия төңкерісін кеңестік үлгіге келтіру мақсатында Моңғолия саяси жетекшілерін қуғын-сүргінге ұшыратты. Бодоо, Данзан және басқалар саяси аренадан бірінен соң бірі аластатылып, Коминтерннің нұсқауымен байлардың, ұлттық буржуазия мен интеллектуалды ламалар мен молдалардың мүлкі (құны 10 млн. төгрөг) тәркіленді. Шығыс секциясының тапсырмасымен қазақ қайраткері Тұрар Рысқұлов 1924 жылдың қазан айынан 1925 жылдың шілдесіне дейін Моңғолияда қызмет атқарып, осы елдің жаңа Конституциясын жазып беріп, оны қабылданумен қатар, ел астанасының атын Ұлан-Батыр деп өзгертті. Тұрар Рысқұлов осындағы қазақ ағайындарына үлкен пана болды. Осы кезеңде 1929 жылы Далелхан Сүгірбаев сынды қазақ зиялылары мен байлары Шығыс Түркістанға өтіп кетті. 1932 жылғы көтеріліс, шетке босудан кейін репрессия сәл басылды, алайда, келесі қорқынышты қырғынға дайындық жүріліп жатты. 1930 жылдардың аяғында МХР-да партиялық мемлекеттік бюрократия, жаппай репрессия мен қорқыту, түрмелер үстемдік еткен сталиндік-чойбалсандық социализм орнады. Қазақ этностық тобы қатігездікке тап болып, ауыр кезеңдерді бастан өткерді. 1932 жылы Кенжебек айдаған, 1934 жылғы қарапайым қазақтарды ату, сияқты ауыр заман өтті. Коммунистік Жастар Интернационалы (КЖМ) ұйымының жолдамасымен Өтепов, жұбайы Дилнүз Өтепова Коминтерннің жолдамасымен бірге, Қайырбай Тілеубердин мен Б.Жолтаев келеді. 1930–1932 жылдары Моңғолиядағы қазақтар арасында 3 жылға жуық жұмыс істеп, қара халыққа жаңа саясатын насихаттаған. Олар Өтепов Қазақстанда, Б.Жолтаев Моңғолияда қудаланған [2, 215].

Жапондық контрреволюциялық қастандықтар сериясын ұйымдастырды деген жалған айып тағылғандар Ж. Лхүмбэ, П. Гэндэн, Г. Дэмид, Д. Лувсаншаравтар болды. 1937–1939 жылдар аралығында 26000 адам репрессияға ұшырап, 25000 адам өлім жазасына кесілген еді. 1937 жылы 10 қыркүйекте арнайы комиссия құрылып, 1939 жылдың 22 сәуіріне дейін 51 рет өткен отырыста 25824 іс қаралып, 20474 адамды өлім жазасына кесті. Сонымен қатар 5103 адамды 10 жылға, ал 240 адамды 10 жылдан аз мерзімге соттап, бас бостандығынан айырды. Алғашқылардың бірі болып қазақтардан аудан, сұмын әкімдері М. Тұрды, Оразбек қажы, Ж.Ташкен, Ч.Бақат бастаған барлығы 15 адамды тұтқындаған. Толық емес ақпаратқа сүйенсек, 1937–1938 жылы 3270 қазақ жалған жаламен атылған деген дерек бар. Демек, сол кездегі Моңғолиядағы 23299 қазақтың 7,6 % құрайды. Тұлбадан 62, Бұлғын, Құжырты, Дэлүүннен 1928–1956 жылдары ұсталған 413, Қобда аймағынан 70 адамның аты жөні белгілі. Ботқара руының биі Барламұлы Ақтышқан өзі 4 ұлымен, Ботақара-Нұра Бөбейғали 4 ұлымен атылып, бүтіндей екі отбасы геноцидтің құрбаны болды. Ұлан-Батыр қаласында қазақ тілінде жарық көрген «Нәубет құрбандары» атты кітапта 1938–1950 жылдар аралығында атылған немесе жалған айып тағылған 1250-ге жуық моңғолиялық қазақтардың аты-жөні жарияланды. Дэлүүннен ұсталғандардың ішінде Е.Майтақ, Ә.Мағзай, Ә.Дәмбіл, Б.Құмар, Б.Қаби (молқы руы); М.Мағади, Ж.Мұқаметқали, Ж.Иманбай, Ж.Иманғұл, Ж.Иманбет, К.Смағұл, А.Хамит, Қ.Тілеубай, Б.Түсіпжан, Т.Мәмәли сияқты найман руының 10 азаматы; Болатұлы Нәжітпан, Нәжітпанұлы Бұқар, Шабақ, Ережеп, Ниязбекұлы Құнапия, Жәнәпия, Манақұлы Оразбек қатарлы молқы руының игі жақсылары; Т.Мәмәли, Қ.Мыңғыт, М.Мамырхан, Б.Үйсінбек, Ү.Уәли, Б.Өсер, О.Құнапия, Қ.Бәдәуи, Б.Сәлдебай, Б.Екібас, Б.Әміре, М.Есімбек, М.Жүнісбек, Қ.Дудан, С.Ұлатай, Ы.Бақат, Ы.Жиғанбай, М.Жүніс, Қ.Қайырбек, Қ.Әрен, Қ.Қайдар, Б.Әлхан ботақара руының азаматтары; М.Бұлғынбай, Т.Әдепбай, М.Жәкула, С.Келес, Т.Зәкерия, З.Мүкей, Б.Құдаш, А.Құсайын, Р.Қазанбай, Т.Құрайыш, Ж.Құмар, Т. Ақылхан қарақас руының белсенді азаматтары көптеп ұсталды. Бұл адамдардың қудалануға себеп

болған жағдайлар: біріншіден «Алтайға қашуды жоспарлады, ірі феодал, қашқын, жаназа шығарған молда» деген жалған ақпаратпен ұйымдастырылды. Тек 1937 жылдың тамызы мен 1938 жылдың қаңтары аралығында 10 728 адам қамауға алынды, оның ішінде 7814 лама, 322 бұрынғы феодал, 300 мемлекеттік қызметкер, 180 әскери басшылар, 3270 қазақ, 1555 буряттар және 408 қытайлар болды. Оның 7171 тергеуге алынып, 6311 атылды.

Ұлы нәубаттың, яғни 1940–1955 жж. арнайы комиссияның құрылуы саяси репрессияның екінші кезеңінің басталуына негіз болды. Бұл комиссияның басты міндеті — қылмыс куәгерлерін жою және жан түршігерлік қан төгушілерге қарсы бағытталған тарихи шындықтан аулақ болуды көздеді. «Порт-Артур ісі» деген желеумен 1939 жылы 78 адамды, 1940 жылы 42 адамды және 1941 жылы 86 адамды өлім жазасына кесті, олардың көп бөлігінің өмірі Кеңес Одағында шешілді [3, 56].

1922–1939 жылдардағы заңсыз қуғын-сүргіннің айнымас серігі — мемлекет және оның қызмет иелері мен органдарының қарапайым адам құқықтарын жаппай өрескел бұзып, аяққа таптауы болды. Бұл заң бұзушылық қуғын-сүргін саясатын жүзеге асыру барысында бұқаралық сипат алып, оған заңдық негіз бен жариялылық түр берген кеңес заңдарының нормалары нұсқаулармен бүркемеленді. Бұл кезең қолданылған қылмыстық жазалардың ерекше қаталдығымен сипатталады. Мысалы, 1926 жылғы РКФСР Қылмыстық Кодексінің ерекше бөлімінің I тарауында көрсетілген контрреволюциялық қылмыстардың 17-сінің 12-іне ең жоғарғы жаза — ату жазасын қолдану қарастырылды. Азаматтарды «халық жауы» деп жариялап, азаматтық құқықтардан айыру, мемлекеттен қуу, дүние-мүліктерін тәркілеу, қатаң оқшаулау арқылы еркінен айыру тәрізді жазалау шаралары да кеңінен қолданылды.

1940–1955 жылдары қуғын-сүргін жеке тұлғаларға қарсы ұйымдастырылған кезеңді қамтыған еді. Арнайы комиссияның құрылуы саяси репрессияның екінші кезеңінің басталуына негіз болды. Бұл комиссияның басты міндеті — қылмыс куәгерлерін жою және жан түршігерлік қан төгушілерге қарсы бағытталған тарихи шындықтан аулақ болуды көздеді. «Порт-Артур ісі» деген желеумен 1939 жылы 78 адамды, 1940 жылы 42 адамды және 1941 жылы 86 адамды өлім жазасына кесіп, олардың тағдыры Кеңес Одағында шешілді. Екінші кезең Моңғолиядағы қазақтар үшін жеке тұлғаларға қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргін шараларының ең шарықтаған кезеңі болды. Онда бірнеше факторлар, әсіресе, Шығыс Түркістан қазақтарының ұлт азаттық күресі, Оспан батырдың саяси сахнаға шығуы, Моңғолияның мен сан қырлы қарым-қатынасы, елдің батысында геосаяси ахуалдың күрделенуі, қазақтарды шет елмен байланысы бар деген жалған жала мен қазақтарды ұстап жоюға бағытталған саясат негізгі рөл атқарды.

Оспан батыр, Ақыт қажымен байланыста болған адамдар көптеп зардап шекті. Әсіресе, Қытай-Моңғолия шекарасындағы Баян-Өлгий аймағының Хужирт аймағындағы тұрғын қазақтар орны толмас қасіретке ұшырап, өлшеусіз жапа шекті. Алпыстан астам отбасы ауа көшіп Алтайдың күн бетіне асса, 81 отбасы Баяннуур аймағына күшпен жер аударылды. Жалған айыппен көптеген адамдар атылып, ұзақ жылдарға түрмеге тоғытылды. 1946 жылғы «Қарабаланың қылмысы» деген атпен Бұлғында әдейі жүргізілген саясаттың салдарынан бір топ ауыл Дэлүүнге қарай жер аударылған. С. Қарабала 1949 жылы 2 шілде күні 49 жасында МТК-ның сот мәжілісінен ату жазасына кесілген. «С. Қарабала 1917 жылы Қазақстанның Семей қаласы, Үржар ауданында туған. Өмірінің көбі Шығыс Түркістанда өткен. 1944 жылы 27 ақпанда моңғол шекарашыларының қолына түсіп, Қобда қаласында сегіз ай тергеуде жатқан. Осы жылдың қазан айында Ұлан-Батыр қаласына жөнелтіліп, қатаң бақылауға алынған. 1951 жылы 7 сәуір күні тұтқындалып, 29 маусымда арнайы комиссияның № 2 бұйрығымен ату жазасына бұйырылған. 1991 жылы 6 желтоқсанда Жоғары сот әкімшілік кеңесінің 184-ші кепілдемесімен ақталған» деп жазылған. Бұл 1950 жылдары да қазақтарға қарсы репрессия жалғасқанына дәлел болады [1, 115].

1956–1990 жылдары болған саяси қуғын-сүргіннің үшінші кезеңі моңғол зиялыларының жаңа буынының ұлт мүддесін қалпына келтіру үшін ұлтшылдығын әлсіретуге бағытталған. Бұл кезең Моңғолиядағы саяси репрессиялар алдымен терроризм арқылы жүзеге асырылды, бірақ келесі жылдары ол біртіндеп партиялық басқару, жазалау, жала жабу, идеологиялық қудалау, лақап аттар және депортация түрінде өтті. 1960 жылдардан бастап Баян-Өлгий аймағы қазақтарын Төв, Хэнтий, Сэлэнгэ, Дорнод т.б. алыс аймақтарға депортациялау олардың өміріне ауыр соғып, тілі мен ділінен ажырай бастады. Бұл жолы ол құқық қорғау, сот және прокуратура органдарының қатысуымен жүзеге асырылды. Репрессияның бұл кезеңі тура қазақтарға бағытталып, тіл, рухани, заттық мәдениетін жойып, геноцид жасауға бағытталып, социалистік жүйеде бірге бола тұрып, Қазақстан мен Моңғолиядағы қазақтар арасындағы қарым-қатынасына балта шабуға қадам жасалынды. Оған

МХРП-ның ОК-ның саяси бюросының 1976 жылғы «Интернационалдық тәрбиені пәрмендендіру туралы» № 149 қаулысы, орталықтан жіберілген шовинист, асыра сілтеуші Л.Хүрлээнің іс-әрекеті дәлел бола алады. Осыдан қазақтар рухани зардап шегіп, ондаған зиялылар қуғындалды. Бұл саясатқа қазақтардың қарсы болуымен бірге Д.Қонаевтың араласуы арқасында толық іске асырылмады [3, 81].

Бұл елдегі саяси репрессия белгілі бір сыртқы және ішкі факторларға тура байланысты болды. 1930 жылдардың басынан бастап Кеңес Одағы Коммунистік партиясының Моңғолияға қатысты саясаты жандана түсті. Сол кезде Кеңес Одағы Коммунистік партиясының Орталық Комитеті жанынан Моңғолия комиссиясы құрылды. Олар Моңғолия мәселесін үнемі талқылап, қаулылар шығарды. Мысалы, 1930–1939 жылдары Моңғолия мәселесін 168 рет талқылады. Моңғолия басшылығына Жапон әскері басып кіру қаупін төндіреді деп, жапондық тыңшылар Моңғолияға, әсіресе ғибадатханаларға еніп жатыр деген жалған ақпаратпен сендірді. Сталин Моңғолия басшыларын көп санды моңғол ламаларын қуғын-сүргінге ұшыратуға және ғибадатханаларды жоюға шақырды. 1937 жылдың күзінде КСРО Ішкі істер министрінің орынбасары Фриновский мен Қорғаныс министрінің орынбасары Смирнов Моңғолияға келгенде контрреволюциялық және жапондық тыңшылар деп аталатын тізімді әкелді. Мыңдаған адамдар партия, мәдениет, қоғам, әскери, ламалар мен қарапайым халық зардап шекті. Тұтқындау кезінде ондаған кеңес кеңесшілері мен тергеушілері Моңғолияның ішкі істер министрлігінде жұмыс істеді және іс жүзінде олар тұтқындалғандарға тергеуді ұйымдастырды.

Саяси қуғын-сүргінге ықпал еткен көптеген ішкі факторларда болды. Сол кезде Моңғолияның Ішкі істер министрлігінде биліктің шамадан тыс орталықтандырылуы тергеу мен тергеу кезінде азаптауды ерікті қолдануға әкелді. Мұны заңдастыру үшін арнайы комиссия күдіктіні оның өміріне ауыр зиян келтірмей азаптауға санкция беретін шешім шығарды. Нәтижесінде, Ішкі істер министрлігінің шенеуніктері заңды түрде азаптауды қолдануға құқылы болды. Сонымен қатар, Ішкі істер министрлігінің анықтаулары мен тергеуі толығымен прокурордың бақылауынан тыс қалды. Ол кезде 50 000 ішкі барлау агенттері болған. Тағы бір фактор, істі сот емес «Арнайы комиссия» деп аталатын комиссия шешімі болды. Арнайы комиссия айыпталушылардың істерін қараған жоқ және оларға тізім бойынша үкім шығарды. Сонымен қатар, айыпталушылар арнайы комиссияның шешіміне шағымдануға құқылы емес еді. Бұл елдің сыртқы жағдайы күннен-күнге шиеленісіп, ішкі ұрыс-керіс күшейіп тұрған кез еді. 1935 жылдың ақпанынан бастап Жапонияның шекарада арандатушылық жасауы, ол кезде жапондық барлау Моңғолияда бар деп айтуға толық негіз болды.

1990 жылдардың басында репрессия құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылып, 1998 жылы 2 қаңтарда жалған саяси істердің құрбандары ресми түрде ақталды [1, 167].

Этностық және діни тегі басқа миллиондаған адамдар, тоталитарлық жүйенің езгісіне түсіп, жалған жаламен сотталып, туған жерлерінен күшпен жер аударылып, түрмелерде жазықсыз атылды, көз жұмды. Біздің аяусыз қасірет шеккен азаматтарымызды есте сақтау қасиетті парызымыз.

1922–1990 жылдардағы аяусыз қуғын-сүргіннің айнымас серігі — мемлекет және оның қызмет иелері мен органдарының қарапайым адам құқықтарын жаппай өрескел бұзып, аяққа таптау болды. Бұл заң бұзушылық қуғын-сүргін саясатын жүзеге асыру барысында бұқаралық сипат алып, оған заңдық негіз бен жариялық түр берген кеңес заңдарының нормалары нұсқаулармен бүркемеленді. Осы кезең қолданылған қылмыстық жазалардың ерекше қаталдығымен сипатталады.

Қорытынды

Кеңестік тарихтағы ауыр қасіретті оқиғалар, соның ішінде Моңғолия қазақтарының тарихындағы 1922–1990 жылдардағы жаппай саяси репрессияның алар орыны ерекше. Сонау 1920 жылдары орныққан мемлекеттік репрессивты машина бұл кезеңде тоқтаусыз және белсенді жұмыс жасайтын механизмге айналды.

Қорыта айтқанда, 1922–1990 жылдардағы жаппай репрессиялау шаралары мен салдарының заң жүзінде осындай демократиялық еркіндік пен құқықтар мойындалғанымен, іс жүзінде бұрмалануы, заңсыздықтың белең алғаны бүгінгі күнде белгілі болып отыр. Бүгінгі таңда ақиқатты қалпына келтіруге, боямасыз көрсетуге ұмтылыс жасалып, жаңа деректермен, тың мәліметтермен көрсетілуде. Қалай дегенмен де, қазақ тарихындағы бұл қасіретке бейжай қарау, санамыздан өшіру елдігімізге сын емес пе?! Ащы тарихымызды білмеу — тәуелсіздік қадірін түсінбеумен пара-пар. Ендеше, ұрпақ санасына өткен дәуір тарихын жаңғырту, халық зиялыларын жадымыздан бір сәт те шығармау баршамыздың ұлт алдындағы азаматтық парызымыз деп білейік!

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі / З. Қинаятұлы. — Алматы: 1995.
- 2 Қабышұлы И. Моңғолия қазақтарының тарихы / И. Қабышұлы. — Баян-Өлгий: 1980.
- 3 Сұрған Р. Құжырты құрбандары / Р. Сұрған. — Баян-Өлгий: 2004.

Г. Байжұма, З.О. Дүкенбаева

Трудная судьба казахского народа Монголии в период репрессии

В статье на основе исторических материалов исследована самая страшная трагедия XX века для казахского народа — сталинская репрессия, когда многие из наших граждан были расстреляны. История Казахстана в советское время имеет много трагических страниц. Одна из них — проблема преследования в бывшем Советском Союзе. Это историческое событие не обошло и казахов Монголии. Настоящая статья посвящена одному из важнейших направлений казахстанской истории за рубежом — анализу того, как казахи Монголии, отдельные ее представители, подвергались преследованиям и наказаниям; описаны трудное положение народа в годы репрессии, ее последствия и судьбы отдельных казахов. Авторами предпринята попытка выявления политических идеологических источников, причин массовых репрессий и определения трагической судьбы отдельных лиц.

Ключевые слова: монгольские казахи, репрессия, нация, Советский Союз, казахстанская история, политика, причина массовых репрессий.

G. Baizhuma, Z.O. Dukenbaeva

The difficult fate of the Kazakh people of Mongolia during the period of repression

During the Stalinist repressions, which became the worst tragedy of the XX century for the Kazakh people, many of our wealthy citizens were shot. In Soviet times, the history of Kazakhstan has many tragic pages. One of them is persecution in the former Soviet Union. This historical event did not leave out the Kazakhs of Mongolia. This article is devoted to one of the most important areas of Kazakh history abroad — an analysis of how individual representatives of the Kazakhs of Mongolia were persecuted and punished, the situation of the people in the dark years of repression, the consequences of this. This is the identification of political and ideological sources and causes of mass repression and the determination of the tragic fate of individual persons.

Keywords: Mongolian Kazakhs, repression, nation, Soviet Union.

References

- 1 Qinaiatuly, Z. (1995). Zhylagan zhyldar shezhiresi [Chronicle of the weeping years]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Qabyshuly, I. (1980). Mongoliia qazaqtarynyn tarikhy [History of the Kazakhs of Mongolia]. Baian-Olgii [in Mongolia].
- 3 Suragan, R. (2004). Quzhyrty qurbandary [Victims of torture]. Baian-Olgii [in Mongolia].

К.И. Байзакова*, Н. Сабуров, Ө. Оразбай

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: kbaizakova@mail.ru, nurik0503@gmail.com, asia_aktai@mail.ru)*

Появление интеграционных процессов в Центральной Азии в сравнении с АСЕАН

Целью статьи является попытка ответить на следующий вопрос: «Каковы основные проблемы развития интеграции в Центральной Азии на примере АСЕАН». Авторами рассмотрены основные направления внешних политик государств региона, их сильные и слабые стороны ведения внешней политики, ключевые факторы стабильности и развития АСЕАН как международного актора. Трансформация геополитической картины мира в связи с распадом биполярной системы мироустройства привела к изменениям ситуации не только на международном уровне, но и на региональном. В настоящее время происходит переоценка значимости роли региона Центральной Азии из периферийного пространства в регион, который стремится занять лидирующие места в системе интеграционных процессов на континенте Евразия. Необходимость регионального сотрудничества продиктована современными реалиями, а также такими аспектами, как тесное географическое соседство государств, культура и единое политическое прошлое. Кроме того, общность менталитета народов, населяющих регион, и угрозы стабильности и безопасности — также общие для всей Центральной Азии. Это говорит о том, что региональное взаимодействие и интеграция на сегодня являются приоритетами как политической, экономической, так и социальной сферы жизни государств. На международном уровне государства Центральной Азии имеют множество договоров и соглашений между собой, но влияние внешних сил и разногласность во взглядах ведения внешней политики мешают региону в плане полноценного развития интеграционных процессов. Авторы кратко привели перечень некоторых рекомендаций для стабильного развития и налаживания взаимоотношений между государствами региона.

Ключевые слова: региональное сотрудничество, интеграционные процессы, внешняя политика, Центральная Азия, АСЕАН, экологическое сотрудничество, мультилатерализм, кооперация.

Введение

После распада Советского Союза несколько попыток регионального сотрудничества между вновь образованными республиками Центральной Азии (ЦА) — Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном — потерпели неудачу. Несмотря на многочисленные выгоды от сотрудничества, тяжелые экономические условия в регионе, сохранение традиционных торговых отношений, неурегулированные этнотерриториальные конфликты и внешняя конкуренция за власть затрудняли внутрорегиональные процессы интеграции.

Спустя три десятилетия после распада Советского Союза Центральная Азия остается в центре геополитических интересов великих держав. Присутствие России, которая традиционно считала бывшую советскую Среднюю Азию своей собственной сферой влияния, бросает вызов расцвету Китая в качестве доминирующей экономической силы в регионе. Оказание большого влияния Китая на Центральную Азию через Инициативу «Один пояс, один путь» (BRI) меняет динамику региона. Стоит отметить, что силы, влияющие на интеграционные процессы, не ограничиваются только Россией и Китаем [1].

В феврале 2020 г. Соединенные Штаты (США) опубликовали новую стратегию для Центральной Азии [2], чтобы лучше решать проблемы Афганистана и сдерживать распространение влияния Китая и России в регионе. Кроме того, новая стратегия Европейского союза (ЕС) по Центральной Азии [3], принятая в 2019 г., направлена на улучшение его позиции в регионе и решение его стратегических интересов, прежде всего, в области энергетической безопасности. Несколько других региональных игроков, таких как Турция и Иран, считают Центральную Азию стратегически важной для их общего исторического и культурного наследия.

Однако было бы ошибочным рассматривать регион исключительно через призму политики великих держав, в то время как республики Центральной Азии все еще борются за политическую

* Автор-корреспондент. E-mail: kbaizakova@mail.ru (К. Байзакова).

стабильность и экономическое развитие. Недавние сдвиги во внешней политике Узбекистана в сторону более тесного регионального сотрудничества могут в скором времени изменить внутрирегиональную динамику. Возрождение региональных связей может придать ощутимые улучшения в межгосударственных отношениях и привести к дальнейшей интеграции Центральной Азии [4].

Могут ли республики Центральной Азии сотрудничать друг с другом во имя коллективной безопасности и экономического процветания региона? Что могут сделать эти страны, чтобы не быть маргинальными игроками и иметь собственный голос, по крайней мере, в региональных вопросах? На эти вопросы можно ответить, рассмотрев опыт других регионов, в частности, на примере Ассоциации государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН). АСЕАН не возглавляют великие державы, но в течение последних пяти десятилетий она выжила и постепенно расширила свою роль в регионе Восточной Азии. В статье сделана попытка изучить возможность регионализма в Центральной Азии, одной из моделей которого является опыт АСЕАН.

Методология и методы исследования

Теоретические подходы, такие как реализм, либерализм, конструктивизм, функционализм и другие объясняют традиционные формы регионализма: географическое положение, общие интересы, формирование механизмов взаимодействия стран региона, наднациональные институты и др. Однако новые реалии современного мира породили новые возможности и новые формы интеграции, как-то «новый регионализм».

Авторы статьи предлагают исследовать заданную проблематику с позиций теорий, объясняющих регионализацию в связке с глобализацией [5]. Подход с позиций глобализации, регионализации и взаимозависимости позволяет рассматривать «новый регионализм» для развивающихся стран как возможность быть частью процесса контролируемой интеграции в мировую экономику.

Конструктивизм/социальный конструктивизм дает понимание причин возникновения новых форм сотрудничества и новых сообществ. Особого внимания заслуживает тезис о том, что нет определенно заданного региона, нет интересов регионализации, а есть идентичность и интересы, которые возникают в процессе взаимодействия. Это позволяет государствам региона формировать открытую интеграционную политику.

Методы исследования включают классические подходы в области международных отношений, такие как «старый» и «новый» регионализм, стандартные неинституциональные, неофункциональные и неореалистические теории. Они были опробованы и ассоциируются с полевыми исследованиями по работе с лицами, принимающими решение в странах Центральной Азии.

Для всестороннего комплексного подхода к изучению многоуровневых объектов и реализации поставленных задач предполагается использование следующих методов исследования: общеисторические методы познания, такие как принцип историзма, объективности, метод системного подхода, сравнительно-исторический, метод анализа и синтеза, институциональный и структурно-функциональный анализ. Системный и сравнительный методы, т.е. целостный взгляд на рассматриваемую проблему, дают возможность выявить особенное и общее. Методологическая сущность методов заключается в сопоставлении однотипных политических явлений, которые развиваются в различных странах ЦА.

Обсуждение

Центрально-Азиатская интеграция: успехи и препятствия. Региональная интеграция впервые обсуждалась среди лидеров стран Центральной Азии в 1991 г. во время распада Советского Союза. Поначалу интеграция этих новых независимых стран казалась естественной из-за общего религиозного и культурного наследия, советского опыта, богатых природных ресурсов и аналогичных внутренних экономических и политических проблем. Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан ознаменовали начало региональной интеграции, создав в 1994 г. Центрально-Азиатский союз, к которому в 1998 г. присоединился Таджикистан. Более влиятельные внешние игроки создали другие межправительственные организации для содействия региональному единству, такие как Содружество независимых государств (СНГ), Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭС), Евразийский экономический союз (ЕАЭС) и Шанхайская организация сотрудничества (ШОС). Тем не

менее первоначальный энтузиазм среди стран Центральной Азии рассеялся по мере того, как страны отделялись друг от друга. Только после недавнего изменения внешнеполитического курса Узбекистана в сторону более тесного регионального сотрудничества центрально-азиатская интеграция начала привлекать все больше и больше внимания.

Отсутствие прогресса за последние три десятилетия можно объяснить несколькими взаимосвязанными факторами [6]. После распада Советского Союза в Центральной Азии осталось много неразрешенных конфликтов, таких как водные и приграничные споры. Угроза безопасности внутри региона за последние 30 лет только возрастает. Если раньше вопросы межгосударственных, межэтнических проблем решались советскими властями, то после распада СССР возникли проблемы с распределением границ, что, в свою очередь, перерастает в конфликты между государствами.

На сегодняшний день проблемы границ между странами ЦА почти полностью урегулированы. На фоне всего этого стоит опасаться нового критического аспекта – дестабилизации внутривнутриполитического состояния внутри государства. Всем известно, что политическая оппозиция Кыргызстана использовала поводом свержения власти – территориальные уступки Китаю.

При анализе политической ситуации в ЦА нужно рассматривать не только глобальный компонент, но и региональный. В свою очередь, региональный компонент, как упоминалось ранее, не наблюдается в ЦА. Можно сказать, что у государств ЦА есть схожие и общие внешнеполитические задачи, но их индивидуальные предпочтения ведения внешней политики расходятся. Парадоксально звучит и теория открытости государств для сотрудничества, но при этом возникают вопросы и трудности сотрудничества непосредственно внутри региона ЦА. Применяя системный подход в изучении данного вопроса, можно прийти к выводу: налицо наличие слабой связи на уровне региональной целостности и оказание влияния внешних факторов на внешнюю политику государства.

Одной из ошибок методологического характера прошлых лет было противопоставление понятий национальной государственности и интеграции. Они рассматривались как несовместимые. Однако экономическая ситуация, а затем и постепенное изменение сознания привели к необходимости пересмотра отношения к проблеме дальнейшего развития центрально-азиатского пространства.

Сравнивая региональную целостность ЦА и стран ЕС, можно наблюдать огромную разницу. ЕС имеет четко структурированную систему, общий рынок, дающий право свободному передвижению не только людей, но и товаров. В ЦА же мы видим хаотичные и порой непонятные (для других государств) принятие соглашений и подписание двусторонних договоров.

Конкуренция за водные ресурсы и жестокие этнические конфликты только усилили напряженность и без того в небезопасном регионе. Пять республик также разошлись во взглядах на международные отношения. Узбекистан и Туркменистан, например, опасались внешнего влияния, экономической зависимости и потери суверенитета, что затрудняло региональное сотрудничество. Эти государства не только опасались внешнего влияния, такого как попытки России восстановить свою гегемонию, быстро растущие влияние Китая и интересы США, но также пытались защитить свою недавно обретенную автономию, опасаясь терроризма, сепаратизма и исламского фундаментализма.

Однако продолжение региональной интеграции более необходимо, чем раньше, тем лучше, как по внутренним, так и по внешним причинам. Страны Центральной Азии представляют собой небольшую экономику, не имеющую выхода к морю. В советское время их экономика была в основном ориентирована на Москву, а экономические связи между странами не были налажены. Поэтому было бы выгодно связать их экономику, как это сделали небольшие европейские страны, не имеющие выхода к морю, такие как Австрия, Лихтенштейн, Люксембург и Швейцария.

Более того, страны Центральной Азии являются совместными потребителями энергии, транспорта, газа, воды и ирригационных сетей. Например, регион получает 90 % воды из двух рек (Амударья и Сырдарья). Однако на этой почве присутствуют и конфликты между странами верхнего течения (Таджикистан и Кыргызстан) с обильными водными ресурсами и странами нижнего течения (Узбекистан, Казахстан и Туркменистан) с богатыми запасами нефти и газа.

Сегодня в Центрально-Азиатском регионе существует большое количество проблем, требующих к себе особого внимания и своевременного разрешения. К ним можно отнести вопросы охраны окружающей среды, строительство трубопроводов, развитие экономических отношений в различных областях и многие другие. Охрана окружающей среды в регионе Центральной Азии должна осуществляться не только одним государством, не индивидуально, а централизованно со всеми

соседними странами. В регионе нет всеобъемлющего правового режима, охватывающего аспекты природопользования и охраны окружающей среды. В этом контексте, например, экология Каспийского региона нуждается в проекте международной конвенции, обязательной для государств Каспийского региона, по защите Каспийского моря от загрязнения.

Кроме того, последние два десятилетия заставляют сотрудничать в решении проблем безопасности, таких как религиозный экстремизм, преступность и терроризм, которые имеют трансграничный характер. Также достижение мира и стабильности в Афганистане стало приоритетом для региона [7].

Ввиду взаимозависимости этих стран было бы целесообразно сформировать общую экономическую стратегию и политику безопасности. Несмотря на то, что некоторые национальные и региональные органы сотрудничают по вопросам совместного использования ресурсов, серьезное отсутствие сотрудничества усугубило проблемы.

Перед лицом внешних влияний Центральная Азия должна иметь свое право голоса в определении того, что лучше для региона. В настоящее время регион охвачен паутиной пересекающихся региональных инициатив, которые зачастую неэффективны и служат экономическим и политическим интересам внешних игроков.

В течение 2000-х гг. Россия, желая помешать ЕС получить доступ к нефтегазовым ресурсам Центральной Азии, пыталась монополизировать поставки газа, построив трубопровод, соединяющий центрально-азиатские газовые месторождения с российской газовой сетью; однако Китай, вмешавшись в этот вопрос, предложил займ странам, чтобы противостоять давлению России. Более широкие региональные организации, такие как ШОС и Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), установили более тесные связи с Россией и Китаем; однако такие организации непропорционально выгодны более крупным державам.

Центральная Азия должна продолжить свои усилия по формированию всеобъемлющей региональной организации для стимулирования экономического роста и политической стабильности при одновременном укреплении суверенитета в регионе. Для этого республикам необходимо преодолеть ряд экономических и политических препятствий. В экономическом плане — объем экономического сотрудничества между странами Центральной Азии все еще намного ниже, чем у каждой из них с партнерами за пределами региона [8]. Это, в первую очередь, потому, что структура экономики, основанная на природных ресурсах, и транспортная сеть, ориентированная на Россию, в основном разработанные в советский период, не способствуют дальнейшей интеграции. Более того, нехватка технологий и финансовых ресурсов вынуждает эти государства зависеть от развитых стран, а не друг от друга.

Наконец, углублению процесса интеграции препятствуют фундаментальные различия в стратегиях экономического развития, таких как направления и скорость перехода от плановой экономики к рыночной, а также различия в валютной, налоговой и таможенной политике.

В советский период республики Средней Азии напрямую не общались с внешним миром. У них также не было эффективных государственных институтов для участия в совместных проектах; их различные экономические интересы часто побуждали их проводить протекционистскую политику. Лидеры стран Центральной Азии все еще находятся в процессе определения своих национальных интересов, и на их внешнеполитическую ориентацию влияют крайние приоритеты, часто определяемые внешними партнерами. Лидеры ценят суверенитет своих стран, в то время как некоторые из них соревнуются друг с другом за контроль над ресурсами, особенно за воду и энергию (Таджикистан и Узбекистан) или предпочитают действовать в строгом нейтралитете изоляции (Туркменистан).

Правительства стран Центральной Азии часто сталкиваются с трудностями в реализации заявленных ими намерений по достижению целей улучшения управления границами, контроля над оборотом наркотиков и уменьшения притеснений из-за границы в отношении частного бизнеса и инвесторов. Эти вызовы вызывают вопрос: «Есть ли у региональной интеграции и сотрудничества в Центральной Азии шанс на успех?»

АСЕАН: платформа для разнообразия и гибкости. Когда в 1967 г. была основана АСЕАН, надежды на ее выживание было мало. Однако за последние пять десятилетий АСЕАН зарекомендовала себя как успешный региональный институт. Что особо интересно, в отличие от успешных организаций в других регионах, АСЕАН не возглавляется странами с большой экономической или военной мощью. Она даже пережила Организацию Договора об ассоциации Юго-

Востока, Региональную организацию под руководством США, которая прекратила свою деятельность в 1977 г., пережила конфронтацию времен «холодной войны» и многочисленные местные мятежи. Эти пост-колониальные государства сотрудничали для создания коллективной региональной автономии, чтобы не дать крупным державам подорвать их национальное строительство. Хотя АСЕАН по-прежнему сталкивается с серьезным соперничеством держав, таких как Китай против США в Южно-Китайском море и, в меньшей степени, Китай против Японии в континентальной части Юго-Восточной Азии, роль организации неуклонно растет на мировой арене как в политическом, так и в экономическом плане.

АСЕАН расширила свое влияние в работе Регионального форума АСЕАН, АСЕАН плюс три (Китай, Япония и Южная Корея), Восточной Азии на высшем уровне, Совещании министров обороны АСЕАН и Регионального всестороннего экономического партнерства, который основан на Соглашении о свободной торговле стран-участниц с АСЕАН [9]. Можно утверждать, что АСЕАН добилась успеха в качестве единственной многоцелевой региональной организации в Азии, которая обеспечивает платформу, на которой были построены региональные институты в Восточной Азии.

АСЕАН приветствует внутреннее разнообразие своих членов. Суть программы «Путь АСЕАН», официального Гимна ассоциации, — это процесс регионального взаимодействия и сотрудничества, основанный на дискретности, неформальности, достижении консенсуса и неконфронтационном стиле переговоров, который взаимодействует с многосторонними организациями западного стиля. «Путь АСЕАН» основан на практике «Мусьявара», которая обычно использовалась в Юго-Восточной Азии на протяжении веков: это гибкая система без голосования, в которой все затронутые вопросы обсуждаются до достижения окончательного решения при взаимном признании, что спасло АСЕАН от конфликта и конфронтации. Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество также находится под влиянием «Путь АСЕАН» в его реализации зоны свободной торговли без юридически обязывающей модели, но на основе согласованной односторонней либерализации и «джентльменского соглашения» [10].

Такая обстановка способствовала рассмотрению политического, экономического, религиозного и культурного разнообразия членов АСЕАН. Например, экономическая интеграция осуществляется способами, которые отражают различия между ее членами: интеграция рынка труда поддерживает несколько миллионов мигрантов из Камбоджи и Мьянмы, работающих в Таиланде; с 1995 г. Вьетнам стал вторым по величине торговым партнером Таиланда в регионе; прямые иностранные инвестиции Таиланда в Камбоджу, Лаос, Мьянму и Вьетнам увеличились в беспрецедентных масштабах; а связность инфраструктуры позволяет путешествовать по дорогам между Мьянмой и центральным Вьетнамом через Таиланд и Лаос.

Внешне АСЕАН играла свою основную роль в качестве брокера, предоставляя платформу, на которой были построены региональные институты в Восточной Азии. В условиях продолжающейся политической напряженности между крупными державами в регионе, такими как Китай, Япония, Южная Корея, Тайвань и США, гибкость позволила АСЕАН по крайней мере номинально выступать в качестве движущей силы, позади восточноазиатской интеграции. Конечно, отсутствие единства и центральности может вызывать опасения у общества. Например, Филиппины одержали подавляющую юридическую победу над Китаем по вопросам Южно-Китайского моря в международном трибунале в июле 2016 г. [11], но все попытки включить такую формулировку в заявления АСЕАН были сорваны дружественной Китаю Камбоджой. Кроме того, склонный к переворотам, Таиланд приблизился к Китаю в поисках признания и поддержки, в то время как молчаливое согласие Пекина необходимо для мирного процесса в Мьянме. Можно констатировать, что отсутствие сильного лидерства среди стран АСЕАН в конечном итоге ограничит его роль в качестве буфера между крупными державами и региональными посредниками, и в конечном итоге, нанесет ущерб безопасности Восточно-Азиатского региона. Иначе говоря, можно поставить под сомнение и осуществимость коллективных действий АСЕАН, и способность создать независимое стратегическое пространство, поскольку конкуренция между США и Китаем продолжает расти. Однако нельзя судить об усилиях АСЕАН, исходя из европейского опыта. Она делает то, что может. Несмотря на эти опасения, страны АСЕАН пытаются выйти за рамки бинарного выбора между США и Китаем, работая с региональными средними державами, такими как Австралия, Япония и Южная Корея.

Может ли Центральная Азия быть интегрированной, как АСЕАН? Фактически весь мир сегодня – это совокупность интеграционных блоков. Опыт различных интеграционных объединений наглядно показывает, что автономное развитие любой страны в нынешних условиях невозможно.

ЕС вполне может служить неким «образцом» для интеграционных процессов в других частях света. Именно в Западной Европе достигнуты самые впечатляющие результаты, подтверждающие правильность избранного направления развития. В Западной Европе найдены и апробированы эффективные экономические, политические и правовые решения, предопределившие как содержание, так и формы интеграционных процессов.

Однако из опыта ЕС для Центральной Азии можно учесть только определенные базовые положения. Не менее интересен для ЦА опыт АСЕАН. В отличие от Европы, государства Центральной Азии — это, в основном, молодые политические образования, стремящиеся защитить свой суверенитет, и менее вероятно, что они принесут его в жертву делу региональной интеграции. Экономика большинства стран Центральной Азии не является ни высокоиндустриализированной, ни сложной, ни дополняющей друг друга. Это ограничивает влияние «побочного эффекта», который важен с евроцентрической точки зрения. Однако, учитывая расположение Центральной Азии как стратегически важного сухопутного моста между Европой и Азией, экономическое процветание и политическая стабильность региона имеют решающее значение не только для 66 миллионов жителей, но и для их соседей. Чтобы извлечь выгоду из своего стратегического положения и укрепить экономический и политический суверенитет, страны могут получить выгоду от системы, которая связывает их со своими соседними странами, включая Китай, Иран, Афганистан и Пакистан.

В новых реалиях современных международных отношений и мировой экономики развивающиеся государства будут искать новые формы интеграции, которые будут отличаться от традиционных. В этом контексте «новый регионализм», который является современной версией многополярности и многомерности, может рассматриваться в качестве эффективной модели. Казахстанская интеграционная стратегия позволит найти свое место в этом процессе и откроет новые возможности для социально-экономического развития страны.

Центральная Азия могла бы осуществить постепенный переход от упрощенных отношений к более сложным, учитывая при этом интересы каждого государства-члена. Хотя ШОС предлагает гибкую модель, этот проект, основанный на принципах невмешательства, разнообразия и взаимного уважения, сильно зависит от Китая [12]. Интеграция в стиле АСЕАН может способствовать принятию разнообразия членов на относительно равной основе, прежде чем обращаться к другим или полагаться на них. В частности, режимы в Центральной Азии находятся на разных стадиях авторитаризма и перехода к рыночной экономике; поэтому более крупная организация, принимающая решения, против которых выступают государства, будет значительной угрозой для внутренней стабильности организации. Поскольку такая ситуация помешает Центральной Азии стать столь же глубоко интегрированной, как ЕС, однако, подобно АСЕАН, малые государства могут предоставить платформу для более широкого регионального сотрудничества. Инициатива создания сотрудничества, ориентированного на АСЕАН, ограничила давление со стороны более крупных государств и постепенно повлияла на геополитическую конфигурацию в более широком Азиатско-Тихоокеанском регионе. Ситуация в Центральной Азии в определенной степени развивается по аналогичному сценарию, но находится на начальной стадии, когда риски нарушения существующего баланса сил особенно высоки. Партнерство в стиле АСЕАН позволило бы этим странам поддерживать развитие друг друга и постепенно представлять согласованную внешнюю политику по отношению к внешнему миру таким образом, чтобы успокоить крупные державы. Более интегрированная Центральная Азия могла бы использовать лучшие возможности для развития партнерских отношений с Китаем, одновременно устраняя их опасения по поводу потери суверенитета.

Организация такого типа была бы монументальной для центрально-азиатских стран, давно предоставленных самим себе и зажатых между двумя великими державами, но Китаю и России тоже нечего опасаться такого развития событий. Китай, в частности, может многое выиграть от переговоров с более уверенной и экономически стабильной Центральной Азией. Центрально-Азиатская организация с скоординированной политикой в области международных отношений значительно упростила бы планы Китая по инициативе «Один пояс – один путь» [13], позволяя проводить более комплексную политику, а не заключать разные, разрозненные соглашения с каждой страной. Кроме того, более кооперативная и интегрированная Центральная Азия, вероятно, помешает

странам почувствовать, что им необходимо уравновесить влияние России и Китая, а вместо этого будет означать, что они смогут сотрудничать с крупными державами, не беспокоясь о том, что они посягают на их независимое принятие решений. Интеграция Центральной Азии в стиле АСЕАН позволила бы региону превратиться из поля битвы за влияние в более единый и стабильный регион. Они могли бы лучше воспользоваться своим положением в рамках глобальной торговой сети, а также принести пользу Китаю, будучи более стабильным и надежным торговым партнером и уменьшив региональную конкуренцию за влияние с Россией. Наконец, более интегрированная и единая Центральная Азия могла бы стать катализатором мирного процесса и экономического развития в Афганистане.

Другой вопрос: «Как называть происходящие процессы в Центральной Азии?» Если говорить об интеграции, то часто подразумевается создание институциональных форм взаимоотношений в виде региональных организаций. Если вести разговор просто о сотрудничестве, то, кажется, этого недостаточно для стран региона, где существуют очень тесные исторические, культурные, экономические и другие связи.

Процесс современной регионализации содержит элементы спонтанности и автономии его акторов; более многомерен, так как параллельно включает в себя торгово-финансовое, экологическое, социально-политическое и иные измерения, предполагает участие негосударственных и субнациональных акторов [14].

Такая многосторонняя эволюция политики стран Центральной Азии содержит в себе зачатки институционализированного инновационного мультилатерализма. Допустим, если в настоящем дипломатический дискурс является процессуальным (диалог, форум или консультация), он так или иначе приведет к институционализации и в будущем к созданию Центрально-Азиатского союза, как задумывал Первый Президент РК Н. Назарбаев в 1992 г.

Выводы

Центральная Азия находится на перепутье. Республики Центральной Азии имеют много общего, в том числе историю, экономическое пространство, традиции, культуру, границы, климат и т.д. Эти объективные условия следует заложить в основу будущей интеграции. В то время как Центральная Азия остается регионом, чреватым проблемами недавно созданных стран, проблемами, которые усугубляются возрождающейся Россией и растущим влиянием Китая, она также находится в уникальном положении, чтобы пожинать плоды, предлагаемые Китаем. Более эффективное международное сотрудничество между этими странами предоставит уникальную возможность извлечь выгоду из потенциального процветания, принесенного региону через BRI, обеспечит стабильность в регионе, позволит активизировать внутрирегиональное развитие и снизить конкуренцию между Россией и Китаем, дополнительно укрепив более крупные региональные организации, такие как ШОС.

В долгосрочной перспективе успешная, объединенная Центральная Азия может основываться на прецеденте АСЕАН эффективного регионального сотрудничества и самодостаточности в развивающемся мире. Казахстан и Узбекистан могут стать достаточно способными, чтобы играть ведущую роль в более широком регионе и отстаивать политические решения общих проблем Центральной Азии и противостоять чрезмерному влиянию со стороны более могущественных внешних держав.

Интеграция — это трудный путь согласования национальных амбиций, подлинных проблем соразвития экономик разного уровня, структур, сближения социальных, правовых и т.п. исторических пространств, требующий высокой наднациональной мудрости, понимания того, что новый этап мирового развития основывается на регионализации, приходящей на смену интернационализации и глобализации. Потенциал интеграционных процессов между республиками Центральной Азии огромен. Чтобы он был реализован в полной мере, прежде всего, нужны добрая воля и заинтересованность в сотрудничестве. Будущее не детерминировано, объективные закономерности взаимосвязаны с деятельностью конкретных личностей и преломляются через неё. Очень многое будет зависеть от того, насколько лидеры стран Центральной Азии смогут поставить национальные интересы выше личных амбиций.

Список литературы

- 1 Шутов А.Д. Центральная Азия в системе международных отношений: автореф. канд. дис. / А.Д. Шутов. — М., 2011.
- 2 United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity. Retrieved from <https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity>.
- 3 The EU's new Central Asia strategy. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI(2019)633162_EN.pdf).
- 4 Бакаев Ж. Региональная стабильность и безопасность в Центральной Азии / Ж. Бакаев. — Алматы, 2008. — 350 с.
- 5 Михайленко Е.Б. «Старый» и «новый» регионализм: теоретический дискурс / Е.Б. Михайленко. — Екатеринбург, 2014. — 116 с.
- 6 Лаумулин М.Т. Центральная Азия: геэкономика, геополитика, безопасность / М.Т. Лаумулин. — Ташкент, 2012. — 233 с.
- 7 Шерьязданова К. Предпосылки центрально-азиатской интеграции в контексте антитеррористической деятельности / К. Шерьязданова. — Алматы, 2008. — 241 с.
- 8 Шоев А.Х. Особенности интеграционных процессов в Центрально-Азиатском регионе / А.Х. Шоев. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://moluch.ru/archive/245/56514/>.
- 9 Asean Regional Forum (ARF). Retrieved from <https://asean.org/asean-political-security-community/asean-regional-forum-arf/>.
- 10 The ASEAN way and the rule of law. Retrieved from https://asean.org/?static_post=the-asean-way-and-the-rule-of-law.
- 11 Трибунал в Гааге: у Китая нет приоритетных прав на Южно-Китайское море [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.bbc.com/russian/features-36774942>.
- 12 The Role of the Shanghai Cooperation Organization in Counteracting Threats to Peace and Security. Retrieved from <https://www.un.org/en/chronicle/article/role-shanghai-cooperation-organization-counteracting-threats-peace-and-security>.
- 13 Belt and Road Initiative. Retrieved from <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>.
- 14 Макарычев А.С. Влияние зарубежных концепций на развитие российского регионализма: возможности и пределы заимствования / А.С. Макарычев. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kennan.yar.ru/materials/profi2/part1/sect45.htm>.

К.И. Байзакова, Н. Сабуров, Ә. Оразбай

АСЕАН-мен салыстырғанда Орталық Азиядағы интеграциялық процестердің көрінісі

Осы мақаланы дайындаудың мақсаты мына сұраққа жауап беру болып табылады: АСЕАН мысалында Орталық Азиядағы интеграцияны дамытудың негізгі проблемалары қандай? Авторлар аймақ мемлекеттерінің сыртқы саясатының негізгі бағыттарын, олардың сыртқы саясатты жүргізудің күшті және әлсіз жақтарын, АСЕАН тұрақтылығы мен дамуының негізгі факторларын халықаралық актор ретінде қарастырды. Әлемдік тәртіптің биполярлық жүйесінің ыдырауына байланысты әлемнің геосаяси көрінісінің өзгеруі тек халықаралық деңгейде ғана емес, аймақтық деңгейде де жағдайдың өзгеруіне әкелді. Қазіргі уақытта Еуразия континентіндегі интеграциялық процестер жүйесінде жетекші орын алуға ұмтылатын шеткері кеңістіктен аймаққа Орталық Азия өңірі рөлінің маңыздылығы өзгеруде. Бүгінгі таңда аймақтық ынтымақтастықтың қажеттілігі қазіргі заманғы шындықтармен, сондай-ақ мемлекеттердің тығыз географиялық көршілестігі, мәдениеті және біртұтас саяси сияқты аспектілермен байланысты. Өңірді мекендейтін халықтардың менталитеттерінің ортақтығы және тұрақтылық пен қауіпсіздікке төнетін қатерлер — бүкіл Орталық Азияға да ортақ. Бұл өңірлік өзара іс-қимыл мен ықпалдастық бүгінде мемлекеттер өмірінің саяси, экономикалық, сондай-ақ әлеуметтік саласының басымдығы болып табылады деп айтуға мүмкіндік береді. Халықаралық деңгейде Орталық Азия мемлекеттерінің өзара көптеген шарттары мен келісімдері бар, бірақ сыртқы күштердің ықпалы мен сыртқы саясатты жүргізу көзқарастарындағы келіспеушілік өңірге интеграциялық процестердің толыққанды дамуына кедергі келтіреді. Сонымен қатар авторлар мемлекеттердің аймақтары арасындағы өзара қарым-қатынастарды тұрақты дамыту және жолға қою үшін кейбір ұсыныстарды қысқаша келтірген.

Кілт сөздер: аймақтық ынтымақтастық, интеграциялық процестер, сыртқы саясат, Орталық Азия, АСЕАН, экологиялық ынтымақтастық, мультилатерализм, кооперация.

К.И. Baizakova, N. Saburov, A. Orazbay

Manifestation of integration processes in Central Asia compared with ASEAN

The goal of this article is to try to answer the following question: what are the main problems of integration development in Central Asia on the example of ASEAN? The authors consider the main directions of the foreign policies of the states of the region, their strengths and weaknesses in conducting foreign policy, the key factors of stability and development of ASEAN as an international actor. Changes in the geopolitical picture

of the world due to the collapse of the bipolar system of the world order led to changes in the situation not only at the international level, but also at the regional level. Currently, there is a change in the importance of the role of the Central Asian region from a peripheral space to a region that seeks to take a leading place in the system of integration processes on the continent of Eurasia. The need for regional cooperation results from modern realities, as well as the close geographical proximity of states, culture, and common political past. The common mentality of the peoples inhabiting the region and the threats to stability and security are also common to all of Central Asia. This makes it possible to say that regional cooperation and integration are currently a priority, both in the political, economic, and social spheres of state life. At the international level, the Central Asian states have many treaties and agreements with each other, but the influence of external forces and the disagreement in the views of conducting foreign policy prevent the region from fully developing integration processes. In addition, this paper will briefly list the main recommendations, observance of which would ensure the stable development and establishment of relations between the states of the region.

Keywords: regional cooperation, integration processes, foreign policy, Central Asia, ASEAN, environmental cooperation, multilateralism, cooperation.

References

- 1 Shutov, A.D. (2011). *Tsentralnaia Aziia v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii* [Central Asia in the system of international relations] [in Russian].
- 2 United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity. Retrieved from <https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity>.
- 3 The EU's new Central Asia strategy. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EP_RS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EP_RS_BRI(2019)633162_EN.pdf).
- 4 Bakayev, Zh. (2008). *Regionalnaia stabilnost i bezopasnost v Tsentralnoi Azii* [Regional stability and security in Central Asia]. Almaty [in Russian].
- 5 Mikhalenko, E.B. (2014). «Staryi» i «novyi» regionalizm: teoreticheskii discours [“Old” and “New” Regionalism: Theoretical Discourse]. Ekaterinburg [in Russian].
- 6 Laumulin, M.T. (2012). *Tsentralnaia Aziia: geoeconomika, geopolitika, bezopasnost* [Central Asia: geoeconomics, geopolitics, security]. Tashkent [in Russian].
- 7 Sheriazdanova, K. (2008). *Predposylki tsentralno-aziatskoi integratsii v kontekste antiterroristicheskoi deiatelnosti* [Prerequisites for Central Asian integration in the context of anti-terrorist activities]. Almaty [in Russian].
- 8 Shoev, A.Kh. Osobennosti integratsionnykh protsessov v Tsentralno-Aziatskom regione [Features of integration processes in the Central Asian region]. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/245/56514/> [in Russian].
- 9 Asean Regional Forum (ARF). Retrieved from <https://asean.org/asean-political-security-community/asean-regional-forum-arf/>.
- 10 The ASEAN way and the rule of law. Retrieved from https://asean.org/?static_post=the-asean-way-and-the-rule-of-law.
- 11 Tribunal v Gaage: u Kitaia net prioritnykh prav na Yuzhno-Kitaiskoe more. Retrieved from URL: <https://www.bbc.com/russian/features-36774942> [in Russian].
- 12 The Role of the Shanghai Cooperation Organization in Counteracting Threats to Peace and Security. Retrieved from <https://www.un.org/en/chronicle/article/role-shanghai-cooperation-organization-counteracting-threats-peace-and-security>.
- 13 Belt and Road Initiative. Retrieved from <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>.
- 14 Makarychev, A.S. Vliianie zarubezhnykh kontseptsii na razvitie rossiiskogo regionalizma: vozmozhnosti i predely zaimstvovaniia [The influence of foreign concepts on the development of Russian regionalism: opportunities and limits of borrowing]. Retrieved from <http://www.kennan.yar.ru/materials/profi2/part1/sect45.htm> [in Russian].

Н.А. Бейсенбекова*, Л.К. Шотбакова, А.К. Тарыбаева

«Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: nurapai@mail.ru, shotbakovazz@mail.ru, asswood@mail.ru.)

Қазақстан тарихы пәнінде Әлихан Бөкейханның рухани мұрасын оқытудағы кейбір инновациялық әдістер

Мақалада орта мектептің жаңартылған бағдарламасына сәйкес XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы тақырыбын оқыту барысында Алаш қозғалысының көсемі — Әлихан Бөкейханның еңбектерін талдау арқылы терең білім беруде инновациялық-ақпараттық технологияларды пайдаланудың әдіс-тәсілдері баяндалды. Себебі XX ғасырдың басында өмір сүрген Алаш зиялыларының көсемі Әлихан Бөкейханның еңбектерінде отандық тарихтың дамуының болашағы туралы тұжырымдамалық методологиялық ой-пікірлері айтылған. Бүгінгі таңда еліміздің саяси-әлеуметтік, экономикалық дамуында оның пікірлерінің практикалық маңыздылығы зор. Қазақ халқының тарихында азаттық пен тәуелсіздік жолындағы күрес ешқашан толастамағандығын жас ұрпаққа түсіндіру өзекті мәселе болып табылады. XX ғасырдың басында өмір сүрген ұлт зиялылары Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көпмен терезе теңестіруін көздейді. Ең алдымен, қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақсат етті. Сонымен қатар, Әлихан Бөкейханның еңбектерінде көтерілген негізгі мәселелерді қазіргі кезде де маңыздылығын талдап, тарихи сабақтастығын көрсету барысында жаңа технологиялық әдістемелер арқылы оқытудың маңыздылығы осы мақаланың басты мақсаты.

Кілт сөздер: тарих, Алаш зиялылары, тұлға, ұлттық ұстаным, инновациялық технологиялар, «Prezi», «MindMeister», «LearningApps» бағдарламалары.

Kipicne

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының рухани ояна бастауының кезеңі болды. Ресейдің өзінде саяси дағдарыс күшейді. Метрополиядағы саяси-экономикалық дағдарыс отарлық жүйедегі Қазақстан даласына әсерін тигізді. 1905–1907 жылдардағы Ресейдегі буржуазиялық-демократиялық революциялық жағдай қазақ даласынан да көрініс тапты.

Отандық тарихта XX ғасырдың орны ерекше. Өйткені азаттық жолындағы күрестің жаңа кезеңі басталды. Бұл жолда Алаш зиялылары Тәуелсіздік үшін күрестің ұлттық демократиялық бейбіт жолын таңдаған еді. Сондықтан орта мектептің тарих оқулығындағы XX ғасырға байланысты тақырыптарды оқытқанда, осы кезеңнің ерекшелігіне арнайы тоқталып, жан-жақты талдау жасалу керек.

Ол жұмыс қазақтың көрнекті мемлекет қайраткері, XX ғасырдың басындағы шынайы ұлт көсемі, публицист, энциклопедист-ғалым Әлихан Бөкейханның рухани мұрасының бүгінгі күнмен сабақтастығын көрсетуден басталғаны дұрыс.

XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі, Алаштың Әлиханы атанған Әлихан Бөкейханұлының рухани мұрасын отандық тарихтың дереккөздері ретінде қарап оқытудың өзектілігі даусыз.

Мақаланың басты мақсаты — ұлы тарихи тұлға Әлихан Бөкейханның 155 жылдық мерекесі аталып өтетін осы жылда ғана емес, жалпы оқу үрдісінде отандық тарихтың өзекті мәселелерін оқытуда оның еңбектерін пайдаланудың әдістемелік негіздерін көрсету.

Зерттеу әдістері

Тарихты оқытуда, зерттеуде әртүрлі әдістер қолданылады. Соның бірі тарихи тұлғаны зерттеудегі жүйелеу, талдау, салыстыру, инновациялық әдістері. Бүгінде Қазақстан тарихын оқытуда қойылатын негізгі талап пен әдіс: тарихи мазмұн мен педагогикалық ойдың толықтығы; оның алға

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nurapai@mail.ru (Н.А. Бейсенбекова)

қойған мақсатқа сәйкестігі; білімнің ғылымилығы; тарихи деректердің анықтығы; түрлі білім көздерін қолдану. Оның ішінде отандық тұлғатанудың қазіргі заманғы методологиялық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, тарихи тұлғалардың қызметі мен тарихтағы алар орнын бағалаудың өлшемдерінің қалыптасуы тарих мазмұнын жаңалауда объективті тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Осындай инновациялық ақпараттық әдіс-тәсілдердің бірі — «Prezi», «MindMeister», «LearningApps» бағдарламалары. «Prezi» бағдарламасы түрлі 3D презентациялар жасау үшін өте ыңғайлы. Бұл бағдарламаны тарих сабағындағы түрлі оқиғаларды баяндау, жобалық зерттеу жұмысын қорғау кезінде қолдануға болады. «MindMeister» ол интеллект картасы, ой картасы, яғни диаграмма түріндегі графикалық жазбаны қолдана отырып, тұжырымдамаларды құру әдісі. «LearningApps» — бұл әртүрлі пәндер бойынша интерактивті оқу-әдістемелік қосымшалар жасауға мүмкіндік беретін білім беру процесін қолдау үшін арналған сервис. Осылайша тарихи тұлғалардың шығармаларын оқытудағы әртүрлі тәсілдерді пайдалану арқылы мақаланың мақсатына жетуге мүмкіндік болды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Мақаланың мақсатына жету жолында тарихты оқытудағы жаңашылдыққа ерекше көңіл бөлінді. Соның ішінде жаңартылған білім мазмұнына сәйкес әдістемелік жүйенің спиральды, сараланған, тұлғалық қасиетті қалыптастыруға бағытталған, сын тұрғысынан ойлау технологиялары арқылы «XX ғасырдың басындағы Қазақстан» атты бір тарау талданды.

Орта мектептің 8–сыныптарында оқытылатын Қазақстан тарихы пәніндегі негізгі тақырыптарды оқыту барысында Әлихан Бөкейхан еңбектеріне сүйеніп, қысқа мерзімді сабақ жоспарын құруға болады. Мектептегі тарих сабағының басында оның «Қазақстан тарихы» деген мақаласынан мына үзіндіні келтірсек: «... Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, қайда тұрғандығын, не істеп, не қоятындығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынан өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өзге жұрттар қатарында келе, қор болмайтын, тұқымым құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін иманы дәрежесінде ұғып білуге тиіс...» [1, 20]. Осы пікірдің ел Президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың Үкіметтің кеңейтілген отырысында «Мектептерде пайдаланылатын тарих оқулықтарында бұрмаланған мәтіндер көп. Мен өзім кейбір оқулықтарды оқып, сапасының төмендігіне таңғалдым. Тарихи оқиғалар мен фактілер оқушыларға бұрмалаусыз жеткізілуі тиіс. Сол себепті «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» бойынша бірыңғай мектеп оқулығын әзірлеуді және енгізуді тапсырамын», — деген ұстанымымен сабақтасып жатқанын анық көрсетуге болады.

Орта мектептегі тарих оқулығындағы күрделі тақырыптардың бірі ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік дамуы. Осы мәселелердің мәнін ашу кезінде Әлихан Бөкейханның Қазақстандағы саяси-идеялық ахуал туралы пікірі, ұсыныстары баяндалған «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» [2, 261] еңбегін пайдалану қажет. Бұл еңбектің мазмұнында мына оқиғалар түсіндіріледі: Ол 1906 жылы кадеттер партиясының орталық комитетіне мүше болып сайланған еді. Кадет партиясының бағдарламасының негізгі идеясы Ресейде парламенттік басқару жүйесін енгізуге бағытталған. Қазақ зиялылары парламенттік басқаруға көп үміт артты, оның болашағымен қазақ қоғамының саяси прогреске көтерілуін тікелей байланыстырды. Осыған орай 1905 жылы желтоқсанда Әлихан Бөкейханның басшылығымен Орал қаласында кадет партиясының қазақ қоғамындағы филиалы құрылды. 1906–1917 жылдар аралығындағы кадет партиясының талаптары Алаш зиялыларының пікірінше, басқа саяси партияларға қарағанда демократиялық, либералдық, реформалық сипаттарымен қазақ халқының мүддесіне, даму эволюциясына біршама жақын келді. Қазақ зиялылары да партияны құру арқылы парламенттік, конституциялық жолмен болашақта республика мәртебесі бар ұлттық автономияға қол жеткізуге болады деген пікірде болды.

Алайда, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін, кадеттер партиясының басшылары, тек Польша мен Финляндияның ғана өзінің мемлекеттік құрылымын өзі шешу құқығын мойындап, Ресейдің құрамындағы басқа халықтардың жеке мемлекеттік, өзін-өзі билеу дәрежесіне өзі ие болуына үзілді-кесілді қарсы болды. Осыған байланысты Әлихан Бөкейхан былай деп жазды: «кадеттер партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де, жөн дейді. Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиылып, Ұлт автономиясын тікпек болдық... біздің қазақ-қырғыз дін ісін көркейтетін болса, үкімет ісінен бөліп қойған оң болады. Орысша оны «отделения церкви от государство» дейді. Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарады. Осы үш жол айырылғаны биыл жазда анық шықты. Мен содан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға кірістім...». Осы мақаланың

жазылу тарихына байланысты тарихи-саяси оқиғалар тізбегін түсіндіру оқушыларға тақырыпты меңгеруге көмек беретін сөзсіз.

Сонымен қатар, «XX ғасырдың бас кезеңіндегі Қазақстан» деп аталатын тараудағы негізгі сұрақтардың бірі мерзімді басылымдардың шығуы және оның тарихи маңызы. Осы мәселелерді оқыту барысында білім мен тәрбиені қатар беру үрдісі жүреді. Сондықтан да 1911–1915 жж. шығып тұрған «Айқап» және 1913–1918 жылдардағы «Қазақ» газеті сияқты басылымдарындағы Әлихан Бөкейханның рөлін көрсету өте орынды болады. Ол үшін «Қазақ» газетінің беттеріндегі ұлт болашағын ойлаған, жазған пікірлерін талдау арқылы тақырыпты ашуға болады. Осы арқылы сабақта ұлттық баспасөздің қоғамдық-саяси сананы оятудағы рөліне баға беру арқылы XXI ғасырдағы ақпараттық құралдардың тарихи маңыздылығымен байланыстыра түсіндіру керек.

8-сыныпта «XX ғасырдың бас кезеңіндегі Қазақстан» тақырыбы бойынша қазақ зиялыларының Ресей империясының Мемлекеттік Думасындағы қызметіне баға беру мақсатын түсіндірген кезде Әлихан Бөкейханның «Сайлау», «Саясат күйі», «Петроград хаты» [1, 177] деген танымдық, тәрбиелік мәні бар мақалаларын талдаған жөн. Мақаланың негізгі мазмұны Қазақ даласында үш жылда бір өтетін сайлаудың барысы жайлы Әлихан Бөкейхан оны былай түсіндіреді: «... сайлау сайын жұрт өрт шыққандай, жау шапқандай жанталасып әбігер болады... өстіп жұрт бүлінгендегісі не? Болыстық, билік, ауылнайлық, елбасылық... ары қарай қазақ сайлауын Европа сайлауымен салыстырып, болашақта білімді, оқыған, білетін адамдардың сайлауға қатысып, ел басқару ісіне араласқаны дұрыс», — деген пікір айтып, сайлаудың мағынасын түсіндіріп: «Болыс, би, ауылнай һәм елу басы болмақ...» жұрт үшін қылатын қызметі (яғни халыққа қызмет жасау — Авт.), ақыл да, ұсталық та (өз ісінің шебері, кәсібилік мағынасында — Авт.) оқумен, істеумен (тәжірибемен — Авт.) жүре ұлғаяды. «Дүниядағы жер билігі күннен-күнге ақылды, ұста жұрт қолына ауып барады... Жұртқа ғаділ би пайдалы, көпке сүйенген, көп сөзін тыңдаған, билігін орнына салатын, арам жемейтін (парақор емес — Авт.), іс білетін (профессионал — Авт.), халық үшін жаумен айтысатын болыс пайдалы... Бұған ең құрметті ақсақал, ғаділ, жұрт қамшыл, сатылмайтын жөн білетін жақсыны сайлау керек» [3, 31]. Осы мақаланың бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін зор мәні бар екенін түсіндіргенде тақырып ашылады, оқушының білімінің өсуіне зор ықпал жасайды.

Қазақстанның XX ғасырдың басындағы экономикалық мәселелерге байланысты күрделі сұрақтарының бірі — қазақ жеріне орыс шаруаларының қоныстануы және қазаққа 15 десятинадан жер бөліп беру мәселесіне арналған. Тақырыптың негізгі мақсатына жету үшін оқулықтағы берілген материалдарды толықтыра түсу үшін Әлихан Бөкейханның «Көшпелі һәм отырықшы норма» деп аталатын еңбегіндегі патша үкіметінің қоныстандыру саясатының мәнін түсіндіретін ой-пікірін талдау керек. Сонымен қатар, оның «егер қазақ 15 десятинадан берілетін жерді алуға келіссе, қазақ жеріне келетін, қара шекпенділер (шаруалар — Авт.) саны өсе түседі, ал ол өз кезегінде қазақтың өз жерінде азшылыққа айналып, барлық құнарлы жерінен айырылатындығын» түсіндіріп жазғанын айту керек. Осы сұрақты толықтыра түсу үшін Әлихан Бөкейханның «Жауап хат» деген еңбегінен үзінді келтірсе болады. Мысалы, ол былай дейді: «сол 15 десятинадан жер алам десендер...». 1. Қазақтың бас адамдары! Әуелі сіздер адаспандар, ынтымақпен іс істендер. 2. Қазақтың байлары, күштілері! Жарлы-жақыбайлы нашарларды жермен теңгеріңіздер (жер беріңдер — Авт.) ... 3. Алашқа аты шыққан адамдар! Көсемдіктеріңізден адаспай, түзу істендер! Сіздер адассаңыздар, аттарыңнан адасады. Арттарыңнан ергендердің обал-сауабына сіздер қаласыздар...». Оның осы ой-пікірінде ел ішіндегі жақсы, беделді, ауқатты адамдарды ұлтының қамын ойласын, үлгі берсін деген үндеу бар екенін түсіндіргенде, Әлихан Бөкейханның еш уақытта тек байлардың қамын ойлаған деген пікір қате, оның жаулары оған байшыл деп жала жапқаны көрінеді. Әлихан Бөкейханның осы жазған еңбектерін дұрыс түсіндіріп талдаса, тақырыптың мәнін ашуға мүмкіндік туады.

8-сыныпта оқытылатын Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы тақырыбын оқытқанда, оқулықтағы Алаш зиялыларының көтеріліс туралы пікірлері, жазалаушы отряд, соғыс жайлы үстіртін берілген мәтіндерді толықтыру қажет. Ол үшін Әлихан Бөкейханның «Тағы да соғыс», «Қазақтан солдат алына ма?», «Күнбатыс майданынан», «Мәскеу хаты», «Бұратаналар тақырыбы», «Қазақ жұртына», «Алаштың азаматына» [4] деген мақалаларында берілген соғыстың шығу себебі, екі әскери одақтың құрылу тарихын сипаттай келе ол былай дейді: «...бұл соғысқа (1914 жылғы бірінші дүниежүзілік соғыс — Авт.) Россия кіретін болды. Россия кіріскен соң Германия амалсыз кіріскелі тұр. Австриямен әуелде жасасқан шарттары солай... Кім жықса да (жеңседе — Авт.) Еуропа, Азия жері қайта бөліске... салынар. Осындай зор саясат ісінен хабарсыз жату біздің оқушыларға жарайма?». Сөйтіп ол қазақ халқына газет арқылы бұл соғыстың әскери зардабын

түсіндірді. Сонымен қатар ол өзінің ойын тағы да жалғастырып, орыс казактарының әскерге алынуы жайлы баяндай келе, «қазақтар әскерге алынса, казактарға берілген жеңілдіктер болса... Бізге мұны бермес, берсе ұтылмаспыз... Саясат сөзімен қарасақ, үкімет бізді тым-тырыс отырсақта жаяу солдат қылатын көрінеді...», — деген. Сол кездегі нақты саяси жағдайды түсіне білгендіктен ол қазақ халқының босқа қырылудан сақтандыруды жөн санаған. Оның «Қазақ» газеті бетінде жарық көрген басқа да мақалаларында және 1916 ж. 11 тамыздағы қазақ халқына жолдаған үндеуінде соғыстың мәнін ашып көрсеткен. Солардың мазмұнын талдау негізінде қазақ зиялыларының басты пікірін, халық үшін атқарған еңбегін көрсетуге болады.

1917 ж. ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы және оның Қазақстанға әсері тақырыбын талдау барысында Әлихан Бөкейханның «Жер комитеті», «Торғай облысының мұжық қазағының съезі», «Алаш азаматтарына үндеу», «Мемлекет халі» [4, 379–381] деген «Қазақ» газетіне жарияланған мақалаларын талдау арқылы түсіндіруге болады. Сонымен бірге «Алаш ұлына» (ашық хат) атты мақаланы талдау арқылы қазақ халқының өзінің тәуелсіз ел болу жолын көрсеткендігін түсіндіруге болады: «Азаттықтың таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұл күн теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкіршілік!» [4, 366–368].

8-сынып оқулығындағы «Алаш қозғалысы» және «Алаш партиясының құрылуы» деген тақырып бар. Осы тақырыпты түсіндіру барысында Әлихан Бөкейханның тарихи тұлғасын көрсетуде «Алаш партиясы», «Екінші жалпы қазақ съезі» атты мақалаларындағы партия бағдарламасын талдау қажет. 1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы жарияланды. Бағдарлама 10 бөлімнен тұрады:

1. Мемлекет қалпы.
2. Жергілікті бостандық.
3. Негізгі құқық.
4. Дін ісі.
5. Билік хәм сот.
6. Ел қорғау.
7. Салық.
8. Жұмысшылар.
9. Ғылым-білім үйрету.
10. Жер мәселесі [5, 37].

Сонымен қатар, оның азаттық жолындағы күресте, қазақтың қамын ойлаған, болашағына сенген, өзге ұлт өкілдері мен достастығына тоқталып, олар туралы Әлихан Бөкейханның жазған еңбектерін талдаса дұрыс болады. Мысалы, оның «Г.Н. Потанин» деген еңбегі бар [6, 180]. Бұл еңбекте Алаш зиялыларының арманын, Алаш қозғалысының түпкі мақсаты қандай екенін, Потанин сөзімен берген: «... Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлттан құралған Ресейді бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ. Ресей өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беруі керек. Қазақты автономия қылсақ. Қараөткел (қазіргі Астананың тұрған жері — Авт.) Алаштың ортасы, сонда университет салып қазақтың ұлын, қызық оқытсақ, Қозы-Көрпеш–Баянды шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Европа сонда білер еді-ау», — деген Потаниннің ой-пікірін береді.

XX ғ. басындағы қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдері тарауы бойынша оқушыларға тарихи тұлға туралы теориялық түсініктер беру керек. Ол үшін «Н. Нұрмақов — тарихи тұлға: деректік және тарихнамалық талдау» атты монографияның «Тарихи тұлға: теория және методология» атты бірінші тарауы оқытып, одан кейбір тұжырымдарды алған дұрыс. Бұл тарихи фактіні методологиялық тұрғыдан арнайы зерттегенде тұлғалардың тарихи рөлін ашуға мүмкіндік береді.

Осындай тұжырымды XX ғасырдың басында ақын С. Торайғыров айтқан:

Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,
Білемін бұл үш ердің айтпай жайын.
Кешегі қара күнде болмап па еді,
Бірі күн, бірі шолпан, бірі айым.
Солардан басқа кеше кім бар еді,
Қазақ үшін шам қылған жүрек май [7, 26].

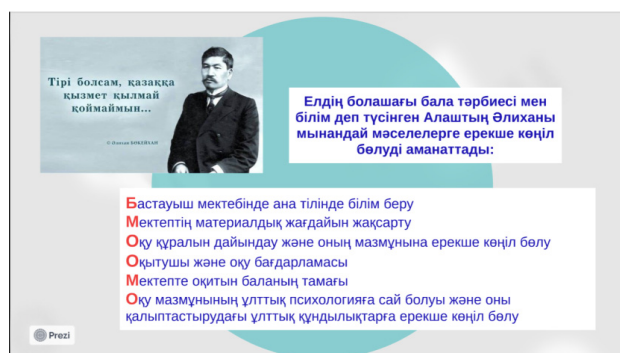
XX ғасырдың басында Қазақстанның саяси-экономикалық даму тақырыбын оқыту барысында оқытудың әртүрлі технологияларына сүйеніп, оқушыларға сапалы білім беру бүгінде басты мақсат, себебі бұл білімнің нәтижесін бағалауға мүмкіндік береді. Сондықтан Әлихан Бөкейханның еңбектері арқылы Қазақстан тарихын оқыту мен тәрбиелеу кезінде қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолдану, оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың танымдық және зерттеу қызметін тиімді ұйымдастыруына, шығармашылық қасиеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Сабақ барысында қолдануға болатын ақпараттық технологиялардың бірі — «Prezi» [8] бағдарламасы. «Prezi» бағдарламасында 3D эскиздерді қолдану арқылы Ә.Бөкейханның XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының дамуы туралы ой-пікірлерін түсіндіруге болады. Соның бірі Қарқаралы петициясы — Азаттық алу жолындағы алғашқы манифест (сурет 1).

Сурет 1. «Prezi» бағдарламасымен жасалған «Қарқаралы петициясы» жайлы мәлімет

Презентация барысында «Әлихан Бөкейхан — ұлт мақтанышы» атты монографияға шолу жасалады (сурет 2).

Сурет 2. «Prezi» бағдарламасымен жасалған Ә. Бөкейханның оқу-ағарту саласына байланысты пікірлері

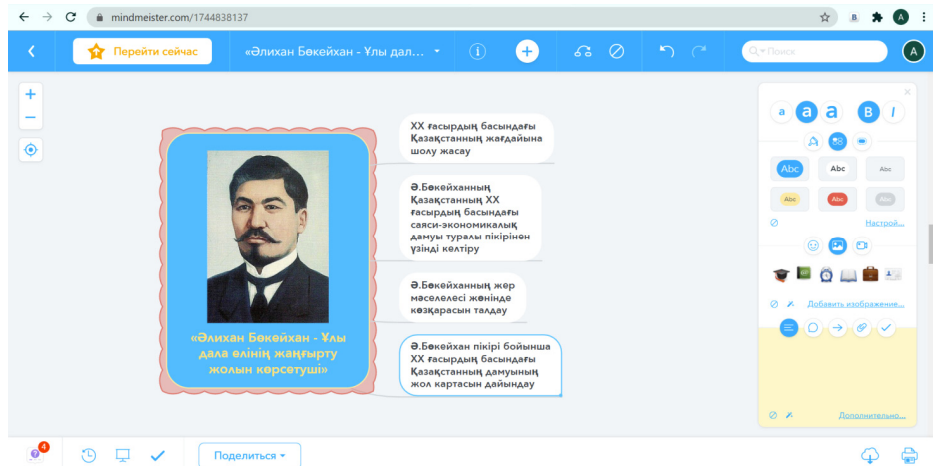
Бұл бағдарламаны тарих сабағындағы Әлихан Бөкейханның тұлғалық бейнесін көрсету және жобалық зерттеу жұмысын қорғау кезінде қолдануға болады (сурет 3).

Сурет 3. «Prezi» бағдарламасымен жасалған Ә.Бөкейханның «Қазақ» газетінде жарияланған «Түрік баласы» мақаласы

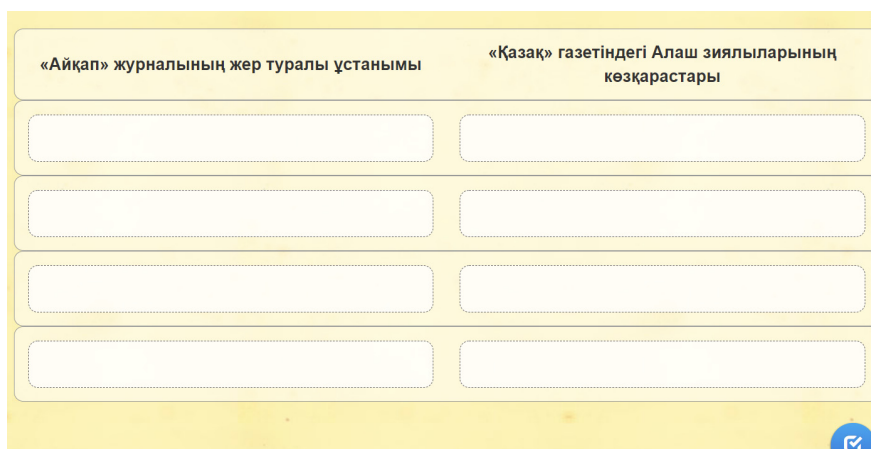
Осы тақырыпты тереңдетіп оқыту үшін «MindMeister» [9] атты ақпараттық технологияны қолданған дұрыс. Оқушыларға «MindMeister» бағдарламасы жөнінде түсіндіргеннен кейін, «Әлихан Бөкейхан — Ұлы дала елінің жаңғырту жолын көрсетуші» тақырыбы бойынша тапсырма беріледі (сурет 4). Бұл тапсырма мынандай дескрипторлар бойынша орындалуы тиіс:

- XX ғасырдың басындағы Қазақстанның жағдайына шолу жасайды;
- Ә.Бөкейханның Қазақстанның XX ғасырдың басындағы саяси-экономикалық дамуы туралы пікірінен үзінді келтіреді;
- Ә.Бөкейханның жер мәселелесі жөнінде көзқарасын талдайды;
- Ә.Бөкейхан пікірі бойынша XX ғасырдың басындағы Қазақстанның дамуының жол картасын дайындайды.

Сурет 4. «MindMeister» бағдарламасы арқылы жасалған тапсырма

XX ғасырдың басындағы Қазақстан тақырыбы бойынша «LearningApps» [10] интерактивті оқу-әдістемелік қосымшасының бағдарламасын қолданып, үй тапсырмасын сұрауға болады. «LearningApps» құралдары әртүрлі интерактивті тапсырмаларды жасауға мүмкіндік беретіндігін түсіндіріп, соның негізінде XX ғасырдың басындағы Қазақстанның дамуы туралы Алаш зиялыларының көзқарастарын викторина, сұрыптау, топтастыру, жіктеу, мәтінді енгізу, кроссворд, уақытша таспа және т.б. әдіс-тәсілдері арқылы үй тапсырмасын орындалуын тексеру қажет. Мысалы «Айқап» журналының жер туралы ұстанымы мен «Қазақ» газетіндегі Алаш зиялыларының көзқарастарын салыстыру қажет» (сурет 5), «Алаш зиялыларының оқу мен білім туралы пікірлерін сәйкестендір» деген (сурет 6) тапсырмаларын құрып, орындатуға болады.

Сурет 5. «LearningApps» бағдарламасымен жасалған салыстыру тапсырмасы

Сурет 6. «LearningApps» бағдарламасымен жасалған тапсырма

Қорытынды

Қорыта айтқанда «XX ғасырдың басындағы Қазақстан» деп аталатын тақырыптың маңыздылығы — азаттық идеясының жаңаша сипат алғандығын жас ұрпаққа түсіндіру болды. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның қалыптасып, дамуы XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының еңбектеріндегі көрсетілген басты ұстаным негіз болды. Соның нақты дәлелі Әлихан Бөкейханның мақалада талданған рухани мұрасы және өсиеттері бүгінгі күнмен сабақтастырылып берілді. Мысалы: «Ұлтына, жұртына қызмет ету — білімнен емес, мінезден», «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын».

Мақалада Ә. Бөкейханның ұлт қамын, ел болашағына алаңдаған ой-пікірлері талқыланып, оның әр еңбегі ұлттық идея, ұлттық санадан ешқашан айнымағандығы дәлелденді.

Алаш қозғалысы көсемінің ғибраты, жүріп өткен жолы, азаттық жолындағы күресі — тәуелсіз мемлекет құрған, егемен ел болған бүгінгі қазақ баласының үлкеніне де, кішісіне де тағылым болғандығы жаңа әдіс-тәсілдермен оқушыларға түсіндіруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Қазақ» газеті: Алаш азаматтарының рухына бағышталады / Құраст. Ү. Субханбердина, С. Дәуітов. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. — 568 б.
- 2 Бөкейхан Ә. Шығармалары / Ә. Бөкейхан. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 384 б.
- 3 Бейсенбекова Н.А. Сарыарқаның ұлы азаматтары (XX ғасырдың басы) / Н.А. Бейсенбекова, З.Ф. Сактағанова, Л.К. Шотбакова. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008. — 438 б.
- 4 Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы (1866–1937). Шығармаларының 9 томдық толық жинағы. Т. 6 / Құраст.: Жүсіп Сұлтан Хан Аққұлұлы. — Астана: «Сарыарқа», 2013. — 520 б.
- 5 Бейсенбекова Н.А. Әлихан Бөкейхан — ұлт мақтанышы / Н.А. Бейсенбекова, Г.М. Смағұлова, Л.К. Шотбакова. — Қарағанды: Гласир, 2016. — 198 б.
- 6 Бейсенбекова Н.А. Қазақстан тарихының тарихнамасы / Н.А. Бейсенбекова. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2009. — 250 б.
- 7 Бейсенбекова Н.А. Н. Нұрмақов — тарихи тұлға: деректік және тарихнамалық талдау / Н.А. Бейсенбекова, Г.М. Смағұлова, Л.К. Шотбакова. — Қарағанды: «Таис» баспаханасы, 2020. — 213 б.
- 8 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://prezi.com/dashboard/next/#/presentations>.
- 9 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.mindmeister.com/ru/mm/signup/basic>.
- 10 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://learningapps.org/>.

Н.А. Бейсенбекова, Л.К. Шотбакова, А.К. Тарыбаева

Некоторые инновационные методики преподавания духовного наследия Алихана Бөкейхана по предмету «История Казахстана»

В статье проанализированы труды лидера движения Алаш Алихана Бөкейхана. В обновленной программе средней школы тематика, связанная с историей движения Алаш и деятельностью ее лидеров, изучается в курсе истории Казахстана начала XX века. На примере изучения данных тем авторами рассмотрены возможности использования различных приемов и методов инновационно-информационных технологий. Обращение к личности Алихана Бөкейхана обусловлено тем, что в его трудах, написанных в начале XX века, и сегодня авторы статьи находят актуальные с методологической точки зрения концепции развития отечественной истории. Его взгляды на социально-политическое, экономическое развитие Казахстана, на перспективу продолжают оставаться востребованными. Одной из важных задач в ходе изучения наследия интеллигенции Алаш является разъяснение учащимся, что представители движения Алаш боролись за свободу и независимость казахского народа. Главную цель они видели в сохранении казахской государственности. На основе трудов Алихана Бөкейхана авторы настоящей статьи приходят к выводу о том, что лидеры Алаш не были сторонниками насильственного преобразования традиций, обычаев, многовекового опыта развития казахского народа, напротив, выступали за дальнейшее поступательное развитие, использование опыта развитых стран, их знаний и достижений. Вместе с тем, анализ трудов Алихана Бөкейхана с использованием современных инновационных технологий дает возможность обосновать, что теоретическое и практическое значение его работ не утратило своей ценности и сегодня.

Ключевые слова: история, интеллигенция, Алаш, личность, национальные интересы, инновационные технологии, Prezi, MindMeister, LearningApps.

N.A. Beisenbekova, L.K. Shotbakova, A.K. Tarybayeva

Some innovative methods of teaching the spiritual heritage of Alikhan Bukeikhan on the subject of the history of Kazakhstan

The article analyzes the works of the leader of the movement Alash Alikhan Bukeikhan. According to the updated secondary school curriculum, topics related to the history of the Alash movement and the activities of its leaders are included in the history of Kazakhstan in the beginning of the XX century. On the example of studying these topics the possibilities of using various techniques and methods of innovative information technologies are considered. The appeal to the personality of Alikhan Bukeikhan is due to the fact that in his works, written at the beginning of the XX century, we find the concepts of the development of national history that are relevant today from a methodological point of view. His views on the socio-political, economic development of Kazakhstan in the future continue to remain relevant today. One of the important tasks in the study of the heritage of the Alash intelligentsia is to explain to students that they fought for the freedom and independence of the Kazakh people at the beginning of the twentieth century. The main goal was seen in the preservation of the Kazakh statehood. Analysis of the works of Alikhan Bukeikhan allows us to conclude that the leaders of Alash were not supporting the violent transformation of traditions, customs, centuries-old experience of the development of the Kazakh people, on the contrary, they advocated for further progressive development, the use of the experience of developed countries, their knowledge and achievements. At the same time, the analysis of the works of Alikhan Bukeikhan with the use of modern innovative technologies makes it possible to conclude that the theoretical and practical significance of his works has not lost its value today.

Keywords: history, Alash intelligentsia, personality, national interests, innovative technologies, Prezi, MindMeister, LearningApps.

References

- 1 Subkhanberdina, U., Dautov, S. (1998). «Qazaq» gazetі: Alash azamattarınyn rukhına bagyshtalady [“Kazakh” newspaper: dedicated to the spirit of Alash citizens]. — Almaty: Qazaq entsiklopediasy [in Kazakh].
- 2 Bukeikhan, A. (1994). Shygarmalary [Works]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 3 Beisenbekova, N.A., Saqtaganova, Z.G., Shotbaqova, L.Q. (2008). Saryarqanyn uly azamattary (XX gasyrdyn basy) [Great citizens of Saryarka (early XX century)]. Qaragandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 4 Zhusip, S.A. (Eds.). (2013). Bukeikhan Alikhan Nurmukhameduly (1866–1937). (2013). Sygarmalarynyn 9 tomdyq tolvq zhinagy. 6-m. [Bukeikhan Alikhan Nurmukhamedovich (1866–1937). Complete collection of works in 9 volumes. Vol. 6]. Astana: «Saryarqa» [in Kazakh].

- 5 Beisenbekova, N.A., Smagulova, G.M., & Shotbakova L.K. (2016). Alikhan Bokeikhan — ult maqtanyshy [Alikhan Bokeikhan — the pride of the nation]. Qarağandy: Glasir [in Kazakh].
- 6 Beisenbekova, N.A. (2009). Qazaqstan tarikhynyn tarikhnamasy [Historiography of the history of Kazakhstan]. Qaragandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 7 Beisenbekova, N.A., Smagulova, G.M., & Shotbakova, L.K. (2020). N. Nurmaqov — tarikhi tulga: derektik zhane tarikhnamalyq taldau [Nurmakov — a historical figure: documentary and historiographical analysis]. Qaragandy: “Tais” [in Kazakh].
- 8 Retrieved from <https://prezi.com/dashboard/next/#/presentations> [in Russian].
- 9 Retrieved from: <https://www.mindmeister.com/ru/mm/signup/basic> [in Russian].
- 10 Retrieved from <https://learningapps.org/> [in Russian].

G. Baikushikova^{*}, N. Umbetova, M. Augan, A. Shukirbayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: baikushikova.gulnara@kaznu.kz, umbetovanazken@gmail.com,
malikaugan@gmail.com, shukikbayeva1995@gmail.com)*

Internationalization of higher education: case study — China, Turkey

For the past two decades internationalization of higher education institutions has been increasing in terms of its scope, volume and complexity. It has also been referred to as a worthwhile ‘business’ which involves gains for students, universities and other stakeholders. The article considers approaches to the interpretation of the concept of “internationalization” by foreign authors, main forms and elements of internationalization of higher education institutions, and identifies the features of internationalization of higher education. Taking into account the impact of the globalization process on internationalization of universities, the article analyzes the current level of internationalization of higher education in the sectors of China and Turkey in a pragmatic manner. This article provides an empirical model based on data analysis, and also highlights significant aspects of internationalization of higher education. We hope that the article will consider these points and provide long term strategies to pursue a more standardized education system as a model for Central Asian states.

Keywords: internationalization, higher education, China, Turkey, universities, Central Asia, academic mobility, integration processes.

Introduction

There is no single upon agreed definition on internationalization of education, since this is a complex phenomenon with a broad concept and evolution of its meanings, approaches and elements. In spite of the fact that the term internationalization has been used in political science for a long time, it began to gain widespread use in education only in the 1980s. The concept of internationalization has developed since 1994 when Knight first defined internationalization as “the process of integrating an international dimension into the teaching, research and service functions of higher education” [1]. In addition, Knight and de Wit highlight three components of the term: internationalization as the process; internationalization as a response to globalization; internationalization covering both international and local elements [2]. Söderqvist characterized internationalization as a transition process from a higher education institution to an international higher education resulting in incorporating an international dimension in all facets of its comprehensive management in order to improve the quality of education and to accomplish required competencies [3]. In 2003 Knight worked out a renewed definition of internationalization at national, sectoral and institutional levels as a process of introducing international, intercultural dimensions into goals, functions and the provision of higher education [4]. The updated definition was extended to national and international levels by taking into consideration advancements and restrictions of the previous definition. According to Knight, the internationalization of higher education has two major fields — internal and external [5]. These two main types of internationalization can be distinguished further. The process of internal internationalization is aimed at expanding the international activities of a university. This, in turn, means building a global approach into the curricula of universities, as well as attracting foreign students, scientists and teachers. External internationalization is characterized by the opening of branches and subsidiary campuses abroad, the promotion of student exchange programs and interuniversity education.

The complexity of defining the internationalization process of higher education stems from the fact that it can take different forms. Knight offers the following classification of internationalization in higher education according to the movement of:

- people — mobility of students and teaching staff, including exchanges and studies at border universities;
- providers — institutions that have access to education;
- programs — mobility of the educational programs between countries;

^{*}Corresponding author's e-mail: baikushikova.gulnara@kaznu.kz (G. Baikushikova).

– services and projects — various modes of collaboration based on research or teaching curriculum development, quality management [6].

Among the modes and actions of international cooperation inextricably related to the internationalization of higher education there are:

- inclusion of international educational standards into national educational programs;
- construction of inter-institutional collaboration;
- organization of international mobility for students, teachers and faculty by transferring credits;
- engagement of foreign specialists by developing special exchange programs;
- development of common international standards, comparable requirements and methodologies for the quality assurance of educational programs;
- promotion of institutional partnership and building strategic educational alliances.

The key aims of a country, institution, individual or other stakeholders developing internationalization process in higher education can be described as follows:

- diversification and growth of financial receivables through bringing in of foreign students paying tuition fees;
- participation in foreign alliances and cross-border networks at a strategic stage;
- increase in accessibility and innovativeness of higher education;
- financial benefits and contribution to the prosperity of the national fund;
- extension of regional higher learning institution network for the efficient use of the resources;
- improvement of quality of research and education;
- achievement of excellence in teaching, research and community service;
- enhancement of the higher education reputation and competitiveness of a country.

Literature Review

In this work attention is paid to the development of issues relating to the prevailing characteristics of establishing the process of internationalization in higher education in the works of J. Knight, H. de Wit, I. Wallerstein, A.R. Denisov, M.M. Stepanova, V.M. Filippov, A.A. Semchenko, O.V. Saginova, V.V. Fokina, etc. The works of the above-mentioned authors investigate the course of the transformations carried out in developing countries' higher education systems in light of the internationalization of education. The internationalization of education in these works is evaluated as an important tool to foster international cooperation in the field of education. The problem of internationalization of higher education in China is considered in the works of L. Xiaoshu, B. Xiang, R. Fedasiuk, L. Chen, D. Huang, I.A. Shvedova, T.G. Frezghi, R. Yang, etc. These works assess internationalization as a major factor in the development of higher education in China; explore the concept of internationalization, the role of the Chinese government and student mobility. The study argues that the government exerts significant influence over higher education institutions through legislation, funding, planning and evaluation. In addition, the study notes that the internationalization of higher education provides China with economic and cultural capital.

In the work of G. Tasci and S. Kenan the internationalization policies in Turkey were examined. Authors state that in Turkey this process has experienced a shift towards implementation activities more related to the internationalization of global scientists and students. However, is not yet in a position aimed at a level of internationalization compared to world countries. J. Visakorpi, F. Stankovic, J. Pedrosa, C. Rozsnyai conclude that the main limitation to the development of the internationalization in university systems is “lack of autonomy”. What needs to change, the authors suggest, is the regulatory system, which today is largely implemented by YÖK. For that to change it's important to break away from the mindset that drives the current system.

Experimental

Analysis of the internationalization principle in modern higher education has not yet been implemented in theoretical literature. At the same time, the use of its analysis will help to form new strategic guidelines for the higher education system and implement effective educational technologies in pedagogical practice. This situation formed the epistemological research strategy: to analyze the basic trends in the development of the modern university as a socio-educational phenomenon.

Scientists Jane Knight and H. de Wit identified the most important stages of internationalization of higher education and defined the term “internationalization” in their works. According to J. Knight, internationalization of higher education at the national, sectoral, and institutional levels is understood as a process in

which the goals, functions, and organization of educational services take on an international dimension. The same author considers internationalization as the process of integrating the international aspect into the teaching, research and other functions of the university.

Definition of internationalization according to H. de Wit lies in the fact that it is considered as a set of processes whose combined impact, planned or unplanned, is aimed at strengthening the international component in higher education [7].

This article focuses on the actualization of problems that give rise to problems with understanding the nature of the process of internationalization of higher education. This actualization is mainly related to the need to develop a specific conceptual framework. Interest in theoretical and empirical problems of socio-philosophical cognition of the process of internationalization of higher education has been sharply increasing in recent decades. Based on these observations, we set ourselves the task of determining the relationship between equally important components in the process of internationalization of higher education — theoretical and empirical factors. The methodological and factual framework of this study will limit the dynamics of the process of internationalization of higher education.

In this article, in regards to the need to develop a methodological strategy, we also assume that the integration of a number of methods will contribute to the discovery of some insufficiently researched aspects of the process of internationalization of higher education. In addition, it can help to identify new aspects in this process. Therefore, we came to the conclusion that the integrative approach is most appropriate for studying the process of internationalization of higher education. In the published study the formulation of general methodological questions led to the need to approach the phenomenon of higher education in China and Turkey from the standpoint of various research paradigms, including historical, philosophical and sociological.

The article focuses on the epistemological potential of the approach. On the basis of this approach, a strategy is created for the effective study of the phenomenon of higher education as a system, as well as for explaining the integrity of higher education and its mechanism. Using the methodology of system analysis higher education was studied in the context of a set with determined integral properties. Thus, the trend of development of university education is determined by special system-forming and integrative links of university education as an object.

The article also used the methodology of world system analysis, the basis of which can be found in the works of an American sociologist, professor at Yale University, founder and head of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations I. Wallerstein. The world-system of I. Wallerstein is divided in space into the core (rich developed world), semi-periphery (semi-industrial countries) and periphery (underdeveloped countries) [8].

At the same time, we proceeded from a broad understanding of the world-system approach as a methodology that allows us to analyze the problems of the formation of the modern social world as a system that unites the human community. In its methodological guidelines, the world-system approach is based on the globalization model of the modern world and, thereby, reveals the role and significance of globalization as a basis for the phenomenon of internationalization of modern university education.

Results and discussion

In order to achieve the major goals internationalization of higher education requires international cooperation, respect for cultural identity and tolerance in educational activities. Despite today's issues, it also needs a collective action, rationality, creative mindset, intercultural tolerance, communication abilities, science-based approach and acceptance of criticism.

It is highly essential to develop an operational and effective strategy for incorporating international dimensions into research, teaching and service functions. Higher education internationalization highlights active involvement in educational programs, reforms and challenges as well as research activities. Implementation of this substantial viewpoint is necessary to design and realize crucial internationalization programs. The most significant strategies of higher education internationalization based upon the global experience are as follows:

1. providing an internationally high standard of education;
2. advancement interaction with international society as well as international and regional cooperation;
3. generating a long-term internationalization plan;
4. improvement of research activities by strengthening international networks;
5. enhancement of infrastructure to promote internal internationalization process;

6. reconsideration of subjects, textbooks or courses pertinent to the content of world community knowledge and international issues as well as introduction of special textbooks for foreign students;
7. provision of necessary management-level preparation to carry out an international higher education and cope with the higher education challenges;
8. beneficitation of university environment in accordance with global standards for academic and research activities;
9. human-resource development to fulfill economic, social and cultural consequences of internationalization of education.

In order to assess the achievements in the field of internationalization of education it is important to choose the right instrument for assessing the results. This evaluation is carried out via:

- accreditation by special international organizations, such as the Association of International Educators (NAFSA), the Association of Commonwealth Universities (ACU), the European Center for Strategic Management of Universities (ESMU) and others;
- development by universities of their own system of indicators to enable them to independently evaluate the current achievements in this area [9].

The evaluation of the level of internationalization via accreditation by special international organizations is focused on the benchmarking of universities in all countries. Universities with the best practice in the area of internationalization can be identified through these procedures. This approach was developed by the activities of the Association of Specialists in the Internationalization of Education NAFSA (Association of International Educators). The Association has looked for the most prominent examples of internationalizing higher education and categorized them according to the following criteria:

1. administrative support and infrastructure;
2. research and faculty exchange;
3. community service and outreach;
4. curricular initiatives;
5. student learning and participation;
6. faculty commitment;
7. support for education abroad;
8. institutional commitment;
9. support for international students and scholars [9].

The first criterion is directly linked to the practical implementation of the internationalization process. The funds provided by the university administration to advance internationalization initiatives are of particular importance in determining this criterion. The Chinese government has always played the role of the main source of funding, helping Chinese teachers and students gain international experience. With the dramatic increase in the number of self-funded international students in China and self-funded Chinese students studying abroad, it is easy to conclude that the share of private funding is growing rapidly as a portion of total spending on the internationalization process of higher education. However, there is a number of government programs to fund the internationalization process of Chinese higher education. For example, the China Scholarship Council, established in 1996 under the Ministry of Education, administers various types of scholarships to fund the training of employees and students of Chinese government institutions abroad and to support foreigners to study at Chinese government institutions. Government funding is not the only funding for the internationalization of Chinese public higher education institutions, but it always makes up the bulk.

In an attempt to develop a more standardized and internationalized aspect of higher education, Turkey became part of the Bologna system in 2001 and since then there have been many legislative regulations within the process. The National Bologna Experts Team, first set up in 2004, had a very important role regarding the proliferation and implementation of the process in Turkey. Strategies have been adopted at the national level with established commissions. Moreover, support groups for universities and other higher education institutions have started activities and provided aid through various meetings and consulting. The state allocates funds from the national budget in order to implement all projects and reforms. Majority of public funding for education in Turkey (98 % in 2014) comes from the central government. The Council of Higher Education and the university concerned with the Ministry of Finance and, in the case of the investment budget, the State Planning Organization consider the annual budget of each state university.

Education is presently the biggest item on the Turkish government budget, and the Turkish Statistical Agency reports that direct and indirect expenditures on education increased by 54 % between 2011 and 2014, from 73.6 billion Turkish liras (USD \$20.3 billion) to 113.6 billion liras (USD \$31.4 billion). UIS data, like-

wise, suggests that the percentage of education spending as part of the overall Turkish budget increased by one third between 2006 and 2013, from 8.5 % to 12.4 % [10].

Investments in research and innovation are growing in Turkey to produce and practice quality research. According to the statistical data from the “Research and Development Activities Survey, 2017” of the Turkish Statistical Institute (TÜİK), gross domestic expenditure on research and development has an increase of 5 % in 2017 compared to 2016, which means an amount of 5 billion 214 million TL (USD \$1.44 billion) increase was realized leading to 29 billion 855 million TL in 2017 (USD \$8.3 billion).

The criterion “Research & Faculty Exchange” is measured through the following indicators:

1) The organization of special programs of foreign internships for young teachers and their training in the field of intercultural communication, etc.

2) The presence of special units at the university to assist teachers in the management of international programs.

As for criterion “Research & Faculty Exchange”, a number of Chinese higher education laws and regulations have been issued that clearly state that the goal of higher education is to encourage academics to pursue advanced academic research as well as skilled workers to put science and technology into practice rather than cultivating *xianshi* (noble officers) and “*jungzi*” (gentlemen) under the old education system with political education in the center.

For teaching staff exchange, Turkey has initiated a program for academic mobility in the framework of the Erasmus program: Staff Mobility for Teaching Assignments (STA) and Staff Mobility for Staff Training (STT). The program aims to enable the beneficiaries to gain knowledge and practical skills through the transfer of knowledge and experience. In addition, the program allows them to learn the experiences of a different institution and to improve the knowledge and skills needed for their work. Training activities involve practices such as short-term assignment, work training and work visit.

Between the years of 2004–2013 approximately 16 thousand academic staff out of 22.000 has been sent abroad for lecturing within the scope of Erasmus from the European Union Education and Youth Programs, and approximately 15.000 more than 10 thousand academic staff have come to Turkey. Within the framework of the Erasmus+ period, more than 7 thousand personnel have gone to Program countries in Europe, and 886 personnel have gone to the partner countries in the rest of the world to teach. Within the same scope, more than 5 thousand personnel came from Europe and 802 personnel came to Turkey from partner countries [11].

Exchange in the field of research mainly operated through government agency TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey) the prominent agency responsible for management, funding and conduct of research in Turkey. The agency was founded in 1963 with a task to improve science and technology, and also to conduct research and support Turkish researchers. It allocates fellowships qualified PhD students and young post-doctoral researchers from other countries to pursue their research in Turkey. The goal of the program is to promote scientific and technological collaboration with countries of the prospective researchers and encourage researchers to contribute significantly to Turkey’s aim of international cooperation in scientific and technological development. The Scientific and Technical Research Council of Turkey supports research projects conducted by universities after assessing proposals submitted by faculty members. However, such grants are provided directly to faculty members, and are thus not included in university income.

The Turkish government also offers scholarships through Turkish Government Research Fellowship Program aimed to encourage international researchers and academics to work with Turkish academics on collaborative research in Turkey and contribute to the development of the international scientific interaction between researchers.

Regarding to the third criterion “Community Service and Outreach”, the most prominent example is Confucius Institutes. The Confucius Institute is a non-profit educational institution dedicated to teaching the Chinese language and spreading Chinese culture overseas. China began to create them in 2004, following the experience of Great Britain, France, Germany and other countries in spreading their languages. At the moment, 1.87 million people study in the Confucius Institutes or Confucius classrooms established in 162 countries and regions of the world, 550 and 1172, respectively, and the teaching staff totals 46.7 thousand people [12]. The tasks of the Institutes include not only teaching Chinese language, but also holding various cultural and scientific events, providing information about education, culture, and society of China, conducting the Chinese language proficiency exams and teacher certification, publishing educational literature on the Chinese language, etc.

In the criteria regarding “Public Relations” for international students, the Turkish Language in higher education is being promoted through CoHE Türkology Scholarship Programme, which grants scholarship to undergraduate students of Turkish Language and Literature. Most programs at state universities in Turkey are offered in Turkish, but English programs can also be found. Private universities offer many more programs taught in English. If the level of knowledge of English or Turkish languages of students is insufficient for admission, universities will still accept candidates. In this case, universities offer one-year preparatory programs in English or Turkish before starting the course.

The criterion “Changing curricula to achieve the goals of internationalization” allows us to identify the best examples of incorporating international educational programs in the general curriculum. One of the ways to involve those students who cannot go to study abroad for some reason is to include foreign languages and disciplines in the curricula of a particular institute. Allocating a semester for study abroad, transferring subjects to institutions abroad, as well as adding special disciplines and courses to curricula can help achieve a high degree of internationalization.

In terms of this criterion, those courses and subjects reflecting traditional views and ideas have been completely removed from the new curriculum in most of the Chinese universities. Many of the courses offered by Peking University in the 1920s were brand new even at prestigious universities in the USA and European countries [13]. During this period, the entire curriculum system was borrowed from higher education institutions in the West, and a large number of Chinese universities and technical schools used the original textbooks of some Western universities. This allowed modern Chinese higher education institutions to closely monitor the curriculum design and educational models of the West, but the other side of the coin was that it led to the disconnection of what was taught from the realities of China.

The Turkish government has launched a number of reformation processes in the educational system within the framework of the Bologna system. The system of operation of educational institutions in terms of evaluation, education system and qualification recognition have been changed. For instance, in 2014 Turkey signed the Lisbon Recognition Convention (LRC), which aims to ensure that holders of a qualification from a signatory country can have that qualification recognized in another. The works on establishment of the European Credit Transfer System (ECTS) and Diploma Supplement also came to the final stage.

In addition, one of the principles of the Bologna process is the implementation of a three cycle educational system consisting of undergraduate, master and doctorate degrees. Turkey successfully managed to adopt the three cycles educational system, which did not become a serious problem since this system has been already implemented there [14].

Turkey’s Tenth Development Plan (2014–18) highlights improving skills as one of three overarching objectives, placing particular emphasis on the need to better align the education system with the needs of the labor market. Towards this end, and important for this report, is the emphasis given to developing a curriculum that is less exam-oriented, a transition system that is based on the interests and skills of students and a standards-based evaluation framework that focuses centrally on student learning.

The curricula also should be updated to meet internationally accepted standards of professional competence. These curricula should have content that will give both Turkish and foreign students useful and professional competence in their own countries. Most Turkish universities have been updating their education plan accordingly. As an example, a new dimension has been added to higher education with the emergence of Mass Open Online Courses (MOOCs) in internationalization. Online platforms such as Coursera and Edx host courses and degree programs from world-renowned universities [15].

The “Student participation” criterion is measured in terms of the number of students who are leaving for studies or internships at universities abroad and who are involved in foreign programs on their campus. Universities are taking different steps to promote the work of students in foreign educational programs. The number of Chinese students going abroad to study continues to grow. About 662,100 Chinese students left China to pursue their studies abroad in 2018. Compared to 2017, this number increased by 11.74 % and makes China the world’s largest country of origin for international students [16]. According to an education survey conducted by Statista, the United States and the United Kingdom were the most preferred countries to study abroad for Chinese students in 2019. Students have been more attracted to the UK and Germany in Europe and some Asian countries while the United States has lost appeal over the past five years [17].

CoHE aims to develop and enhance joint education and training programmes between higher education institutions from all over the world. Joint education and training programmes can be established in all levels (associate, undergraduate and graduate) by signing a protocol between the Parties.

Turkey has been a participant of the Erasmus programme since 2004 and has been one of the most active participants, being involved in the Socrates, youth and Leonardo de Vinci programmes.

Bologna Process aims to facilitate lifelong learning activities and, for this purpose, continuous education centers, which offer seminars, conferences and refresher courses opened in almost every university in Turkey.

During these years, Turkey has received the highest number of applications for Erasmus+ among all the participating countries. Turkey is the 6th sending country and the 15th receiving country in terms of individual mobility. Since 2014 the Erasmus+Turkish National Agency has contracted almost 8,000 projects for a total amount of EUR 617 million. As of June 2020, applications for the Erasmus+ program's mobility actions had increased from 10,584 in 2018 to 12,816 in 2019, with a budget of nearly EUR 123 million [18].

“Faculty commitment” merely represents the importance of involving teachers in the internationalization process, both at the level of development and implementation of the International Educational Programs (IEP). The need for mandatory participation of teachers in the assessment of the MOP standard and in the work of foreign programs is also a distinctive feature of this requirement. Accordingly, it should be noted the types of remuneration for teachers for their contribution to the internationalization process such as grants for trips to foreign universities in the framework of international educational and research projects, material remuneration for participation in the practical implementation of IEP.

“Faculty commitment” criterion is also taken into account in the strategy for the internationalization of Chinese education. In compliance with the Education Exchange Agreement between China and other countries, the Ministry of Education of China sends Chinese language teaching advisers and teachers to ministries of education, universities, secondary and primary schools of foreign countries in order to promote cultural and educational exchanges with other countries, as well as to assure the quality of teaching Chinese language and to assist foreigners in education. The most famous program in this direction is created by the Headquarters of the Confucius Institute (Hanban). It is an overseas Chinese teacher training program in China to subsidize overseas Chinese teachers around the world for their professional development. The course mainly includes professional knowledge of the Chinese language, various teaching skills and methods of the Chinese language, teaching materials on the Chinese language, as well as comparing the cultures of China and foreign countries.

In order to successfully implement the internationalization strategy and achieve the goals set, changes must be implemented in terms of university-wide administrative structuring. The case of Ataturk University shows that the university aims to add all its employees to the internationalization processes by reconsidering its administrative, financial and corporate organizational structure. In order to achieve this, it is planned that a certain part of the revolving fund income obtained through the ATAYÖS (entrance examination) exam will be allocated and transferred to the “internationalization budget”. New initiatives will be created to enable all ATAUNI employees to actively participate in internationalization efforts. A new “welcome” orientation program will be prepared, covering all international students. This orientation program will be of great importance for the adaptation of international students to Erzurum and the university. In addition, it is planned to create part- and full-time job opportunities for international students within the framework of YÖK rules [19].

The criterion “Support for Study Abroad” characterizes how much institutions are involved in encouraging students to participate in international programs. It is necessary to find out whether there are obligations for students to spend part of their study time at a foreign university, what benefits are received by the students participating in this, who fund this trip, what are the tools to support students who go to study abroad. “Support for study abroad” criterion is developed by The China Scholarship Council. It is a non-profit organization of the Ministry of Education of China that maintains international academic exchange with China and is the primary vehicle through which the Government of China awards scholarships. CSC provides funding to both Chinese citizens and residents to study overseas and international students and scholars to study in China. The agency mainly provides scholarships to individuals, including portions allocated to specific foreign universities. The CSC funds about 65,000 Chinese students studying abroad in a given year, and the same number of international students in China. About 26,000 Chinese students in the United States receive funding from CSC [20]. Among its largest and best-known scholarship programs, CSC manages the Chinese Government's Award for Outstanding Self-Financing Students Abroad, which funds nearly five hundred students annually; and fellowships from the National Postgraduate Program of the University of Civil Engineering, to which about 10,000 graduate students are awarded annually [21]. CSC's elite foreign exchange funding mechanism is the International Cooperative Program for Innovative Talents

(ICPIT), which funds hundreds of specialized training programs resulting from collaborations between leading Chinese and international organizations.

There are domestic support programs operating in Turkey. For instance, “100/2000 CoHE Doctoral Scholarship Project” was designed as a long term project with a participatory approach to increase the number of PhD-level human resources in the prioritized fields. CoHE TEBIP Scholarship is a unique initiative both in Turkey and around the world aiming to establish a distinguished class of students at İstanbul University. The students have been selected from the state universities according to their success in ranking (top three in the order of placement) in the placement for each fundamental sciences program (Physics, Biology, Chemistry and Mathematics). The aim of CoHE TEBIP Scholarship program is to train successful students as prospective scientists for the future of Turkey.

The Council of Higher Education launched the “Research Scholarship for Doctoral Studies Abroad for Research Assistants” (YOK-YUDAB) in order to promote academic staff, who are working as research assistants at state universities and writing their doctoral theses in priority fields determined by CoHE, to do research abroad for a minimum of six months and a maximum of one year

Domestic Support Program encourages Turkish students to study abroad and support them with accommodation, monthly allowance and additional fees. For instance, CoHE TEBIP Scholarship program provides accommodation in state dormitories and the monthly stipend of 950 TL.

The criterion “Institutional commitments” makes it possible to evaluate certain forms of practical implementation of internationalization processes such as the presence of a detailed plan. As an example of the Institutional Commitment, in 2005 the leadership of Wuhan University adopted a resolution “Guidelines for international exchange and cooperation of the university”, which developed a plan for the internationalization of the university in terms of strategic sustainable development [22]. The Guide articulates two strategic goals for the internationalization of the university, one of which is to foster international student and staff awareness, international vision, international communication skills and international competitiveness, and the other is to foster the international influence and competitiveness of the university. In practice, four integrations must be achieved, that is, the university must integrate international cooperation in disciplinary development, student education, research and social services. With this leadership in mind, the university is conducting a series of positive experiments on the following three aspects.

The university has created many opportunities for students to study abroad. Since 2007, the university has been developing student exchange programs with foreign partner institutions, including Paris 11 in France, Waseda in Japan, Cambridge in the UK, etc. The university has partnered with foreign partners to launch a number of international special programs such as the Sino-French Economics Program, Sino-French Management Program, Sino-French Legal Program, Sino-French Medical Program, Sino-German Legal Program, and Sino-British Business Program. The programs are well received by students and have become a brand name for the university. The university, taking advantage of the China Scholarship Council funding programs and other sources, offered graduate students more chances to study or research abroad.

Finally, the criterion “Support for foreign students and scholars” indicates the degree of support of foreign students and scholars by the institution. It is important to assess the progress of their inclusion in the educational activities of the host university, organizing different events and orientation programs for foreign students, assisting them to adapt the host country via student-to-student communication, organizing associations of foreign students at the host university, developing volunteer organizations to foster their sociocultural adaptation, as well as providing financial support for foreign students and scientists through various foundations.

As for the ninth criterion, great attention is paid to attracting foreigners to study and work in China. This initiative was actively supported by students primarily from Asian countries (North Korea, Japan, Vietnam, Indonesia) and the United States. For such students, it is possible to receive various scholarships that fully or partially cover the costs of tuition, accommodation, medical insurance, office, etc. [23]. Among these programs are:

- China Government Scholarship;
- Great Wall Fellowship Program (co-sponsored by the PRC government and UNESCO);
- Scholarship for outstanding students;
- HSK Scholarship Program (Chinese Language Proficiency Test);
- China Cultural Studies Scholarships;
- Scholarships for students of Chinese as a foreign language and teachers of the Chinese language.

In Turkey, the indicators provided by OECD show that in the last decade the number of students from abroad studying in Turkish universities has increased by 75 % and according to current figures, the country is on a par with countries with a large number of foreign students, with approximately 120 thousand international students. And the country aims to host 200 thousand international students by 2023.

The Turkish universities analyze the views of international students, especially from a cultural point of view, on issues related to health and nutrition, satisfaction rates will be increased by creating solutions to the problems they face. Each university in Turkey has different sports clubs (diving, camping, volleyball, basketball, and football) and interest communities (business, photography, biology, cooking). Every year universities organize festivals, concerts and sporting events. For example, Bilkent University holds annual spring festivals and regular symphonic orchestra performances, and the Middle East Technical University organizes a large number of events, in 2018 there were 863 [18].

In youth and sport, Turkey actively participates in the youth actions of the Erasmus+ program. Turkey joined the European Solidarity Corps program in 2019, with a budget of EUR 6 million. Turkey became a leading partner in ten projects under Erasmus+ Sport 2019 call. The National Youth and Sports Policy Paper continues to be implemented. It includes key topics defined in European Union Work Plan for Sport (2017–2020) such as anti-doping, good governance, innovation in sport, sport and health, social inclusion and education through sport. As an Erasmus+ Program country, Turkey also participated in the European Week of Sport.

Conclusion

The internationalization of education in a growing number of countries is becoming the object and the topic of a strategy aimed at solving unique national, political, social and economic problems on the part of the state. Nowadays internationalization issues are attracting special attention in the world from scholars, practitioners, the authorities, and the general public. Many governments are starting to establish national strategies to develop the process of internationalization.

It is currently possible to evaluate the results of a particular strategy pursued by higher educational institutions in the field of internationalization of education through using the above-mentioned criteria. It is also important to note that these standards are not universally accepted and mandatory, as there is a wide variety of criteria system in the field of internationalization of education to assess the achievement of universities in this area.

Taking into consideration the interest and operation of regional universities in developing international activities as a factor and condition for the effectiveness of their activities in general, the study of related experiences of Turkey and China, where internationalization has become one of the core tasks of higher education in recent decades, seems interesting and useful. Since Central Asian states have auspicious educational, scientific and cultural relations with China and Turkey, it was important to research their experiences in developing and promoting international education as a model for fostering the process of internationalization of higher education in the region.

The countries of the region possess the capacity to develop their own strategies to increase the availability of higher education, the emergence of international quality standards and the development of the creative nature of higher education, as well as the globalization and expansion of knowledge by researching policy of foreign countries in the field of promoting international education. Thus, it seems expedient for Central Asian states to take a set of measures according to the listed criteria in order to strengthen the framework of strategic management of the internationalization processes of universities.

References

- 1 Knight, J. (1994). Internationalization: Elements and Checkpoints. *files.eric.ed.gov*. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED549823.pdf>.
- 2 Knight, J., & de Wit, H. (1997). *Internationalisation of higher education in Asia-Pacific countries*. Amsterdam: European Association for International Education.
- 3 Söderqvist, M. (2002). *Internationalisation and its Management at Higher-Education Institutions. Applying Conceptual, Content and Discourse Analysis*. Helsinki: Helsinki School of Economics.
- 4 Knight, J. (2003). Updated Definition of Internationalization. *International Higher Education*, (33), 1-3. <https://doi.org/10.6017/ihe.2003.33.7391>.
- 5 Knight, J. (2004). Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales. *Journal of Studies in International Education*, 8(1), 5–31. <https://doi.org/10.1177/1028315303260832>.

- 6 Ennew, Ch. T., & Yang, F. (2009). Foreign Universities in China: a Case Study. *European Journal of Education*, 44 (1), 21–36.
- 7 Knigh J., & Wit H. (2018). Internationalization of Higher Education: Past and Future. *International Higher Education*: <https://doi.org/10.6017/ihe.2018.95.10715>.
- 8 Wallerstein, I. (1976). Analysis of world systems and the situation in the modern world. Retrieved from <https://thebasebk.org/wp-content/uploads/2013/08/The-Modern-World-System.pdf>.
- 9 Денисов А.Р. Разработка системы индикаторов уровня интернационализации вуза / А.Р. Денисов, М.М. Степанова // Образование и наука. — 2015. — № 9. — С. 15–35.
- 10 OECD (2019), *Education at a Glance 2019: OECD indicators*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/f8d7880d-en>.
- 11 Mobility in Higher Education. (2020, October 8). *European Education and Culture Executive Agency*. Retrieved from <https://eacea.ec.europa>.
- 12 8 more countries set up Confucius institutes or classrooms in 2019. (2019). Xinhua News Agency. Retrieved from http://www.xinhuanet.com/english/2019-12/11/c_138623776.htm#:~:text=In%202019%2C%2027%20new%20Confucius,classrooms%20have%20been%20set%20up.
- 13 Chen, L., & Huang, D. (2013). Internationalization of Chinese Higher Education. *Higher Education Studies*, Vol 3, 1, 92–105.
- 14 Korkut, F., & Mızıkacı. (2008). Avrupa Birliği, Bologna Süreci Ve Türkiye’de Psikolojik Danışman Eğitimi. *Educational Administration: Theory and Practice*, 53, 99–122.
- 15 Çukurova Üniversitesi-Uluslararasılaşma stratejisi belgesi. (2015). Retrieved from <https://www.cu.edu.tr/storage/uluslararasılaşma/xJfCC4Se8YwIOTiQb15pvdo4wJexbiPzhPTEqB8R.pdf>.
- 16 Ataturk University — Uluslararasılaşma stratejisi ve eylem planı. (2023) Retrieved from https://atakalite.atauni.edu.tr/wp-content/uploads/2020/06/ATAUN%C4%B0_Uluslararasılaşma%20stratejisi%20ve%20eylem%20plan%C4%B1%202023_D%C4%B00_SENATO.pdf.
- 17 Number of students from China going abroad for study from 2008 to 2018. *statista*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/227240/number-of-chinese-students-that-study-abroad/>.
- 18 Chinese students' preferred destinations for studying overseas in 2015 and 2020. *statista*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1108708/china-students-preferred-destinations-for-study-abroad/>.
- 19 EC-Turkey 2020 Report Communication on EU enlargement policy. (2020). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/turkey_report_2020.pdf
- 20 Fedasiuk, R. (2020). The China Scholarship Council: An Overview. *Center for Security and Emerging Technology*. Retrieved from <https://cset.georgetown.edu/research/the-china-scholarship-council-an-overview/>.
- 21 Xiang, B. (2018). Outstanding Chinese students honored with government award. Xinhua News Agency. Retrieved from <http://www.xinhuanet.com>.
- 22 Xiaoshu, L. (2002). Wuhan University’s Internationalization Strategy and its Implementation (presentation, 3rd University Administration Workshop: Laying Firm Foundations for University Internationalization. Kyoto University, Kyoto, January 24–25, 2008. Retrieved from https://www.cucas.cn/school_new/download?id=256
- 23 Overall Situation of Studying in China for International Students. *en.moe.gov.cn* Retrieved from <http://en.moe.gov.cn>.

Г. Байкушикова, Н. Умбетова, М. Ауған, А. Шүкірбаева

Жоғары білімнің интернационалдануы: Қытай, Түркия мысалында

Соңғы екі онжылдықта жоғары оқу орындарының интернационалдануы үрдісі өзінің көлемі және күрделілігі бойынша артып келеді. Сонымен қатар студенттер, университеттер және басқа да мүдделі тараптар үшін пайда табуы көздейтін маңызды «бизнес» көзіне айналуға. Мақалада шетелдік авторлардың «интернационалдану» ұғымын түсіндіру тәсілдері, жоғары оқу орындарын интернационалдандырудың негізгі формалары мен элементтері қарастырылып, жоғары білімнің интернационалдану үдерісінің ерекшеліктері анықталған. Жаһандану үдерісінің университеттердің интернационалдануына әсерін ескере отырып, мақалада Қытай және Түркия секторларындағы жоғары білімнің интернационалдануының қазіргі жағдайы прагматикалық түрде талданған. Деректерді талдауға негізделген эмпирикалық модель қолданылған, сонымен қатар жоғары білім орындарындағы интернационалдандырудың маңызды аспектілері көрсетілген. Мақала авторлары осы тармақтарды қарастыра отырып, неғұрлым стандартталған білім беру жүйесін жүргізудің ұзақ мерзімді стратегияларын таныстырған және Орталық Азия елдері үшін үлгі ретінде ұсынған.

Кілт сөздер: интернационалдану, жоғары білім, Қытай, Түркия, университеттер, Орталық Азия, академиялық ұтқырлық, интеграциялық процестер.

Г. Байкушикова, Н. Умбетова, М. Ауған, А. Шукирбаева

Интернационализация высшего образования: на примере Китая, Турции

В течение последних двух десятилетий интернационализация высших учебных заведений увеличилась с точки зрения ее масштабов, объема и сложности. Кроме того, ее называют важным «бизнесом»,

который предполагает получение выгод для студентов, университетов и других заинтересованных сторон. В статье рассмотрены подходы к трактовке понятия «интернационализация» зарубежными авторами, основные формы и элементы интернационализации высших учебных заведений, выявлены особенности интернационализации высшего образования. Принимая во внимание влияние процесса глобализации на интернационализацию университетов, в статье прагматично проанализирован современный уровень интернационализации высшего образования в секторе Китая и Турции. Представлена эмпирическая модель, основанная на анализе данных, а также освещены важные аспекты интернационализации высшего образования. Авторами предпринята попытка рассмотреть эти моменты и предложить долгосрочные стратегии для достижения более стандартизированной системы образования, а также они надеются, что эти подходы послужат образцом для государств Центральной Азии.

Ключевые слова: интернационализация, высшее образование, Китай, Турция, университеты, Центральная Азия, академическая мобильность, интеграционные процессы.

References

- 1 Knight, J. (1994). Internationalization: Elements and Checkpoints. *files.eric.ed.gov*. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED549823.pdf>.
- 2 Knight, J., & de Wit, H. (1997). *Internationalisation of higher education in Asia-Pacific countries*. Amsterdam: European Association for International Education.
- 3 Söderqvist, M. (2002). *Internationalisation and its Management at Higher-Education Institutions. Applying Conceptual, Content and Discourse Analysis*. Helsinki: Helsinki School of Economics.
- 4 Knight, J. (2003). Updated Definition of Internationalization. *International Higher Education*, (33), 1-3. <https://doi.org/10.6017/ihe.2003.33.7391>.
- 5 Knight, J. (2004). Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales. *Journal of Studies in International Education*, 8(1), 5–31. <https://doi.org/10.1177/1028315303260832>.
- 6 Ennew, Ch. T., & Yang, F. (2009). Foreign Universities in China: a Case Study. *European Journal of Education*, 44 (1), 21–36.
- 7 Knight, J., & Wit H. (2018). Internationalization of Higher Education: Past and Future. *International Higher Education*: <https://doi.org/10.6017/ihe.2018.95.10715>.
- 8 Wallerstein, I. (1976). Analysis of world systems and the situation in the modern world. Retrieved from <https://thebasebk.org/wp-content/uploads/2013/08/The-Modern-World-System.pdf>.
- 9 Denisov, A.R., & Stepanova, M.M. (2015). Razrabotka sistemy indikatorov urovnia internatsionalizatsii vuza [Development of a system of indicators of the level of internationalization of the university]. *Obrazovanie i nauka — Education and science*, 9, 15–35 [in Russian].
- 10 OECD (2019), *Education at a Glance 2019: OECD indicators*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/f8d7880d-en>.
- 11 Mobility in Higher Education. (2020, October 8). *European Education and Culture Executive Agency*. Retrieved from <https://eacea.ec.europa>.
- 12 8 more countries set up Confucius institutes or classrooms in 2019. (2019). Xinhua News Agency. Retrieved from http://www.xinhuanet.com/english/2019-12/11/c_138623776.htm#:~:text=In%202019%2C%2027%20new%20Confucius,classrooms%20have%20been%20set%20up.
- 13 Chen, L., & Huang, D. (2013). Internationalization of Chinese Higher Education. *Higher Education Studies*, Vol 3, 1, 92–105.
- 14 Korkut, F., & Mızıkacı. (2008). Avrupa Birliği, Bologna Süreci Ve Türkiye’de Psikolojik Danışman Eğitimi. *Educational Administration: Theory and Practice*, 53, 99–122.
- 15 Çukurova Üniversitesi-Uluslararasılaşma stratejisi belgesi. (2015). Retrieved from <https://www.cu.edu.tr/storage/uluslararasilasma/xJfCC4Se8YwIOTiQb15pvdo4wJexbiPzhPTEqB8R.pdf>.
- 16 Ataturk University — Uluslararasılaşma stratejisi ve eylem planı. (2023) Retrieved from https://atakalite.atauni.edu.tr/wp-content/uploads/2020/06/ATAUN%C4%B0_Uluslararasılaşma%20stratejisi%20ve%20eylem%20plan%C4%B11a%C5%9FmaStratejisiVeEylemPlan%C4%B12023_D%C4%B00_SENATO.pdf.
- 17 Number of students from China going abroad for study from 2008 to 2018. *statista*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/227240/number-of-chinese-students-that-study-abroad/>.
- 18 Chinese students' preferred destinations for studying overseas in 2015 and 2020. *statista*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1108708/china-students-preferred-destinations-for-study-abroad/>.
- 19 EC-Turkey 2020 Report Communication on EU enlargement policy. (2020). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/turkey_report_2020.pdf
- 20 Fedasiuk, R. (2020). The China Scholarship Council: An Overview. *Center for Security and Emerging Technology*. Retrieved from <https://cset.georgetown.edu/research/the-china-scholarship-council:-an-overview/>.
- 21 Xiang, B. (2018). Outstanding Chinese students honored with government award. Xinhua News Agency. Retrieved from <http://www.xinhuanet.com>.
- 22 Xiaoshu, L. (2002). Wuhan University’s Internationalization Strategy and its Implementation (presentation, 3rd University Administration Workshop: Laying Firm Foundations for University Internationalization. Kyoto University, Kyoto, January 24–25, 2008. Retrieved from https://www.cucas.cn/school_new/download?id=256
- 23 Overall Situation of Studying in China for International Students. *en.moe.gov.cn* Retrieved from <http://en.moe.gov.cn>.

А.А. Галиев^{1*}, А.Ж. Мырзахметова², Р. Гейбуллаева³¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылайхана, Алматы, Казахстан;²Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан;³Бакинский Славянский университет, Азербайджан

(E-mail: galiev_anuar@mail.ru, amyrakhmetova@gmail.com)

История казахского народа и семиотика

Основная задача данной статьи — выяснение соотношения истории и семиотики. Авторами сделаны следующие выводы: во-первых, история является семиотической системой. Исторический нарратив состоит из наиболее важных знаковых событий, которые со временем могут быть пересмотрены. Во-вторых, методы семиотики способствуют более полному пониманию исторических текстов, и это позволяет решить многие проблемы истории, в том числе и истории казахского народа. Исходя из этого, рассмотрена традиционная трехчастная структура казахов. Сравнение этой структуры с известными в истории организациями скифов и других индоиранских народов показывает, что представление о трехчастной организации восходит к глубокой древности. Жузовая система, связанная с территориально-хозяйственным разделением, одновременно имеет и мифокосмологическое обоснование, когда три части общекзахской территории понимались как зоны мироздания, образующие социокосмос казахов.

Ключевые слова: история, семиотика, знак, казахи, жузы, функция, Ю. Лотман, Б. Успенский, нарратив, социокосмос.

Введение

Если соотношение истории и философии прекрасно отражает суть выражения «История без философии слепа, философия без истории мертва», то на вопрос о том, как соотносятся между собой история и семиотика, мы попытаемся ответить в данной статье.

В СССР и на постсоветском пространстве история определялась в соответствии с марксизмом. По мнению К. Маркса, «история воссоздает прошлое человеческого общества во всем многообразии и конкретной закономерности на основе изучения фактов» [1; 370].

Советский историк Б.Г. Могильницкий так определил предмет исторической науки: «История исследует конкретные, ограниченные определенными пространственно-временными рамками закономерности общественного развития, связанные с деятельностью людей (исторические закономерности), а также объективные предпосылки и результаты этой деятельности» [2; 3].

Глава французской школы «Анналов» Марк Блок говорит об истории как науке о людях во времени [3; 29].

Семиотика в СССР развивалась в рамках московско-тартуской школы, во главе которой стоял Ю.М. Лотман. Эта школа сделала предметом своего изучения не язык, а культуру, которая рассматривалась как текст. В процессе коммуникации происходит трансформация текста, который обнаруживает множество контекстов. Одновременно трансформируется и адресат (например, он получает знание). Поэтому в СССР семиотика понималась как семиотика культуры. Основной практикой взаимодействия со знаками представителей московско-тартуской школы являлась дешифровка (семиотический анализ, интерпретация).

Методология и методы исследования

Если говорить о русскоязычной литературе, то проблеме соотношения семиотики и истории посвятили свои работы выдающиеся семиологи Ю. Лотман и Б. Успенский. В данной статье мы будем опираться на их идеи, однако попытаемся представить свою точку зрения на этот предмет и рассказать о своем опыте. Как историки и этносемиологи, двое авторов формировались в эпоху СССР, и естественно, что на их мировоззрение это обстоятельство наложило сильный отпечаток.

* Автор-корреспондент. E-mail: galiev_anuar@mail.ru (А.А. Галиев).

Поэтому очевидно, что западные коллеги могут иметь иное представление о соотношении истории и семиотики.

Как было отмечено выше, изучением нашей проблемы специально занимался Б. Успенский. Прежде всего, он использовал термин «семиотика истории», которую он также определял как историю с точки зрения семиотики. По его мнению, и термин «семиотика», и термин «история» нуждаются в уточнении, потому что каждый из этих терминов может пониматься самым различным образом. «Совершенно ясно, вообще говоря, что семиотика — это наука о знаках, тогда как история — это наука о прошлом», — пишет Б. Успенский. Он предлагает различать семиотику знака и семиотику языка как знаковой системы. Столь же неоднозначен и термин «история», так как он имеет не меньше двух значений:

- 1) *res gestae*, т.е. совокупность происшедших событий;
- 2) *historia rerum gestarum*, т.е. повествование о происшедшем, нарративный текст [4; 10].

Важным моментом является то, что одно событие может получать различную интерпретацию, в том числе и культурно-семиотическую. Она предполагает апелляцию к внутренней точке зрения самих участников исторического процесса: значимым признается то, что является значимым с их точки зрения. Такой подход предполагает, в свою очередь, реконструкцию системы представлений, обуславливающих как восприятие тех или иных событий, так и реакцию на эти события. В семиотической перспективе исторический процесс может быть представлен, в частности, как процесс коммуникации, при котором постоянно поступающая новая информация обуславливает ответную реакцию со стороны общества. Б. Успенский считает, что исторический процесс предстает как коммуникация между социумом и индивидом. Важным является то, как осмысляются соответствующие события, какое значение им приписывается в системе общественного сознания. Важен не объективный смысл событий, а то, как они воспринимаются, читаются. Восприятие тех или иных событий как значимых — независимо от того, являются ли они продуктом знаковой деятельности — выступает в этих условиях как ключевой фактор: то или иное осмысление событийного текста предопределяет дальнейшее развитие событий. В качестве кода при этом используется некоторый «язык» [в семиотическом смысле], определяющий восприятие тех или иных фактов. Это, как считает Б. Успенский, есть коммуникационная модель исторического процесса. Она семиотична постольку, поскольку строится на аналогии с речевой деятельностью, т.е. коммуникацией на естественном языке. Исходным является здесь понятие языка, который определяет отбор значимых фактов. Таким образом, понятие знака предстает в данном случае как производное — семиотический статус того или иного явления определяется прежде всего его местом в системе (языке), его отношением к другим единицам того же языка. Эта модель позволяет объяснить развертывание во времени (т.е. историю в смысле «*res gestae*»), однако она не способна объяснить восприятие исторического прошлого (т.е. историю как «*historia rerum gestarum*»). Ведь история в смысле «*historia rerum gestarum*» — это прежде всего осмысление прошлого [4; 14].

Историческое сознание, как считает Б. Успенский, в этом смысле с необходимостью предполагает семиозис. Таким образом, семиотическое представление истории должно основываться не только на семиотике языка, но и на семиотике знака, т.е. той области науки, для которой первичным является именно понятие знака, тогда как понятие языка (системы знаков) выступает как более сложное и производное. История в смысле «*historia rerum gestarum*» по природе своей семиотична, поскольку она предполагает определенную семиотизацию действительности — превращение не-знака в знак, не-истории в историю. Такого рода семиозис предполагает, в свою очередь, два необходимых условия: I. Расположение тех или иных событий (относящихся к прошлому) во временной последовательности, т.е. введение фактора времени. II. Установление причинно-следственных отношений между ними, т.е. введение фактора причинности. Таковы условия, обеспечивающие семиозис истории [4; 15].

Именно эти условия и определяют историческую значимость (*valeur*) рассматриваемых явлений: те или иные события признаются исторически значимыми, если они отвечают сформулированным условиям, т.е. вписываются во временные и причинно-следственные отношения.

Б. Успенский также предлагает считать историю семиотической системой. Он говорит, что некоторые события воспринимаются (самими современниками, самими участниками исторического процесса) как значимые для истории, т.е. семиотически отмеченные в историческом плане. Если этим событиям придается значение исторического факта, то это позволяет рассматривать предшествующие события как связанные друг с другом, даже если ранее они могли и не осмысляться

таким образом. Отбор и осмысление прошлых событий производится с точки зрения настоящего, так как память о них сохраняется в коллективном сознании. Прошлое при этом организуется как текст, прочитываемый в перспективе настоящего [4; 18].

Данная точка зрения нашла продолжение в работах одного из виднейших теоретиков истории международных отношений профессора Лондонской школы экономики и политических наук Барри Бузана, который считает, что нужна новая периодизация истории. В основе его теории лежит идея, что существующая история международных отношений является семиотической системой, построенной на нескольких знаковых событиях, которые нуждаются в пересмотре. Это связано с окончанием времени доминирования Запада.

Все эти события знаменуют окончание крупнейших войн. Б. Бузан и его коллеги старались уйти от военного фактора и от европоцентризма. Они пытались учитывать, что идеологические, экономические и технологические изменения должны оказывать не меньшее воздействие на выбор основных значимых дат. Так, они выдвинули в качестве важнейшей даты 1840 г., положивший начало современности и ознаменовавший начало коренных изменений всей международной системы и общества [5, 6].

Кроме того, идея об истории как семиотической системе, которая подвергается изменениям с точки зрения настоящего, объясняет такие явления, как политика памяти и современные «*memory wars*».

С мнением Б. Успенского об историческом нарративе перекликается и понимание его Р. Бартом. По словам ученого, исторический нарратив — это система фактов, которая является системой «значимостей», являющаяся в обыденном сознании мифом. Нарратив воспринимается как система фактов, будучи на самом деле семиологической системой [7; 97]. По сути, исторический нарратив — это конструкт исторического прошлого, т.е. образ возможного прошлого и его предпочтительная интерпретация [8; 61].

Но насколько адекватным будет реконструкция прошлого, если она является конструктом? Б. Успенский замечает, что историческое прошлое не дано нам в конкретном опыте и поэтому нуждается в дешифровке и реконструкции. Поскольку прошлое принадлежит чужому опыту, само его существование в каких-то случаях может подвергаться сомнению: действительно ли существовали те или иные люди; на самом ли деле происходили те или иные события.

Особенно большое сомнение в достоверности вызывают так называемые национальные версии истории, которые создаются в переломные периоды. Здесь история используется как инструмент в целях легитимизации различных действий: создания новых государств, войн за территорию и т.д. Особенно ярко это можно было увидеть в СССР в период его распада и при создании новых государств, когда каждый народ озвучивал свою версию прошлого. Все версии можно назвать мифологизированными. Для них отбираются определенные факты, которые должны подчеркнуть древность народа, его исключительные права на территорию, вклад в мировую цивилизацию и т.д. Таким образом, национальная история предстает как определенная семиотическая система, в которой каждое событие является знаковым, несет в себе большую семантическую нагрузку.

Б. Успенский в качестве примера такой мифологизированной системы рассматривает учение о «Новой хронологии». Он пишет, что периодически возникают попытки переосмыслить исторические факты, трактуя их как мифы [4; 22]. Независимо от результативности такого рода попыток, само стремление перестроить историю, по-новому организовать дошедшие до нас сведения — в высшей степени симптоматично и значимо: оно очень отчетливо демонстрирует подход к прошлому, именно как к дешифруемому тексту; чем абсурднее эти попытки, тем нагляднее предстает это стремление.

В СССР многие историки стали в своих исследованиях применять семиотический подход. Он заключался в попытках увидеть за явлениями культуры, различными событиями, действиями различных акторов смысл, который не был очевидным. Очень удачным примером такого рода можно назвать работу М. Бахтина, в которой он рассмотрел народную смеховую культуру французского средневековья в романе Франсуа Рабле «Гаргантюа и Пантагрюэль» [9]. Историк В. Булдаков с этой же точки зрения исследовал русскую революцию 1917 года, благодаря чему многие факты истории стали более понятными [10].

Этот же подход был использован историком Т.А. Федоровой при изучении творчества Вальтера Скотта [11]. Она определила, что исторический нарратив наиболее востребованным становится в переломные, кризисные этапы исторического развития этноса, народа и государства в процессе формирования национальной идентичности. Исторический нарратив является основным условием стабили-

зации общества, путем обращения к значимым, с точки зрения современности, событиям прошлого и опыту их преодоления. Именно исторический нарратив формирует семиологическую систему исторической памяти — необходимый базисный элемент национальной идентичности. Большинство современных исследователей отмечают, что в периоды «кризиса идентичности» особенно возрастает интерес к исторической памяти народа.

Обсуждения

Историки, применявшие методы семиотики, показали, что это позволяет решить ряд задач, которые безуспешно пытались объяснить историки, работающие по традиционной методике. Семиотика приобретает особенно важное значение для понимания многих явлений древней и средневековой истории, потому что до наших дней дошло мало документов и источников. Многие факты могут быть объяснены только при привлечении данных смежных наук, в том числе и семиотики.

К примеру, выдающийся осетинский ученый В.С. Уарзиати применил теорию французского ученого Ж. Дюмезиля о трехфункциональной природе древнего аланского народа, и это помогло в понимании структуры древнего общества [12]. Эта же теория позволяет понять структуру средневекового казахского общества, состоящего из трех «жузов» (орд), появление которых всегда было загадкой для историков.

Среди историков популярностью пользуется теория В.В. Бартольда, который связывает происхождение жузов с существованием трех географических зон [13]. На наш взгляд, данная теория не объясняет аспектов, связанных с культурой казахов, и мы для понимания этого явления использовали трехфункциональную теорию французского ученого Ж. Дюмезиля. Согласно этой теории, у древних индоевропейцев существовала трехчастная модель общества и Космоса [14; 165].

Модель Космоса, где выделяются три части — верх, середина и низ — является универсальным общечеловеческим представлением. Сопоставление зон Космоса с частями тела человека находится в неразрывной связи с концепцией о происхождении Вселенной из тела первочеловека.

В «Гимне Пуруше» повествуется о том, как некогда боги из тела первочеловека Пуруши создали видимый мир: из головы небо, ног — землю и т.д. Из его тела возникают не только зоны Космоса, но и общественные группы: из уст — брахманы (жрецы), из рук — кшатрии (воины), из бедер — вайшьи (производители материальных благ) [15; 165].

Эти три группы появились в результате выделения трех функций — отправления сакральных действий, военной деятельности и экономики — иерархизованная гармония которых необходима для жизни общества [14; 25].

Каждая функция передавалась посредством определенного дара — символа. Последние известны многим индоевропейским народам. «О волшебных небесных дарах, имеющихся у саков: у земледельцев — плуг и ярмо быка; у воинов — копье и стрела; у жрецов — чаша», — говорится в «Истории Александра» римского историка Квинта Курция Руфа. В скифской версии, записанной Геродотом, у скифов плуг и ярмо, секира и чаша упали с неба в огненном сиянии трем сыновьям, родоначальникам скифов [16; 93]. Каждый из этих даров означает одну из трех функций: плуг и ярмо — хозяйственную, секира — военную, чаша — культовую [17; 424]. По мнению Д.С. Раевского, каждый предмет соответствует одному из братьев, и произошедшие от них три рода являются сословно-кастовыми группами [18; 27].

Широко распространенные сказки о трех братьях прямо связывают с каждым из них одну из трех функций. Казахская традиция также объясняет происхождение трех казахских жузов от трех братьев [19; 5]. «У казахов, — пишет осетинский историк В. Абаев, — живет предание, о трех братьях — Adaj, Arghun, Usun. Adaj получил от богов стрелу, Arghun — писание, Usun — пастушеский посох. В результате за потомком Адая закрепилась воинственность, за потомками Аргына — ученость, за потомками Усуна — пастушество [17; 425]. Таким образом, жузы, подобно скифским кастовым группам, происходят от трех братьев, которым соответствуют дары-символы, т.е. каждый брат, а, следовательно, и происходящий от него жуз, выполняет одну из трех функций.

В казахской традиции жузы имели иерархию. Выдающийся казахский ученый XIX в. Чокан Валиханов писал, что «порядок разделения обуславливал собой право старшинства и силу племени, что выражается правом физического первородства предка, имеет большое значение в их родовом праве и принимается в генеалогическом смысле. Поэтому форма отношений орд к ордам соответствует правам кровного братства» [20; 148].

Иначе говоря, старшие жузы считались более почетными, по праву первородства. Так же у индийцев мальчик-брахман считается старше, чем старик-кшатрий. Это старшинство соблюдалось в различных ритуалах. О том, что иерархия жузов воспринималась как старшинство, говорят и их названия: Старший (Ұлы), Средний (Орта), Младший (Кіші).

Иная трактовка противоречит как фактическому положению, так и приведенному материалу. Последняя, в свою очередь, свидетельствует о том, что народная традиция происхождения жузов связана с тремя братьями, между которыми существуют иерархически соподчиненные отношения. С каждым из жузов = братьев, народное предание сопоставляет одну из функций, выраженную символом = даром.

1 посох — как мужское начало, является источником изобилия, при его помощи создается основное богатство животновода — скот. Посох в значении Вселенной является атрибутом царя-пастуха, в руках которого сконцентрирована власть над Социумом и Космосом. Здесь посох является скипетром. У казахов посох — символ Старшего жуза, с которым связана экономическая функция. Как ее олицетворение посох Старшего жуза несет в себе идею изобилия.

2 калам [ручка] — символ первой функции.

3 копые. О копые, как символе военной функции саков, говорится в упоминавшейся выше в «Истории Александра».

Предания о жузах, их функциональной природе позволяют отнести этот тип организации к индоевропейскому. Этот вывод подкрепляется и материалами о цветовой символике.

Прежде всего, отметим, что три зоны Космоса маркировались тремя цветами: белым, черным, красным [21; 102]. С каждой из зон мироздания соотносилась у некоторых тюркских народов одна из трех групп этноса, маркируемая также одним из цветов триады. Цветовой код, наряду с иерархическим, использовался и казахами. Казахское племя аргын разделялось на три компонента: ак (белый), кара (черный) и сары (желтый) — сопы [22; 41].

С одной из зон Космоса связывалась и одна из трех функциональных групп индоевропейского Социума, и мы вправе ожидать, что эти группы также могли маркироваться отдельными цветами. В индоиранской традиции каждая из социальных групп — индийская варна и иранская пиштра имеет значение — цвет [23].

Связь белого цвета с верхней зоной Космоса подтверждается обычаем казахов в качестве жертвенного животного использовать лошадей белой масти, так как она считалась священной [24; 258].

Таким образом, мы видим, что цвета связаны с социальными группами, последние — с зонами мироздания. Социальные группы, в свою очередь, могли происходить из трех возрастных классов. В. Бранденштейн видел в трех сыновьях Таргитая представителей трех возрастных классов. О связи возрастных классов с цветами свидетельствует обычай: «Если на юрте развевается какой бы ни было флаг, вы должны понять, что юрта эта лишилась одного из своих членов. Если флаг этот красный — умерший был молод, черный — средних лет, белый — старик» [25; 333].

Приведенные в таблицах 1–3 факты не только подтверждают наш вывод, но и намечают определенный путь для понимания трифункциональности.

Т а б л и ц а 1

Индоевропейская модель (скифы)

Верх	Середина	Низ
Верхний мир	Мир людей	Нижний мир
Небо	Гора	Вода

Т а б л и ц а 2

Индоевропейская модель (скифы и индийцы)

Скифы: брат	Колоксай	Липоксай	Арпоксай
Дары-символы	Секира	Чаша	Плуг [ярмо]
Сословие	Цари-воины	Жрецы	Земледельцы
Индийская модель	Кшатрии	Брахманы	Вайшьи
Функция	Воинская	Сакральная	Производительная

Функции, символизируемые дарами-символами, соотносятся с зонами мироздания. Трехчастный Космос и трифункциональный Социум моделировались в различных ритуалах и, в первую очередь, в сакрализованных действиях, направленных на сотворение Социокосмоса [26]. В мифоритуальной практике казахов должна присутствовать идея разделения общества на три группы по выполняемым ими обязанностям.

Т а б л и ц а 3

Казахская модель

Брат	Старший брат = Старший жуз	Средний брат = Средний жуз	Младший брат = Младший жуз
Дары-символы	Посох	Книга (перо)	Копье
Функция	Производительная	Сакральная	Военная

Рассмотрим, к примеру, представления о жилище, которое, по мнению многих исследователей, является моделью мира. Понимание жилища как антропоморфной модели Космоса находим у казахов. Каркас юрты именуется «үйдің сүйегі» — «скелет», «костяк юрты», задняя его часть «арқасы» — «спина» [27; 20]. Юрта, в целом, соотносится таким образом с телом человека, соединяющим в себе все элементы Космоса.

Вертикальная модель Космоса в юрте обнаруживается в ряде признаков. Так, «төр» — противоположная от входа сторона, принадлежит наиболее почитаемому гостю и хозяину дома. В то же время он соотносится с верхней зоной мироздания. Казахи, приглашая гостя, говорят: «Төрге шығыңыз, жоғарыға шығыңыз» — «проходите на *төр*» (букв. «наверх»).

С входом и околodверным пространством связывались противоположные, нежели с тором, представления. Эта часть жилища связывалась с детьми. Определенное место в жилом пространстве символизировало и принадлежность к определенному социальному статусу. Местничество было неотъемлемой частью казахского ритуала. В различных церемониях, ритуалах, в том числе и в соблюдении порядка мест, «самый последний род Старшего жуза имел преимущество перед самым старшим родом Орта жуза» [28; 98].

Ритуал рассаживания дублировался на всех уровнях, начиная с нижней ступеньки — семьи и заканчивая высшей — в отношениях между жузами. При этом жузы ассоциировались не просто с членами семьи, а с братьями — родоначальниками.

Вертикальная трехчленная плоскость связана с вертикальной трехчастной моделью Космоса. «Төр» соответствует верхней зоне мироздания, Старшему жузу, старшему брату. Две другие зоны Космоса — Средняя и Нижняя, привязываются к средней и околodверной частям юрты (последняя — символ младшего по возрасту) и к Среднему и Младшему жузам = братьям.

Эта корреляция еще более усиливается в ходе ритуальной совместной трапезы, где установление социальных отношений является проявлением сотворения Социокосмоса, космологическим актом, призванным обновить (=сотворить) мир, реактуализировать его. Установление социальных отношений достигается закреплением за каждым из участников трапезы определенного места за столом (чем дальше от входа, тем почетней) и определенной части жертвенного животного. Корреляция доли мяса с участником трапезы восходит к архетипу — сотворению разных частей Социокосмоса из соответствующей части тела Первозертвы.

Установление обычая распределения частей мяса в тюркской традиции приписывается Игат-Иргыл-Ходже, визирю Огуз-хана [29; 64].

Заключение

Из сказанного видно, что символы, при помощи которых оперирует казахская традиция, получают разъяснение в иранской, индоевропейской традициях. Каждый жуз соотносится с одним из братьев, старшинство которых определяет его почетность, каждый брат соотносится с одной из трех функций и с одной из трех зон мироздания, символизируемым местом в юрте. Юрта — модель мира, сотворенного из тела первозертвы. Это подчеркивается названием частей юрты, аналогичных названиям частей тела, что и символизировалось закреплением за каждым жузом одной из ритуальных частей мяса. Таким образом, казахская традиция раздела частей мяса рисует картину, аналогичную той, что воспроизводится в мифе о Пуруше.

Основной идеей мифа и ритуала является воссоздание нарушенной Гармонии, реактуализация Космоса, т.е. повторение основного деяния богов. По-видимому, мифопоэтический человек считал, что Социокосмос создан богами из тела Первожертвы, и неудивительно, что основным элементом ритуалов являлись человеческие жертвы. Жертвоприношение не было самоцелью, оно лишь необходимый акт, действие, символизирующее победу жизни над смертью.

Замена человеческой жертвы на жертву животную явилась настолько грандиозным и даже революционным событием, что оно нашло отражение в мифе [Библия] и ритуале [Курбан-байрам], но идея сотворения из тела продолжала жить. Люди в своих ритуалах вновь и вновь воссоздавали нарушенную Гармонию, свой Социокосмос. На основе рассмотренного материала мы попытались воспроизвести модель мира (Социума и Космоса) казахов.

У последних, как было показано, существовала трехчастная модель космоса. В ее воплощении отразились реальные социальные отношения, в силу чего у разных народов модели Социума выглядели различно. Так, у индоевропейских народов три функции — отправление сакральных действий, военная деятельность и экономика — привели к реальному или идеальному разделению членов общества на жрецов, воинов и производителей материальных благ. Появилось и мифологическое обоснование этой системы — она была установлена богами при помощи раздачи даров-символов функций.

Все сказанное выше позволяет сделать выводы о том, что жузовая система, связанная с территориально-хозяйственным разделением, одновременно имеет и мифо-космологическое обоснование, когда три части общеказахской территории понимались как зоны мироздания, образующие Социокосмос казахов.

Таким образом, говоря о соотношении семиотики и истории, можно констатировать:

1. Если считать, что история и семиотика — это разные системы, то, исходя из идеи Ю. Лотмана, взаимодействие таких систем будет плодотворным, так как при этом происходит производство новых знаний и новых смыслов.

2. История является семиотической системой. Исторический нарратив составляется из наиболее важных знаковых событий, которые со временем могут быть пересмотрены. Если этим пересмотром занимаются профессиональные историки, то это позволяет составить более правильную картину прошлого. В случае, если такой отбор фактов и их интерпретация осуществляются мифологизаторами (это могут быть этнические мобилизаторы, политики и др.), то история может быть реконструирована как этноориентированная мифологизированная версия. В этом случае история выступает не только как семиотическая система, но и как инструмент политики.

3. Методы семиотики позволяют более полно понимать исторические тексты (в том числе ритуалы, обычаи и т.д.), т. е. они помогают интерпретировать.

Кроме того, мы не должны помнить слова выдающегося российского семиолога Вячеслава Всеволодовича Иванова, что семиотика как наука о знаках «должна помочь нам ориентироваться в истории» [30; 10].

Исследование выполнено в рамках проекта AP09259280 — «Языки казахской культуры как основа этнической идентичности: семиотика и семантика» (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — Т. 26. — М.: Политиздат, 1967. — 415 с.
- 2 Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории / Б.Г. Могильницкий. — М.: Высш. шк., 1989. — 178 с.
- 3 Блок М. Апология истории, или ремесло историка / М. Блок. — М.: Наука, 1986. — 256 с.
- 4 Успенский Б. История и семиотика. (Восприятие времени как семиотическая проблема) // Избранные труды. Т. I. Семиотика истории. Семиотика культуры / Б. Успенский. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 608 с.
- 5 Buzan, Barry and Lawson, George. Rethinking benchmark dates in international relations. // European Journal of International Relations. — 2014. — 20 (2). — P. 437 — 462.
- 6 Barry Buzan, Richard Little. The Idea of «International System»: Theory Meets History // International Political Science Review. — 1994. — Vol. 15. — № 3. — P. 231–255.
- 7 Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика; пер. с фр./ Р. Барт // сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с.

- 8 Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Ф. Анкерсмит. — М.: Идея-Пресс, 2003. — 360 с.
- 9 Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. — 2-е изд. — М.: Худож. лит., 1990. — 543 с.
- 10 Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия / В. Булдаков. — М.: РОССПЭН, 1997. — 376 с.
- 11 Федорова Т.А. История как семиологическая система в творчестве Вальтера Скотта / Т.А. Федорова // Вестн. Том. гос. ун-та. Сер. История. — 2018. — № 51. — С. 85–89.
- 12 Уарзиати В.С. Аланский триколон. Избранные труды. Этнология. Культурология. Семиотика / В.С. Уарзиати. — Т.1. — Владикавказ: Абета, 2017. — С. 276–301.
- 13 Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России: Лекции / В.В. Бартольд. — 2-е изд. — Ленингр. ин-т живых вост. яз. — Л.: Ленинградский Гублит; Гос. учеб.-практ. шк.-типогр. им. тов. Алексеева, 1925. — 318 с.
- 14 Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Ж. Дюмезиль. пер. с фр. Т.В. Цивьян. — М.: Наука, ГРВЛ, 1986. — 234 с. — (Исследования по фольклору и мифологии Востока).
- 15 Бонгард-Левин Г.М. Индия в древности / Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин. — М.: Наука, 1985. — 758 с.
- 16 Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба / Е.Е. Кузьмина / отв. ред. д-р ист. наук. К.Ф. Смирнов. — М.: Наука, 1977. — 159 с.
- 17 Абаев В.И. Заметки о трифункциональности / В.И. Абаев // Избранные труды. — Т. 1. — Владикавказ: Ир, 1990. — 640 с.
- 18 Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н.э. / Д.С. Раевский. — М.: ГРВЛ, 1985. — 256 с.
- 19 Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / соч. Алексея Левшина. — Ч. 3. — Этнографические известия. — СПб.: Типогр. Карла Крайя, 1832. — 304 с., [6] л. илл.
- 20 Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Ч.Ч. Валиханов. Собр. соч.: [В 5-и т.]. — Т. 2. — Алма-Ата, 1985. — 416 с.
- 21 Тэрнер В. Символ и ритуал / сост. В.А. Бейлис и авт. предисл. В. Тэрнер. — М.: Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1983. — 277 с.
- 22 Кайдаров А.Т. К историко-лингвистической характеристике этнонима канглы / А.Т. Кайдаров // Тюркская ономастика. — Алма-Ата, 1984. — С. 34–47.
- 23 Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история / Б.Г. Гафуров. — М., 1972. — 664 с.
- 24 Аргынбаев Х.А. Традиционные формы брака у казахов / Х.А. Аргынбаев // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. — Нукус, 1989. — С. 244–259.
- 25 Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль // Ч.Ч. Валиханов. Собр. соч. [В 5-и т.]. — Т. 1. — Алма-Ата: Глав. ред. Каз. сов. энцикл., 1984. — 432 с.
- 26 Элиаде М. Космос и история / М. Элиаде. — М.: Прогресс, 1987. — 312 с.
- 27 Кунанбаева А. Юрта в традиционном мировоззрении кочевников Среднеазиатско-Казахстанского региона // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988–1989 гг. / А. Кунанбаева, Н.Ж. Шаханова: тез. докл. — Алма-Ата, 1990. — Ч. 3. — С. 20–22.
- 28 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнологии и социальной истории) / Т.И. Султанов. — М.: Наука, 1982. — 133 с.
- 29 Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме / Рашид ад-Дин Фазлаллах. — Баку: Элм, 1987. — 128 с.
- 30 Новая нормальность, новые формы жизни: семиотика в эпоху кризисов / сост., общ. ред., пер. с фр., англ., исп. И.Г. Меркулова; лит. ред. М.Г. Меркулова. — М.: ГАУГН, 2021. — 148 с.

А.А. Галиев, А.Ж. Мырзахметова, Р. Гейбуллаева

Қазақ халқының тарихы және семиотика

Мақаланың негізгі міндеті — тарих пен семиотиканың арақатынасын анықтау. Авторлар, біріншіден, тарих семиотикалық жүйе деп тұжырымдайды. Тарихи баяндау уақыт өте келе қайта қаралуы мүмкін деген маңызды оқиғалардан тұрады. Екіншіден, семиотика әдістері тарихи мәтіндерді неғұрлым толық түсінуге және бұл тарихтың, соның ішінде қазақ халқының тарихының көптеген проблемаларын шешуге мүмкіндік береді. Осыған сүйене отырып, қазақтардың дәстүрлі үш бөліктен тұратын құрылымы қарастырылды. Бұл құрылымды тарихта белгілі скифтер мен басқа үнді-иран халықтарының ұйымдарымен салыстыруда үш бөліктен тұратын ұйымның идеясы ежелгі дәуірден басталғанын көрсетеді. Аумақтық-шаруашылық бөлінумен байланысты жүздік жүйенің бір мезгілде мифтік-космологиялық негіздемесі де бар, ол кезде жалпықазақ аумағының үш бөлігі қазақтардың социокосмосын құрайтын ғалам аймағы деп түсінілген.

Кілт сөздер: тарих, семиотика, белгі, қазақтар, жүздер, функция, Ю. Лотман, Б. Успенский, нарратив, социокосмос.

A.A. Galiev, A.Zh. Myrzakhmetova, R.Geybullaeva

History of the Kazakhs and semiotics

The main goal of this article is to clarify a relationship between history and semiotics. The authors come to conclusions that, firstly, the history is a semiotic system. The historical narrative is compiled of the most important significant events that can be revised over time. Secondly, semiotic methods allow for a more complete understanding of historical texts and solving many problems of history. Based on this, the traditional three-part structure of the Kazakhs was considered. Comparison of this structure with organizations known in the history of the Scythians and other Indo-Iranian peoples shows that the idea of a three-part organization dates back to ancient times. The zhuz system associated with the territorial and economic division also has a mythical and cosmological foundation, when three parts of the common Kazakh territory are understood as zones of the universe that form the Sociocosmos of the Kazakhs.

Keywords: history, semiotics, sign, Kazakhs, zhuzes, function, Yu. Lotman, B. Uspensky.

References

- 1 Marx, K. (1967) *Kapital. [Capital]* In Marx K., Engels F. Collection of works. Moscow, 26 [in Russian].
- 2 Mogilnitskiy, B.G. (1989) *Vvedenie v metodologiiu istorii [Introduction to the Methodology of History]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 3 Bloch, M. (1986). *Apologiya istorii, ili remeslo istorika [Apology of History or the Craft of Historian]*. Moscow: Nauka (Marc Bloch. Apologie pour l'Histoire ou métier d'historien) [in Russian].
- 4 Uspensky, B. (1996). *Istoriia i semiotika. (Vospriatie vremeni kak semioticheskaya problema) [History and Semiotics (Perception of Time as a Semiotic Problem)]* In Uspensky B. Collection of Selected Works. Vol. I. Moscow: Shkola «Yazyki russkoi kultury» [in Russian].
- 5 Buzan Barry, Lawson George. (2012). *Rethinking significant dates in International Relations. European Journal of International Relations* (published online 16 October 2012). <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1354066112454553> [in English].
- 6 Buzan Barry, Little Richard (1994). *The Idea of "International System": Theory Meets History International Political // Science Review*, Vol. 15, No. 3, pp. 231-255 [in English].
- 7 Barthes, R. (1989). *Izbrannye raboty: Semiotika: Poetika (Selected works: Semiotics: Poetics)*. [Selected works: Semiotics: Poetics] Translated from French. Moscow: Progress [in Russian].
- 8 Ankersmit, F.R. (2003). *Narrativnaya logika: Semanticheskii analiz yazyka istorikov [Narrative logic. Semantic analysis of the language of historians]* Transl. from English by O. Gavriushina, A. Oleynikov. Moscow: Ideia-Press [in Russian].
- 9 Bakhtin, M.M. (1990). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura Srednevekovia i Renessansa [Creativity of François Rabelais and folk culture of the Middle Ages and Renaissance]*. Moscow: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].
- 10 Buldakov, V. (1997). *Krasnaya smuta: priroda i posledstviya revoliutsionnogo nasiliya [Red Troubles: Nature and Consequences of Revolutionary Violence]*. Moscow: ROSSPAN [in Russian].
- 11 Fedorova, T.A. (2018). *Istoriia kak semiologicheskaya sistema v tvorchestve Valtera Skotta [History as a semiologic system in the creative work of Walter Scott]*. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriia — Journal of Tomsk State University. History*, 85–89 [in Russian].
- 12 Warziati, V.S. (2017). *Alanskii trikolour [The Alan Tricolour]*. In Warziati, V. Selected works. Ethnology. Culturology. Semiotics. Vladikavkaz: Abeta, 1, 276–301 [in Russian].
- 13 Bartold, V.V. (1925). *Istoriia izucheniya Vostoka v Yevrope i Rossii: Leksii [History of Oriental Studies in Europe and Russia]*. Leningrad [in Russian].
- 14 Dumezil, G. (1986). *Verkhovnye bogi indoevropaitsev [Supreme Gods of the Indo-Europeans]*. Moscow: Nauka; GRVL [in Russian].
- 15 Bongard-Levin, G.M., & Ilyin, G.F. (1985). *Indiia v drevnosti [India in Ancient times]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Kuzmina, E.E. (1977). *V strane Kavata i Afrasiaba [In the country of Kawata and Afrosiaba]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Abayev, V.I. (1990) *Zametki o trifunktionalnosti [Notes about three functionalities]*. In Abayev V.I. *Selected works*. Tom 1. Vladikavkaz: Ir [in Russian].
- 18 Rayevsky, D.S. (1985). *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniya iranoazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletiya do nashei yery [Model of the world of the Scythian culture. Problems of the worldview of the Iranian-speaking peoples of the Eurasian steppes of the 1st millennium BC]*. Moscow: GRVL [in Russian].
- 19 Levshin, A. (1832). *Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaisack hordes and steppes]*. Part 3. Ethnographic news. Saint Petersburg: Tipografiya Karla Kraiia [in Russian].
- 20 Valikhanov, Ch.Ch. (1985) *Kirgizskoe rodoslovie [Kyrgyz Genealogy]*. In Valikhanov Ch.Ch. *Collection of works in five volumes*. Vol. 2. Almaty: Nauka, 148–166 [in Russian].
- 21 Terner, V. (1983). *Simvol i ritual [Symbol and Ritual]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 22 Kaydarov, A.T. (1984). *K istoriko-lingvisticheskoi kharakteristike etnonima «kangly» [On Historical and Linguistic Characteristics of the Ethnonym Kangly]*. *Tyurkskaya onomastika*. Almaty [in Russian].
- 23 Gafurov, B.G. (1972). *Tadjiki: Drevneishaya, drevniaya i srednevekovaya istoriia [Tadjiki: The most ancient, ancient and medieval history]*. Moscow [in Russian].

- 24 Argynbayev, Kh.A. (1989). *Traditsionnye formy braka u kazakhov [Traditional forms of the marriage of Kazakhs]*. Etnicheskaia istoriia i traditsionnaia kultura narodov Srednei Azii i Kazakhstana — In *Ethnic history and culture of Central Asian and Kazakh peoples*. Nukus [in Russian].
- 25 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). *Dnevnik poezdki na Issyk-Kul [Diary of the trip to Issyk-Kul]*. In Valikhanov Ch.Ch. *Collection of works in five volumes*. Almaty: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 26 Eliade, M. (1987). *Kosmos i istoriia. [Space and History]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 27 Kunanbaeva, A., & Shakhanova, N.Zh. (1990). *Yurta v traditsionnom mirovozzrenii kochevnikov Sredneaziatsko-Kazakhstanskogo regiona [Yurta in the traditional worldview of nomads of the Central Asian-Kazakh region]*. Vsesoiuznaia sessiia po itogam polevykh etnograficheskikh i antropologicheskikh issledovanii — In *All-Union session on the results of field ethnographic and anthropological research in 1988–1989: Abstracts. Report. Part 3*. Almaty, 218–235 [in Russian].
- 28 Sultanov, T.I. (1982). *Kochevye plemena Priaralia v XV–XVII vv. (Voprosy etnologii i sotsialnoi istorii)*. [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV-XVII centuries: (Issues of ethnic and social history)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 29 Fazlallah, Rashid ad-Din (1987). *Oguz-name [Oguz-name]*. Baku: Yelm [in Russian].
- 30 Merkulova, I.G. (Ed.). (2021). *Novaia normalnost, novye formy zhizni: semiotika v epokhu krizisov [New normalities, new life forms: semiotics in the era of crises]*. Moscow: GAUGN [in Russian].

А.А. Иманбаева^{1*}, Н.И. Ляпбаева²¹Қазақтың спорт және туризм академиясы, Алматы, Қазақстан;²Логистика және көлік академиясы, Алматы, Қазақстан

(E-mail: imanbayeva1804@mail.ru, lyapbai-n@mail.ru)

Қазақстандағы азаматтық қоғам мәселелері

Мақала Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасу мен даму бағыттарына арналған. Қазіргі кездегі еліміздегі азаматтардың құқығы, еркіндігі мен бостандығы және заңның үстемдік етуі тақырыпқа тірек болып табылады. Азаматтық қоғам ұғымы туралы анықтамалар, мақсаттары мен міндеттері және олардың Қазақстандағы қалыптасу тарихы мен кезеңдері жайлы мәліметтер келтірілген. Азаматтық қоғамда азаматтарға берілетін мүмкіндіктер мен олардың заң аясындағы әрекеттері көрсетілген. Мақалада еліміздегі азаматтық қоғам институттарының тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылды. Кеңестік жүйе кезінде билік халықтың алдында есеп бермейтін, қоғам биліктің қызметінің насихатталу жағынан ғана хабардар болып, оған ықпал ету жағынан мүмкіндігі шектеулі болатын. Ал, қазіргі кездегі Қазақстандағы демократиялық жағдайдағы жаңа саяси жүйенің қалыптасуы мен даму мәселелері еліміздегі қоғам мен билік арасындағы қарым-қатынастарды зерттеудің пісіп-жетілгендігін көрсетеді. Саяси жүйедегі біржақты байланыс біртіндеп екіжақты қарым-қатынасқа орын береді, яғни, мемлекеттік билік органдары мен халықтың ашық жұмыс істеу жағдайында, олардың өзара байланысын тудырады. Заң үстемдік еткен қоғамда ғана азаматтық қоғам ұйымдары толыққанды жұмыс жасайтындығы анықталады.

Кілт сөздер: азаматтық қоғам, саяси партиялар, кәсіподақтар, қоғамдық ұйымдар, үкіметтік емес ұйымдар, діни бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдары.

Kipicne

Қазіргі таңда Қазақстан посткеңестік мемлекеттердің ішінде өзінше дамудың жаңа үлгісін қалыптастырып келе жатқан жас мемлекеттердің бірі. Жас мемлекеттің дамуы да экономикалық-саяси, әлеуметтік және мәдени т.б. жағынан жаңаша бағыттармен қалыптасатыны белгілі. Демократияны қалыптастырып келе жатқан біздің мемлекетіміз үшін, нақты саяси қадамдар жасау оңай болған жоқ. Дегенмен, Қазақстан дербес мемлекет ретінде әлемдік саясатта өзінің саяси позициясындағы демократиялық ұстанымдарымен ерекшелене алады. Қазір әлем елдерінде адамдардың өздері құрған бірлестіктері олардың теңдік, әділеттілік, еркіндік сияқты құндылықтарымен астасып жатыр. Азаматтық қоғамда негізгі басымдық — заңның үстемдік етуі. Осы тұста тұлғаның еркіндігі, оның көзқарасы мен әртүрлі мүдделеріне мемлекеттің қол сұқпауы, азаматтық қоғамның ұстанымдарын көрсетеді. Күннен күнге азаматтық қоғам институттарына қажеттілік артып келе жатқандығының өзі тақырыптың өзекті екендігін көрсетеді. Демек, адамның жеке дара құқығы мен оның ар-ождан бостандығы басты орынға қойылатын құқықтық мемлекет ұғымымен тығыз байланыстылығын айтып өту орынды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, саяси жүйедегі жаңа сайлау жүйесін қалыптастыру қоғам мен билік арасындағы қордаланған мәселелерді тиімді де нәтижелі шешуге болатындығына бағыт берді. Ал, оның саяси мәні саяси мәселелердің өзіндік ерекшелікте болуынан, билік пен қоғамның өзара бейімделуіне қажеттіліктің туындауынан, азаматтық қоғам қалыптастырудағы алғышарттардың негізделуінен, жеке тұлғаның рөлінің артуынан, ортақ мүдде үшін әлеуметтік-саяси институттар қызметінің бірлесіп әрекет етуінен айқындалды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында, салыстырмалы, тарихи, жүйелеу, талдау, әлеуметтік, болжамдық, ғылыми объективтілік тәсілдері қолданылды. Теориялық тұрғыдағы зерттеулермен қатар, тәжірибеде орын алып жатқан әлеуметтік-саяси құбылыстармен байланыстыра отырып, соның негізінде зерттеу жұмысы орындалды.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: imanbayeva1804@mail.ru (А.А. Иманбаева)

Нәтижелер және оларды талқылау

Ең алдымен азаматтық қоғам ұғымына анықтама беріп өтсек: Азаматтық қоғам — саяси үкіметке тәуелсіз жұмыс істейтін және оған ықпал жасауға қабілетті әлеуметтік қатынастар мен институттар жиынтығы; дербес жеке адамдар мен әлеуметтік субъектілер қоғамдастығы. Қандай да болмасын қоғамдық мәні бар идеяларды қабылдау қашанда сұхбатты, яғни сұхбаттасушы жақтардың түрлі көзқарастарын және маңызды тепе-теңдігін білдіреді. Ешкім ешкімге өз түсінігін мойындатуды да, ешкім ешкімді дәлме-дәл қайталауды да мақсат етпейді. Идеялар белгілі қоғамның, әлеуметтік дамудың талаптарына сәйкес келетіндіктен қабыл алынады. Сондай идеялардың қатарына азаматтық қоғам идеясы жатады. Азаматтық қоғам туралы әртүрлі көзқарастар, әртүрлі бағдарлар бар. Қазірде азаматтық қоғамның жалпыға бірдей ортақ анықтамасы жоқ. Дегенмен әлемдік әлеуметтік-философиялық ғылымда бұл феноменді зерттеудің екі түрлі бабы бар. Біріншісі азаматтық қоғамды әлеуметтік әмбебап категория ретінде қарастырады. Бұл ұғымға олар мемлекетке, өкімет құрылымдарына қарама-қарсы қойылған қоғамдық қарым-қатынастардың бүкіл жиынтығын сыйғызады. Екіншілері азаматтық қоғам ұғымының мағынасына шынайы батыстық феноменді жатқызады да, оны буржуазиялық (нарықтық-демократиялық) қарым-қатынастардың қалыптасуымен байланыстырады [1].

Азаматтық қоғамның кең және тар мағынасы бар. Кең мағынасында азаматтық қоғам ұғымы мемлекетке тәуелді емес ұйымдардан тұрады. Яғни мемлекетке тәуелсіз ұғымды білдіреді. Ал, тар мағынасында құқықтық мемлекет ұғымымен тығыз байланысты болып келеді [2; 255]. Демек азаматтық қоғам деп біздіңше, адамдардың өздері құрған әртүрлі ұйымдарымен олардың мемлекетке бағынышты емес, керісінше өз позициясының дұрыстығымен мемлекеттің адамдар алдында есеп беруін қадағалайтын және талап ететін, құқықтық мемлекеттің қалыптасуына түрткі болатын бағыт-бағдардан тұратын бірлестіктер деп айтуға болады. Жалпы азаматтық қоғамның міндеті, мақсаты, институттары және олардың тиімділігін арттыру жолдарын төмендегі келтірілген мәліметтерден көреміз.

Азаматтық қоғамның міндеті — жеке адам мен мемлекет арасында делдал болу. Азаматтық қоғамның мақсаты қоғамның әр мүшесінің мүдделерін қорғау, оның мүдделерін билік пен қоғам алдында бейімдеу, билік қызметін қоғамдық бақылау әрі оның ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыру болып табылады. Азаматтық қоғам институттарына саяси партиялар, жергілікті қоғамдастықтар, кәсіптік одақтар, діни бірлестіктер, шығармашылық, қоғамдық және ғылыми одақтар мен бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдары, сондай-ақ қоғам үшін түрлі қызмет пен қызмет көрсетулердің кең ауқымын іске асыратын, қызметтің алуан түрін жүзеге асыратын мемлекеттік емес қорлар, коммерциялық емес мекемелер, заңды тұлғалар одақтары (қауымдастықтары), қоғамдық пайдалы міндеттерді шешетін басқа да ұйымдар мен бастамашыл топтар түрінде құрылған мемлекеттік емес ұйымдар жатады.

Сонымен қатар, тұжырымдамада мынандай мәселелер қамтылған: үкіметтік емес ұйымдар сегментінде мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты қалыптастыру тетігін жетілдіру мен оның ашықтығын қамтамасыз ету, оны іске асыру тетігі мен рәсімдерін жақсарту, үкіметтік емес ұйымдардың басым әлеуметтік бағдарламалар мен жобаларды айқындауға қатысуы мәселелерін көздеу қажет. Алда халықаралық стандарттарды ескере отырып, азаматтардың бейресми бірлестіктерінің мәртебесі туралы мәселені шешу, оның ішінде тіркеу тәртібін жетілдіру тұр. Елдің коммерциялық секторы мен ірі бизнесін үкіметтік емес ұйымдар жобаларын қаржыландыруға ынталандыратын нормативтік құқықтық база жасаудың маңызы зор. Мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдардың өзара іс-қимыл процесін тұтастай тереңдету, әсіресе өңірлер мен ауылдық жерлерде үкіметтік емес ұйымдар бөлігін дамытуды қолдаудың институционалдық және ұйымдық базасын нығайту қажет.

Саяси партиялардың алдында міндеттердің сапалы жаңа дейгейі тұр. Олардың қоғамдық-саяси өмірдегі және мемлекеттік басқарудағы рөлінің артып келе жатқанын ескере отырып, әсіресе олардың өкілеттіктерін кеңейту, мемлекеттік тіркеу процесін оңайлату, тіркеу құжаттарын тексерудің ашық тетігін әзірлеу мен енгізу, біріктіру, қосылу және басқаларын заңнамалық реттеу тетіктерін жетілдіру бөлігінде тиісті заңнаманы жетілдіру қажет.

Кәсіптік одақтар мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатын әзірлеуге және іске асыруға белсене қатысуға тиіс. Бұл үшін ұлттық заңнаманы Халықаралық еңбек ұйымының Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық конвенцияларын ескере отырып дамыту маңызды.

Тұтастай алғанда, ұжымдық шарттар мен келісімдер еңбекшілер құқықтарын қорғаудың пәрменді тетігіне айналуына, ал еңбек заңнамасының меншік нысанына қарамастан, барлық кәсіпорындарда сақталуына және қажет болған жағдайда кәсіподақтардың өз құқықтарын наразылық нысанында іске асыра алуына қол жеткізу қажет.

Бұқаралық ақпарат құралдары саласы отандық теледидар мен радионың, газеттер мен журналдардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін экономикалық ынталандыруды көздейтін тиімді заңнама жасауды талап етеді. Ақпараттық саясатқа мемлекеттік тапсырыс шеңберінде бюджет қаражатын орналастырудың ашықтығын қамтамасыз етуге, ақпараттық сала үшін кадрлар даярлаудың, журналистер мен бұқаралық ақпарат құралдарының құқықтық қорғалу деңгейін арттыруға, ақпарат алуға құқықтың сақталу ахуалын жақсартуға байланысты мәселелер кешенін шешу қажет.

Діни бірлестіктер бөлігінде құқыққа қайшы іс-әрекет жасау үшін дінді пайдалануға жол бермеу мақсатында бұдан әрі де қажетті жағдайлар жасау қажет. Алда діни бірлестіктердің ерекшеліктері ескерілетін және діни экстремизмнің алдын алуға, жастардың, әсіресе шетелде діни білім алуын мемлекеттік бақылаудың тиімді жүйесін құруға, өз қатарына отандастарды мәжбүрлеп тартып, күш қолдану және психологиялық қысым көрсету жолымен алаяқтықпен айналысатын сектанттық ұйымдар қызметінің жолын кесуге бағытталған ұйымдық және құқықтық шаралар кешенін қабылдау керек [3]. Байқағанымыздай, азаматтық қоғам институттарының ауқымы өте кең. Қабылданған тұжырымдамада үкіметтік емес ұйымдардың қызметін жетілдіру және олардың қоғамдағы белсенділігін арттыру мәселелері көзделген. Көрсетілген мәселелер кезең-кезеңімен күні бүгінге дейін жүзеге асырылып келеді.

Ал, еліміздегі азаматтық қоғам мәселесіне келетін болсақ, Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабының 1-пунктінде: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [4;10] деп нақтылы көрсетілген. Демек, мемлекет аумағында өмір сүріп отырған азаматтардың сөз бостандығы мен еркіндіктерінің болуы, жеке тұлға ретінде кез келген кәсіппен айналысуға және билікпен өзара байланысқа түсуге толыққанды құқылы екендігін көрсетеді. Яғни, бұл дегеніміз заң үстемдік еткен қоғамда тұлғаның мүмкіндігінің мол екендігінің көрсеткіші.

Шындығына келгенде, Қазақстанда 1990 жылдардың алғашқы кезеңінде азаматтық қоғам ұғымын азаматтар толыққанды түсінген жоқ. Оған бірінші кезекте түсіндіру жұмыстары мен ғылыми зерттеулердің жеткіліксіздігі себеп болды деп есептейміз. Яғни, насихатталу мен ақпараттандыру жағы аз болды. Көбінесе шетелдік ғылымнан келген бұл ұғым бірден Қазақстанға тарала кеткен жоқ, дегенмен оның бастапқы қадамдары сол кездерден бастап елімізде іргетасын қалады.

Қазақстанда алғашқылардың бірі болып экономиканың мемлекеттік емес секторы қызметкерлерінің мүдделерін білдірген тәуелсіз кәсіподақтар пайда бола бастады. Бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық және діни бірлестіктер, саяси партиялар белсенді түрде институцияланды. «Невада—Семей» қоғамдық қозғалысы азаматтық сана-сезімнің анағұрлым жарқын көрінісі болды, ол өз алдына ядролық полигондарды жабу міндетін қойды. 1990 жылдардың басында әлеуметтік қорғау коалициясы құрылды, оның аясына қоғамдық өткір проблемаларды талқылау, оларды шоғырланған негізде шешудің тетіктерін іздестіру жолымен еңсеру жөнінде бірлескен жұмыс үшін 28 түрлі ұйымдар, партиялар, қозғалыстар бірікті. 1994 жылғы желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті әлеуметтік-экономикалық және еңбек қатынастары саласындағы әлеуметтік серіктестік жөнінде республикалық үшжақты комиссия құру туралы қаулыға қол қойды, бұл сындарлы үшжақты қатынастарды дамытуға және әлеуметтік серіктестік жүйесін құрудың бастауы болды.

Партиялар мен қозғалыстардың құрылуы мен жұмыс істеуі және тиісінше, елдің партиялық жүйесінің одан әрі дамуы үшін құқықтық өріс құруға 1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясы мен 1996 жылы Қазақстан Республикасының «Қоғамдық бірлестіктер туралы» және «Саяси партиялар туралы» Заңдарының қабылдануына ықпал етті. Бұдан басқа, Қазақстан халықтары Ассамблеясына біріккен ұлттық мәдени орталықтар белсенді дами бастады. Этносаралық келісім елде реформалар жүргізуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін іргетасқа айналды [5]. Азаматтық қоғам институттарына — жоғарыда көрсеткендей саяси партияларда жататыны белгілі. Жақында ғана елімізде 2021 жылдың қаңтар айында өткен ҚР-ның Парламентінің төменгі палатасы Мәжіліске депутаттыққа партиялық тізім бойынша сайланған болатын. Сайлауға елімізде танымал 5 партия

катысып, депутаттық мандат үшін саяси күрес жүргізді. Олар: «Nur Otan» партиясы, «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы, «Ақ жол» демократиялық партиясы, «Адал» партиясы, Қазақстан Халық партиясы. Біздіңше, сайлауға түскен саяси партиялардың көпшілігінің жеңіліске ұшырауы, саяси бағдарламалары мен мақсаттарының айқын еместігінде немесе ұқсастығында. Халық саяси партиялардың аттарын есте сақтағанымен, олардың бағдарламалары нақты болмағандықтан, оларды қолдауға аса мән бермейді. Сол себепті саяси партиялар халық арасында саяси қолдауды жоғалтады.

Біздіңше, Қазақстандағы саяси партиялар арасындағы саяси бәсекелестік әлі де жоғары дәрежеге жете қойған жоқ. Себебі, саяси партиялар біздің мемлекетімізде қоғаммен байланысқа тек, сайлау алды науқан кезінде ғана байланысқа түседі де, одан кейін халықпен байланыс азаяды. Сондықтан, халықта саяси партияларға сеніммен емес, күдікпен қарап сенімсіздік танытатыны белгілі. Сондай-ақ, сайлау алды науқан кезінде ғана саяси партиялардың бағдарламаларымен таныс болады да, басқа уақыттарда қандай партиялардың бар екендігінен мүлдем хабарсыз қалады. Азаматтық қоғамда азаматтар нақты таңдау жасау үшін, өзіне қажетті саяси партиялардың өз мүдделеріне сай келетіндігінен алдын ала хабардар болып, дұрыс таңдау жасау мүмкіндігіне ие болады.

Біздің еліміздегі саяси партиялардың қоғаммен қарым-қатынасын сайлау мерзіміндегі дауыс беру процесінен де байқауға болады. Қазақстан азаматтарының сайлауға қатыспауын анықтау күрделі мәселе екені ғалымдарды толғандыруда. Сайлауға қатыспау процесі басқа да елдердің тәжірибелерін де орын алатын қалыпты жағдай. Сол себепті сайлауға қатыспаудың нақты бір анықтамасы мен дәлелі жоқ. Дегенмен, сайлауға қатыспау арқылы біріншіден, мемлекет азаматтары өздерінің билікке деген қарсылығын көрсетсе, екіншіден, өз дауыстарының саяси шешім шығаруға ықпал ететіндігіне сенімсіздікпен қарайтындығын да анықтайды. Демек, сайлауға қатыспау демократиялық ұстанымдарды нығайтуға бет бұрған елдер үшін қауіп тудыратын жағдай деуге де тұрарлық. Заң шығару процесіне де азаматтық қоғам ұйымдары ықпал ете алуы тиіс. Тек сол кезде қоғам мен билік арасындағы екіжақты тиімді өзара байланыс орнайтындығына сенім қалыптастырады.

Дәл қазіргі таңда еліміздегі азаматтық қоғам институттарына жататын тағы бір ұйым — Қазақстан азаматтық альянсын айтуға болады. Қазақстан азаматтық альянсы еліміздегі 500-ден астам үкіметтік емес ұйымдардың басын біріктіріп отырған республика деңгейіндегі үлкен бір бірлестік болып табылады. Ұйымның мақсаты — қоғамның, үкіметтік емес ұйымдардың мүдделерін қорғау және білдіру, түрлі деңгейде — бизнес құрылымдар, әкімшіліктер, Үкімет, Парламент, халықаралық ұйымдарға олардың мүдделерін жеткізу. Сонымен қатар еліміздегі жемқорлықпен күрес, үкіметтік емес ұйымдар желісін көбейту, Қазақстандағы үкіметтік емес ұйымдардың байланыстарын күшейту және үкіметтік емес ұйымдардың корпоративтік этикасын дамытумен шұғылданады. Бұл ұйымның қызметі соңғы кезде жанданып келе жатқандығын күнделікті бұқаралық ақпарат құралдарының мәліметтерінен байқауға болады. Мәселен, Қазақстан азаматтық альянсының әр қалаларда өткізген форумдары мен ондағы күн тәртібінде көтерілген өзекті мәселелер, азаматтық қоғам мүдделерін білдіреді. Дегенмен, ұйымның қызметін әліде болса жандандыру шаралары қажет. Сонда ғана бізде азаматтық қоғам ұйымдарының тиімді жұмыс нәтижелерін көреміз. Үкіметтік емес ұйымдардың ішінде, елімізде қоғам мен билік арасындағы мәселені көтеретін қоғамдық-саяси бағыттағы ұйымдар аз деуге болады. Қазіргі уақытта Қазақстанда танымалдыққа ие болып тұрған әлеуметтік бағыттағы ұйымдардың қызметі екені жасырын емес, соның ішінде қайырымдылық қорлары мен еріктілер одағы екендігі мәлім. Әсіресе, бүкіл әлемді пандемия жайлаған кезде, бұл ұйымдардың қызметтері жандана түсті. Мемлекет басшысы Қ.-Ж.К. Тоқаевтың өзі 2020 жылды «Волонтерлер жылы!» деп жариялауының өзі, азаматтық қоғам ұйымдарына елімізде басымдық беріп келе жатқандығының нақты бір дәлелі екендігін көрсетті.

Мемлекетіміздегі азаматтық қоғам институттарының қызметін келешекте де белсенділігін арттыру мақсатында Тұжырымдамалар қабылданды. Онда мынадай мәселелер нақты көрсетілді:

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Қазақстан халқы өзін еркіндік, теңдік және келісім мұраттарын ұстанатын, әлемдік қоғамдастықта лайықты орын алуды қалайтын бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғынады.

Қазақстанның негіз қалаушы қағидаттары — қоғамдық келісім, саяси тұрақтылық, бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму, патриотизм және мемлекет әмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу.

Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасы әзірленді.

Тұжырымдамада азаматтық қоғамды және оның институттарын дамыту үшін жағдайлар жасау, идеологиялық және саяси әр алуандылық пен бәсекелестікті, пікірлердің плюрализмі, азаматтық белсенділік нысандары мен әдістерінің әртүрлі болуын ескере отырып, мемлекет пен қоғамның түйінді міндеттерін толыққанды шешу мақсатында оларды талқылауға азаматтарды тарту жөніндегі шаралар бекітіледі.

Азаматтық қоғам Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында. Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактіде бекітілген пікір білдіру және бейбіт жиналыстар еркіндігі құқықтарын қамтамасыз ету қажеттігін ескере отырып, құқықтық, демократиялық, әлеуметтік мемлекет құрудың негізгі шарттарының бірі бола отырып, мемлекетпен және бизнеспен тең құқылы әрі сындарлы әріптестікке негізделуге тиіс [6]. Сондықтан, еліміздегі азаматтық қоғамды дамыту мақсатында әртүрлі шаралар жүргізілуі қажет. Ол еліміздегі реформалармен қатар жүргізілсе тиімдірек болып табылады. Қоғамдағы азаматтардың билікке ықпал ете алатындығына және билікті қоғамның пікірімен санаса отырып қалыптастыра алатындығына сенімді қалыптастыру үшін еліміздегі азаматтық қоғам институттары дұрыс қызметтер атқаруы тиіс. Азаматтық қоғам бір кезеңде қалыптасып кететін процесс емес, оның қалыптасуы мен дамуы ұзақ кезеңдерден тұратын күрделі процесс. Осыған орай, еліміздегі азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуын біз мынадай кезеңдерге бөліп қарастырамыз:

Бірінші кезең, 1991–2000 жылдар азаматтық қоғам ұғымының Қазақстандағы алғашқы қадам басқан кезеңі. Демократиялық принциптерді ұстана отырып, жаңаша бағыттардың заңдық базасының қалыптасуы.

Екінші кезең, 2000–2010 жылдар аралығы. Үкіметтік емес ұйымдардың жұмыстарын жандандыру кезеңі. Әртүрлі қайырымдылық қорлары мен бизнесті дамытуға бағытталған бірлестіктер мен ұйымдардың қалыптасуы.

Үшінші кезең, 2010–2021 жылдар аралығы. Азаматтық қоғамды дамытудың жаңаша бағдарламалары мен тұжырымдамаларын қамтиды. Мемлекеттің үкіметтік емес ұйымдарды қолдауы, бірлестіктер саны мен сапасының арту кезеңі.

Билік пен азаматтық қоғам бірін-бірі өзара толықтыратындықтан, олардың ынтымақтастығы мынадай өзара іс-қимыл қағидаттарына негізделуге, бірақ олармен шектелмеуге тиіс:

- қоғамның экономикалық, саяси және идеологиялық плюрализмін мемлекеттің тануы;
- мемлекеттің адам мен азаматтың құқықтарын ең қымбат құндылық деп тануы және оны қорғауы, мемлекеттің азаматтардың жеке өміріне араласпауы.
- мемлекеттік органдар азаматтардың және олардың бірлестіктерінің конституциялық тәртіп шеңберінде өз алдарына дербес мақсат қою және өз қызметін басқару құқығын құрметтейді;
- азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзара міндеттері мен жауапкершілігінің болуы. Қоғамдық мүдделер пайдасындағы қызмет азаматтар бірлестіктерінен де, мемлекеттік органдар институттарынан да ашықтықты, жауапкершілік сезімін және өз қызметі мен оған жұмсалатын қаражаттың пайдаланылуы туралы есеп беруге әзірлікті талап етеді;
- қоғам мен мемлекеттің зорлық-зомбылық және заңсыз іс-әрекеттерді пайдаланудан өзара бас тартуы;
- азаматтар бірлестіктері мен мемлекеттік органдардың орынды ынтымақтастықты жүзеге асыруға және қоғам мүдделеріне сәйкес іс-қимылдарды жақсарту үшін міндеттерді бөлуге мүмкіндік беретін әріптестігі;
- азаматтық бастаманың саяси тәуелсіздігі. Азаматтардың бірлестіктері өз қызметі бойынша заң шеңберінде еркін және тәуелсіз болып табылады. Бюджеттер және жария сектор қорлары есебінен азаматтық бастаманы қолдау кезінде саяси сипаттағы шектеулерден аулақ болу керек;
- сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу, мемлекеттік органдар азаматтардың бірлестіктері қатарынан ынтымақтастық бойынша шарттық әріптестерді таңдаған, сондай-ақ жария қызметтер көрсеткен және азаматтар бірлестіктеріне өзге де міндеттерді берген кезде сыбайлас жемқорлық тәуекелін жоққа шығаруға ықпал етеді [6]. Биліктен халықтың шеттетілуі, билікке деген қоғамның сенім артпайтындығын көрсетеді. Сол себептен, билік қоғаммен арақатынасты қалыпқа келтіруде кері байланыс құралдарын жеткілікті түрде пайдалануы тиіс деп ойлаймыз. Яғни, сөзден іске көшетін кезең жетті. Саясат сахнасындағы субъектілердің халықтың талап-тілектерін ескеріп, нақты шешімдер қабылдауы заңды құбылыс болып қалыптасуы тиіс. Билік пен қоғам арасындағы

арақатынас тең дәрежеде өрбіген кезде ғана, біз демократиялық принциптерді нығайтуға, азаматтық қоғамды дамытуға бет бұрдық деп айтуға болады деген ойдамыз.

Сонымен азаматтық қоғам демократиялық принциптерді ұстана отырып, мемлекеттің дұрыс бағытта дамуына ықпалын тигізеді деп нақты айта аламыз. Қазақстандағы азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамаларында көрсетілген мәселелер біртіндеп жүзеге асырылып келеді. Өйткені, азаматтық қоғамды бір күнде орнату мүмкін емес мәселе. Дегенмен, азаматтық қоғамның қалыптасуы өте ұзаққа да созылмауы керек, оның дұрыс қалыптасуына әр азамат үлес қосқанда ғана тиімді нәтижелер болады. Келмеске кеткен кеңестік ұстанымдарды қолданудың қазіргі таңда еш маңызы жоқ, яғни мен билікте менің айтқаным болады емес, керісінше мемлекеттің азаматы бола отырып, оның билікке заңды түрде ықпал ете алатындығының көрсеткіші болуы керек. Қоғамдағы кез келген азамат азаматтық қоғамның қалыптасып, дамуына ықпал ете алатындығына сенімді болуы керек. Себебі, заң үстемдік ететін мемлекетте бірінші кезекте тұлғаның еркіндігі мен бостандығы, пікір алуандығы, ашықтық сияқты ұстанымдар алға шығады.

Қорытынды

Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасып, одан әрі дамуына ықпал ету үшін қарапайым азаматтардың билікке деген сенімін қалыптастыру қажет болып табылады. Билік азаматтардың пікірімен санаса отырып тиімді заңдар шығарып, шешімдер қабылдайтын болса ішкі саясатта кері байланыс дұрыс бағытты қалыптастыра алады. Азаматтық қоғамда оның мүшелері мемлекеттен тәуелсіз болады деген сөз заңға қайшы келу дегенді білдірмейді. Керісінше заң үстемдік ете отырып екі тараптың бірлесе отырып жұмыстар атқаруы, азаматтық қоғамның тиімді нәтижелерін көрсетеді деп білеміз. Қазақстанда азаматтық қоғам мәселесі ғылыми жағынан құқықтық, тарихи-философиялық тұрғысынан зерттелу үстінде, саяси тұрғыдан әлі де болса да ғылыми зерттеулерді қажет етеді. Отандық ғылымда азаматтық қоғам мәселесі тақырыптарына қатысты шешілмеген мәселелер өте көп. Солардың бірі, үкіметтік емес ұйымдардың әрқайсысын жеке зерделеудің өзі өзекті мәселелерден тұрады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Азаматтық қоғам [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://kk.wikipedia>.
- 2 Пугачев В.П. Введение в политологию / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 477 с.
- 3 Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2006–2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 25 шілдедегі № 154 Жарлығы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz>.
- 4 Қазақстан Республикасының Конституциясы. — Алматы: Жеті Жарғы, 2005. — 192 б.
- 5 Тұрлаев А.В. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуы / А.В. Тұрлаев, А.Б. Шакирова. — [Электрондық ресурс] — Қолжетімділік тәртібі: <https://articlekz.com/>.
- 6 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 2 маусымдағы № 341 қаулысы. «Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы — [Электрондық ресурс] — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz>.

А.А. Иманбаева, Н.И. Ляпбаева

Проблемы гражданского общества в Казахстане

Статья посвящена становлению и развитию гражданского общества в Казахстане, а именно правам и свободам граждан в нашей стране и верховенству закона сегодня. Авторами приведены определения, цели и задачи концепции гражданского общества, а также информация об истории и этапах его становления в Казахстане. Указаны возможности, предоставляемые гражданам в гражданском обществе, и их правовые действия. В статье рассмотрены вопросы повышения эффективности институтов гражданского общества в республике. При советской системе правительство не было подотчетно народу, и общественность знала только о деятельности правительства и имела ограниченные возможности влиять на нее. А вопросы формирования и развития новой политической системы в нынешней демократической ситуации в Казахстане показывают зрелость изучения взаимоотношений общества и власти в стране. Одностороннее общение в политической системе постепенно уступает место двусторонним отношениям, то есть создаются условия для их взаимодействия в открытой работе органов государст-

венной власти и населения. Только в обществе, где правит верховенство закона, очевидно, что организации гражданского общества полностью функционируют.

Ключевые слова: гражданское общество, политические партии, профсоюзы, общественные организации, неправительственные организации, религиозные объединения, СМИ.

А.А. Imanbayeva, N.I. Lyapbayeva Civil society problems in Kazakhstan

The article is devoted to the formation and development of civil society in Kazakhstan. The topic is the rights and freedoms of the citizens of our country today, and the law supremacy. The definitions, goals and objectives of the concept of civil society, information about the history and stages of its formation in Kazakhstan are given. The opportunities provided to citizens in civil society and their legal actions are indicated. The article examines the issues of increasing the efficiency of civil society institutions in the country. Under the Soviet system the government was not accountable to the people, and the public knew only about the activities of the government and had limited opportunities to influence it. And the issues of the formation and development of a new political system in the current democratic situation in Kazakhstan show the maturity of the study of the relationship between society and government in the country. Unilateral communication in the political system is gradually giving way to bilateral relations, that is, it creates conditions for their interaction in the open work of public authorities and the population. It's clear that civil society organizations are fully functional only in a society governed by the supremacy of law.

Keywords: civil society, political parties, trade unions, public organizations, non-governmental organizations, religious associations, mass media.

References

- 1 Azamattyq qogam [Civil society]. Retrieved from <https://kk.wikipedia> [in Kazakh].
- 2 Pugachev, V.P., & Soloviev, A.I. (2005). Vvedenie v politologiiu [Introduction to Political Science]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 3 Qazaqstan Respublikasynda azamattyq qogamdy damytudyn 2006–2011 zhyldarga arналған tuzhyrymdamasy turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2006 zhyly 25 shildedegi No. 154 Zharlygy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated July 25, 2006 № 154 on the Concept of Civil Society Development in the Republic of Kazakhstan for 2006–2011 — [Electronic resource] — Retrieved from <https://adilet.zan.kz> [in Kazakh].
- 4 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiasy [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. (2005). Almaty: Zheti Zhargy [in Kazakh].
- 5 Turlaev, A.V., & Shakirova, A.B. Qazaqstan Respublikasyndagy azamattyq qogamnyn qalyptasuy zhane damuy [Formation and development of civil society in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://articlekz.com/> [in Kazakh].
- 6 Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2020 zhyly 2 mausymdagy No. 341 qaulysy. «Qazaqstan Respublikasynda azamattyq qogamdy damytudyn 2025 zhylyga deiingi tuzhyrymdamasyn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti Zharlygynyn zhabasy turaly [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 2, 2020, No. 341. On the Draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On approval of the Concept of development of civil society in the Republic of Kazakhstan until 2025»] — Retrieved from <https://adilet.zan> [in Kazakh].

Ә.Б. Күзембаева*, Б.М. Балаубаева, М. Абдуали

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: asiya.kuzembayeva@mail.ru; binur77@mail.ru; mado_97@inbox.ru)*

Еуропалық одақтың Орталық Азияға арналған жаңа стратегиясы: нормативті күштен орнықтылыққа ауысу

Жаңа стратегия орнықтылықты, өркендеуді және аймақтық ынтымақтастықты ілгерілетуге жаңа мән береді. Орнықтылық осы стратегияның негізгі хабарламасы ретінде пайда болды. Орнықтылық мемлекеттер мен қоғамдардың реформа жасау қабілеті ретінде қабылданады, сол арқылы ішкі және сыртқы дағдарысқа қарсы тұра алады. Орнықтылық жоғарыдан төменге қарай либералды әлемнің институттарын құру дискурсынан төменнен жоғары қарай әлеуетті арттыруды қолдау көзқарасына ауысуды білдіреді. Бұл тұрғыда дайын шешімдерден гөрі тұрақтылық жергілікті ресурстар мен тәжірибені қайта бағыттап, осылайша ынтымақтастық үшін жаңа негіз қалайды. Мақалада Еуропалық одақтың Орталық Азияға ұсынған жаңа ынтымақтастық үлгісі айтылған. Еуропалық одақтың Орталық Азияға қатысты жаңа стратегиясының қабылдануы ЕО-ның Орталық Азиядағы болмысын арттыруға тырысып жатқандығын көрсетеді. Нормалар мен құндылықтарды қайтадан алға тартумен қатар, ЕО-ның өзінің Орталық Азиядағы негізгі саяси, экономикалық және қауіпсіздік мүдделерін нақты шараларды ұсына отырып алға жылжыту ниетін білдіруде. ЕО осы соңғы мақсатқа қол жеткізуде Орталық Азияның демократиялық және экономикалық тұрғыдан дамуымен байланыстырады. Бұл демократия, адам құқықтары мен заңдылықты ұзақ мерзімді тұрақтылық пен қауіпсіздікке қол жеткізудің басты құрамдас бөлігі ретінде қарастырады және бұл ЕО-ның сыртқы саясатының нормативтік сипаты сабақтастығының дәлелі.

Кілт сөздер: Орталық Азия, Еуропалық одақ, орнықтылық, нормативті күш, стратегия, демократия.

Kipicne

Бүгінгі таңда Еуропалық одақ біртіндеп біртұтас актор ретінде ортақ сыртқы саясатты жүргізе бастады. ЕО-ның сыртқы саясат стратегиясы жаһандық сипатқа ие және бұл стратегияда Азия тұтастай алғанда маңызды орын алады. Бұл тұрғыда ЕО-ның Орталық Азиядағы саясаты айрықша назар аудартады. Еуропалық одақ жақында ғана аймақта белсенділік таныта бастады, содан бері оның мақсаттары мен Орталық Азия мемлекеттерімен ықпалдасу әдістері өзгеріске ұшырады.

ЕО үшін Орталық Азия елдерімен әріптестік қатынастарды дамытудың маңыздылығы келесідей факторлармен айқындалады:

- аймақтың ЕО елдерінің энергия тасымалдаушылар импорты көлеміндегі елеулі үлесі;
- Еуропа үшін аймақ елдері өнімді өткізудің жаңа нарықтары ретінде маңызды болып табылады;
- аймақтың Еуропа мен Азия түйісінде стратегиялық географиялық орналасуы ЕО мен Орталық Азия елдерінің көлік және инфрақұрылым саласындағы мүдделерінің тоғысуын негіздейді;
- ЕО-ның аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мүдделі болуы. Ауған факторы бұл тұрғыда ең маңызды болып табылады. ЕО үшін Орталық Азия елдерін Ауғанстанды тұрақтандыру процесіне белсенді қатыстыру маңызды.

Орталық Азия елдері мен ЕО арасындағы ынтымақтастық өзінің дамуында бірнеше кезеңдерден өтті. Егер 1990 жылдары сауда, энергетика, инвестициялар, демократиялық институттарды дамыту сияқты салаларға басымдық берілсе, 2001 жылдан кейін қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері де айрықша орын ала бастады. Орталық Азия елдері 2003 жылы қабылданған ЕО-ның қауіпсіздік стратегиясында атап өтілген болатын, алайда, тек 2007 жылы қабылданған стратегияда ғана аймаққа қатысты ЕО-ға мүше елдерінің ортақ сыртқы саяси стратегиялық желісі бекітілген болатын. Содан бері Орталық Азия мен Еуропа арасындағы қатынастар айтарлықтай жандана бастады және жоғары деңгейдегі кездесулердің қарқыны жоғары болды.

Стратегия энергетика, терроризмге қарсы күрес, шекараны қорғау, білім беру, заңнама мен құқықты дамыту, адам құқықтарын қорғау сияқты салалардағы ынтымақтастықты жалпы аймақтық

**Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: asiya.kuzembayeva@mail.ru (Ә.Б. Күзембаева)*

және екіжақты деңгейде дамытуды көздеді. ЕО-мен ынтымақтастық Орталық Азия мемлекеттеріне аймақтық және ішкі саяси мәселелерді шешуге көмектесті [1]. Мазмұны бойынша ЕО білім беру, инвестициялар, экология, су проблемалары, қауіп-қатерлермен күрес секілді біздің алдымызда тұрған проблемаларды ескерді деп айтуға болады. Өзін «нормаларды таратушы» актор ретінде қарастыратын Еуропалық одақ демократиялық құндылықтарды ілгерілету ынтымақтастықты дамытудың қажетті шарты екендігіне баса назар аударады. ЕО-ның батыс саяси мәдениетінің өлшемдеріне негізделген демократиялық құндылықтарды ендіру әрекеттері аймақ елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуының және саяси құрылымының, тарихи-мәдени және дәстүрлерінің ерекшеліктерін жеткілікті деңгейде түсінбеуімен сипатталады. Брюссель осы аймақ елдерінің саяси өміріне тек белгілі бір ықпал ету деңгейімен қанағаттанып, өзінің нормативтік күшінің шектеулерін мойындауға мәжбүр болды. Сондықтан 2019 жылы ЕО өз стратегиясын қайта жаңартты. Жаңа стратегия орнықтылықты, өркендеуді және аймақтық ынтымақтастықты ілгерілетуге жаңа мән береді. Орнықтылық осы стратегияның негізгі хабарламасы ретінде пайда болды. Орнықтылық мемлекеттер мен қоғамдардың реформа жасау қабілеті ретінде қабылданады, сол арқылы ішкі және сыртқы дағдарысқа қарсы тұра алады. Орнықтылық жоғарыдан төменге қарай либералды әлемнің институттарын құру дискурсынан төменнен жоғары қарай әлеуетті арттыруды қолдау көзқарасына ауысуды білдіреді [2]. Бұл тұрғыда дайын шешімдерден гөрі тұрақтылық жергілікті ресурстар мен тәжірибені қайта бағыттайды, осылайша ынтымақтастық үшін жаңа негіз қалайды. Мақалада Еуропалық одақтың Орталық Азияға ұсынған жаңа ынтымақтастық үлгісі таныстырылған және оның қабылдануымен еуропалық саясаткерлердің көзқарасы қалай өзгертіндігі және ЕО-ның аймақтағы әрекеттері Ресей мен Қытайдың ұстанымдарымен қалай байланысты болатындығына сараптама жасалған.

Әдістеме

Зерттеудің теориялық негізін халықаралық қатынастар теориясының неолиберализм парадигмасы құрайды. Неолиберализм парадигмасы Еуропалық одақтың құндылықтарға бағытталған көзқарасты дамытуға қатысты талпынысын түсіндіруге мүмкіндік береді. ЕО мен Орталық Азия елдерінің арасындағы қарым-қатынастардың мәні мен рөлін, даму қарқынын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік туғызған аналитикалық тәсілді кеңінен пайдаланылды. Деңгейлік-секторлық тәсіл ЕО-ның Орталық Азияға арналған стратегиясында көрсетілген ықпалдастықтың әртүрлі салалардағы дамуын және ерекшелігін кешенді түрде зерттеуге, сондай-ақ, жаңа үрдістерді айқындауға мүмкіндік берді. Факторлық талдау әдісі Еуропалық одақтың, Еуропа елдерінің, аймақтағы аймақтық және жаһандық акторлардың сыртқы саясатын зерттеу үшін қолданылды. Авторлар өз жұмысында жалпы ғылыми және саяси талдау әдістерін, атап айтқанда, ЕО-ның ресми құжаттарын, еуропалық саяси қайраткерлердің сөйлеген сөздері мен мәлімдемелерін зерделеу үшін сапалы контент-талдау әдістерін қолданды.

Пікірсапан

Еуропалық одақтың сыртқы саясатына арналған академиялық зерттеулерде Еуропалық одақ пен оның саясаты «нормативті күш», яғни әскери құралдарға емес, ең алдымен құндылыққа сүйенетін актор ретінде қарастырылады. Осы тұжырымдаманың негізін қалаушы И.Маннерстің айтуынша, Еуропалық одақтың нормативтік күші идеялар мен пікірлердің көмегімен құрылады және халықаралық қатынастардың басқа қатысушыларының көзқарасында «норма» туралы идеяларды қалыптастыруға қабілетті [3]. И.Маннерс ЕО-ның бүгінде неге осындай күшке айналғанын бірнеше себептермен түсіндіреді. Бірінші себеп ретінде ЕО-ның ерекше тарихи тәжірибесін атайды, атап айтқанда мемлекеттер арасындағы өткен ғасырлардағы соғыстар мен негізінен Еуропа аумағында өрбіген дүниежүзілік соғыстар мұрасы. Екіншіден, бұл ЕО-ның саяси құрылымының ерекше аралас сипаты, яғни одақ органдарының сыртқы саясат саласында өкілеттіктерді шектейтін мемлекетаралық және ұлтүсті қатынастар жүйесі. Дәстүрлі құралдарды пайдаланудағы шектеулер Брюссельді ықпал етудің баламалы құралдарын іздеуге итермеледі. Үшінші себеп ретінде И. Маннерс Еуропалық одақтың саяси-құқықтық табиғатын, яғни барлық негіз құраушы құжаттарда бекітілген нормаларды атайды. Осы шарттардың ерекше сипатына байланысты ЕО мәнін «жоғарыдан» тұжырымдау қажеттігі туындағандықтан, ортақ құндылықтар барлық мүше-мемлекеттерде шоғырланды: ЕО өзгелерге үлгі болу арқылы өзінің нормативтік күшін нығайтуда [4].

Нормативтік күш тұжырымдамасын енгізу кезеңі еуропалық интеграцияның белсенді дамуымен және халықаралық жүйенің тұрақтылығымен байланысты еді. 2000 жылдардың басында ол азаматтық (жұмсақ) күш тұжырымдамасын толықтыра отырып, жүзеге асырылды.

2016 жылғы Жаһандық стратегиясында ЕО орнықтылық тұжырымдамасын ұсынады, онда актордың «жұмсақ» күші ынталандырушы және кеңес беруші рөлінде жүзеге асырылуы қарастырылған [5]. Еуропалық одақтың Жаһандық стратегиясына сәйкес орнықтылықтың артуы қоғамның тұрақтылығына және бейімділігіне ықпал етеді. Стратегия шынымен де орнықтылықты демократиямен байланыстырады: «орнықты қоғамның негізі орнықты мемлекеттің құрамдас бөлігі болып табылатын демократиямен, институттарға деген сеніммен және тұрақты дамумен байланысты» [6]. Орнықтылықтың трансформациялық үдеріс ретінде либералды стратегиямен тығыз байланысты екендігі анық. Осылайша, бұл ЕО-ның құқықтық тәртіп пен заңдылыққа негізделген тиімді басқаруды, демократияландыруды, модернизациялауды, еркін нарықты және т.б. сол сияқты жалпыға ортақ либералды құндылықтар туралы дискурсты жалғастыруда [7]. Сонымен қатар орнықтылық жаңа парадигма ретінде халықаралық қатынастарға анағұрлым прагматикалық көзқараспен қарауды көздейді. Еуропалық одақ құрылымдарының орнықтылық риторикасына жүгінуінің негізгі себептерінің бірі болып Еуропаның өз дәстүрлі құндылықтары аясындағы нормативті-сыртқы саяси платформасы және қазіргі кездегі қауіп-қатерлер сипатының өзгеруіне байланысты маңыздылығы артып келе жатқан күш көрсету ресурстары мен геосаяси факторлар арасындағы теңгерілмді сақтау қажеттілігі атап көрсетіледі. ЕО-ның Жаһандық стратегиясына сәйкес, бұл тек «жан-жақты ілгерілеуді» ғана емес, сонымен қатар еуропалық құндылықтар мен институттарды қорғауды болжайтын «принципиалды прагматизм» ұстанымын білдіреді [8]. Теориялық тұрғыдан алғанда, принципиалды прагматизм — жалпыадамзаттық құндылықтарды ескере отырып, прагматикалық көзқарасты ұстануды білдіреді. Бұндай прагматизм халықаралық қатынастар теориясы түсінігіндегі реализм немесе неореализм теорияларынан шығатын стратегия емес екенін ескеру маңызды. Бұл жалпыадамзаттық құндылықтарға қол жеткізуде реализм компонентін қосуды, басқаша айтқанда, «либералды идеялардың утопиялық құрауышынан бас тартуды немесе «европалық realpolitik» саясатын жүргізуді білдіреді [9]. Мұндай принципиалды прагматизм нормалар мәселесін күштер мен мүдделер алға жылжыған кезде ғана қозғауға болатындығын мойындайды [9].

Жалпы алғанда, орнықтылық пен нормативтік күштің арасындағы айырмашылық аталған интеграциялық бірлестіктің әріптес елдерге өз құндылықтарын шынайылықты ескере отырып, таратуымен айқындалады. Орнықтылық ЕО құндылықтарды кез келген тәсілмен тарату және практикалық ынтымақтастықты дамыту бойынша мүше-мемлекеттері арасында орын алған қарама-қайшылықты еңсеруге мүмкіндік берді [10]. Кейбір сарапшылардың пікірінше, ЕО-ның орнықтылық стратегиясы арқылы мақсатты түрде серіктестердің трансформациясын өзге жолмен ынталандыруда [11].

Сонымен, либералды нормативтік күштің идеялары және мақсаты оның жаңа көзқарасында толығымен сақталған деуге болады. Жаңа көзқарастың ең маңызды айырмашылығы құндылықтарды тарату әдістерінде жатыр. Осыған байланысты кем дегенде үш аспектіге назар аудару қажет. Біріншіден, осы үдерістің нәтижесі үшін бар жауапкершілікті, оның ішінде өзгерістер ауыртпалығын, сәтсіздіктерді серіктес елдердің өздеріне жүктейді. ЕО өзгерістер бағыты мен ілгерілеушілік жылдамдығына баға береді, яғни тәлімгер әрі әріптес рөлін ғана ойнайды. Екіншіден, ЕО-ның орнықтылықты ынталандыру үдерісі технократиялық сипатқа ие. Бұл ЕО мен басқа халықаралық ұйымдар арасындағы үйлесімді қатынасты күшейтуге бағытталған. Үшіншіден, орнықтылық тұжырымдамасы төменнен жоғары қарай көзқарасты, яғни ынтымақтастықтың негіз құраушы бөлшегі ретінде азаматтық қоғамды қарастырады. Егер бұрын басты назар үкіметаралық диалогқа бөлінсе, енді ЕО құжаттарында мемлекеттермен, қоғамдық институттармен өзара әрекеттестікке бірдей назар аударыла бастады. Шын мәнінде Брюссель серіктес елдердің үкіметтерін демократияландыруға, жауапкершілікке халықаралық диалог арқылы ғана емес, сонымен қатар өз үкіметтерін тәртіпке келтіре алатын неолибералды азаматтарды қолдау арқылы шақыруға тырысуда [12].

2019 жылы Орталық Азияға арналған ЕО-ның жаңа стратегия бұған дәлел бола алады. Бір қарағанда, Еуропалық одақтың Орталық Азияға қатысты жаңа стратегиялық көзқарасы 2007 жылғы стратегиядан айтарлықтай ерекшеленбейтін сияқты көрінуі мүмкін, алайда ЕО-ның қазіргі мүдделері тұрғысынан неғұрлым мұқият талдау айырмашылықтардың маңызды екенін көрсетеді. Бұл құжат ЕО-ның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасты жаңа деңгейге шығару ниетін көрсетеді [13].

Стратегия жан-жақты ынтымақтастықты көздейді. Аймақтағы әрбір елдің даму ерекшелігін ескере отырып, ЕО тұрақтылық, өркендеу және ынтымақтастықты дамыту мақсатында Орталық Азия елдерімен екі және көпжақты ынтымақтастықты тереңдетуге ұмтылады. Сонымен қатар, ЕО Ауғанстандағы бейбітшілікке жәрдемдесу мақсатында Орталық Азия серіктестерімен ынтымақтастықты жандандыруға ұмтылады.

Жаңа стратегияда аймақтың орнықты және өзара байланысты экономикалық және саяси кеңістік ретінде дербес дамуына бағытталған ынтымақтастықтың мынадай бағыттары көзделген:

- ✓ Орнықтылық үшін серіктестік
- ✓ Өркендеу жолындағы серіктестік
- ✓ Бірлескен жұмысты жақсарту

Стратегияда ауқымды көлемге қарамастан, осы үш бағыт бойынша ынтымақтастықтың нақты нысандары белгіленген.

Орнықтылық үшін серіктестік аясында ЕО Орталық Азия елдерімен бірге әлеуметтік-экономикалық және қауіпсіздік проблемаларын шешуде ынтымақтасу және аймақ елдерінің реформалар жүргізу қабілеттілігін арттыру көзделген. Бұл ретте ЕО демократияны, адам құқықтары мен құқық үстемдігін ілгерілетуге жәрдемдесетін болады, климат жөніндегі Париж міндеттемелерін орындау және аймақтағы экологиялық проблемаларды шешу жөніндегі ынтымақтастықты жандандыратын болады.

Жеке тармақ шекаралық бақылау, көші-қон және ұтқырлық саласындағы ынтымақтастықты нығайтуға, сондай-ақ қауіпсіздік саласындағы жалпы проблемаларды шешуге арналған. Реформа мен басқаруды, аралас қауіптерді және су мен қауіпсіздік арасындағы байланысты қоса алғанда қауіпсіздік саласының күн тәртібінде тұрған мәселелер бойынша практикалық ынтымақтастықты нығайту мақсатында ЕО қауіпсіздік және терроризмге қарсы күрес жөніндегі сарапшы лауазымын құрды [14].

Аймақтық қауіпсіздік мәселелерінің ішінде Ауғанстаннан есірткі трафиінің өсуіне қарсы күрес саласындағы ынтымақтастықты жалғастыру көзделді. ЕО киберқауіпсіздік және гибридіті қауіптермен күрес саласында жинаған тәжірибесімен, білімімен бөлісуге дайын.

Стратегия Орталық Азиядағы трансұлттық қатерлердің алдын алу және оған қарсы тұру үшін ЕҚЫҰ-мен ынтымақтастық пен өзара әрекеттесуді жандандыруды көздейді.

Өркендеу жолындағы серіктестік төзімді және ашық инвестициялық ахуал мен бәсекеге қабілетті жеке секторға ықпал етеді. Мұнда жастарға баса назарын аудара отырып, біліктілікті арттыру, зерттеу және инновация саласындағы серіктестіктерді нығайту айқындалған. Құжатта ЕО Орталық Азия елдерінде реформалар мен экономикалық жаңғырту үдерісін жалғастыруға мүдделі жетекші донор және серіктес, жоғары сапалы инвестициялар мен заманауи технологиялар көзі ретінде қарастырылуы мүмкін екендігі атап көрсетілген.

ЕО Орталық Азия экономикалық дамудың және экономиканы әртараптандырудың жаңа үлгілеріне мұқтаж екеніне сенімді. Атап айтқанда, жеке секторды дамыту, инвестициялық ахуалды жақсарту, теңсіздікті азайту және жасыл және қалдықсыз экономикаға көшуді жеделдету басымдықтар ретінде көрсетілген. Осыған байланысты стратегияда бірқатар нақты бастамалар да бар. Осылайша, еуропалық комиссия аймақ елдерінде еуропалық сауда палаталарын құруға үлес қоса отырып, Орталық Азиядағы шағын және орта бизнеске көмек көрсетуді жоспарлап отыр.

Орталық Азия елдері арасындағы аймақтық ынтымақтастықты дамыту — ЕО жаңа стратегиясының тағы бір мақсаты болып табылады. Аймақішілік және аймақаралық сауда мен инвестицияларды дамыту бөлімінде ЕО аймақ елдері арасындағы аймақтық ынтымақтастықты кеңейтуге және олардың әлемдік сауда жүйесіне интеграциялануына ықпалдасатындығын көрсетті. Еуропалық одақ Орталық Азия аймағы елдерінің ықпалдастығы бәсекелестіктен гөрі белгілі бір ережелерге негізделген ынтымақтастықтың туындауына өз мүдделілігін білдіруде. Брюссель аймақ елдері осындай ынтымақтастықтың нысандарын өздері таңдайтынын және ЕО өзінің тәжірибесіне сүйене отырып, тек бұл үдерістерге қолдау көрсететіндігін атап өтті.

Осы бағыттың бір тармағы — тұрақты байланысты ілгерілету (тұрақты байланысқа жәрдемдесу). Осы саладағы нақты бастамаларға келсек, олардың ішінде энергетика саласындағы екіжақты диалогтарды күшейту, жаңартылатын энергия көздері саласына инвестицияларды тарту атап көрсетілген. Еуропалық бизнес аймақтағы сауда қатынастарын жаңа деңгейге шығару жолында ЕО мен Орталық Азия арасындағы көлік дәліздерінің дамуын ілгерілетуді көздеп отыр. Еуропа үшін Орталық Азияның транзиттік әлеуеті аса маңызды, өйткені болашақта ол оны ірі сауда серіктесі

Қытаймен байланыстыра алады. Ал Орталық Азия елдерінің өздері әлемдік нарыққа шығуын жеңілдететін кез келген жаңа жобаларды ынта-жігермен қабылдауға дайын.

Орталық Азия елдерімен бірлескен жұмысты жетілдіру серіктестік архитектурасын нығайтуды, саяси диалогты күшейтуді және азаматтық қоғамның қатысуы үшін кеңістікті ашуды қамтиды. Бұл ретте ЕО аймақ пен оның азаматтары үшін серіктестіктің артықшылықтарын көрсету үшін «қоғамдық дипломатияны» күшейтеді. Басқаша айтқанда, еуропалықтар Орталық Азия елдерінде ақпараттық науқанды күшейтеді. ЕО мұндай жұмысты әлеуметтік желілер және басқа «жаңа коммуникациялық технологиялар» арқылы жүзеге асыруға ниетті.

Сонымен ЕО аймақтағы өзінің мүмкіндіктерін қайта бағалауда. ЕО-ның аймаққа қатысты стратегиясы Қытай мен Ресейдің көзқарасымен тоғысуда. Бірақ бұл проблемаларды еңсеруге болады. Бұл тұрғыда болса, ЕО «еуропалық стандарттармен» келістірілген, ережеге негізделген және басқа акторлармен өзара әрекеттесуді күшейтедін аймақтық ынтымақтастықтың түрін алға тартуда. ЕО аймақтағы бәсекелестікте өзінің басты артықшылығы саналатын жұмсақ күш құралдарын қолдануға үміттенеді.

Еуропалық одақтың өкілдері ЕО-ның аймақтағы қызметі саяси және геосаяси мақсаттармен айқындалмайтындығын, бәсекелесуші актор болғысы келмейтіндігін, керісінше, аймақ үшін сенімді және адал серіктес болуға ниетті екендігін атап өтеді [15]. ЕО барлық мүдделі мемлекеттермен, оның ішінде Қытай мен Ресеймен, аймақ мемлекеттерінің меншігі мен егемендігін құрметтей отырып, ынтымақтастық пен бірлескен іс-қимылдарға шақыруда.

Еуропалықтар өздерінің Орталық Азиядағы мүмкіндіктерінің шектеулі екендігін мойындағанымен, бұл аймақтағы неғұрлым белсенді еуропалық саясат Ресей, Қытай және АҚШ сияқты аймақтағы негізгі акторлардың арасындағы қатынастарға айтарлықтай геосаяси өзгерістер әкеледі.

Америка Құрама Штаттары, бір жағынан, Еуропамен бәсекелестікке түсе алады, ал екінші жағынан, энергетика саласындағы еуропалық саясатты қолдай отырып, Ресейдің ұстанымдарын әлсіретуі мүмкін және Еуропада американдық жеткізушілер үшін жаңа жол ашады.

Орталық Азиядағы саясаттың негізгі бағыттарын айқындап қойған және экономикалық ықпалдастығын күшейткен Қытай үшін аймақтағы Еуропа секілді тағы бір актордың белсенділігі үлкен қауіп төндірмейді, керісінше, еуропалықтардың аймақтық қауіпсіздікті нығайту және инфрақұрылым мен көлік жолдарын дамыту ниеттері Бейжіңнің сыртқы саяси мақсаттарына сай келеді.

Ресейлік сарапшылардың пікірінше, Орталық Азиядағы Еуропалық саясат Ресейдің энергетикалық нарықтардағы ұстанымдарын әлсіретіп қана қоймай, сонымен бірге Мәскеудің аймақтағы саяси және идеологиялық ықпалын біртіндеп әлсіретуі мүмкін. Ресей Орталық Азиядағы маңызды ойыншы болғанымен, ЕО-ның аймақтағы саясаты қазіргі таңда Қытай саясатымен үйлеседі [16].

Орталық Азия елдері мен ЕО арасындағы ынтымақтастықты одан әрі дамыту үшін кедергі болатын факторларды атап өткен жөн:

- ЕО пен оның құрылымдарының Орталық Азиядағы түрлі жобалар бойынша шешімдерінің баяу қабылдануы. Сондықтан ЕО-ның Орталық Азия елдеріндегі қазіргі проблемаларға қатысты баяу әрекеті және оның аймақтағы қатысуының «байқалмауы»;

- құрамындағы акторлардың әр түрлілігі ЕО-ның әлсіздігі әрі қуатына жатқызуға болады. Олар жаңа бастамаларды біртұтас актор ретінде алға жылжыта алады. Сонымен қатар, құрамындағы мемлекеттер әртүрлі салаларға жауапты. Бұл оған қосымша туындатуымен бірге маневр жасауға мүмкіндік бар;

- Еуропалық одақ пен Еуропа елдерінің аймақтағы басқа акторлардан артта қалуы. Демек, еуропалық саясат Ресей, Қытай және АҚШ сияқты елдердің икемді саясатымен салыстырғанда әлсіз.

ЕО белсенді түрде әрекет жасау саясатына көшуі керек. Енді бұл шаралар әрдайым нақты жағдайларға ғана бейімделмей, стратегиялық сипатта болуы керек. Сарапшылар Еуропалық одақтың әлемнің басқа жетекші акторлары АҚШ және Қытаймен бірге сауда жасау үшін трансқұрлықтық көлік маршруттарын жетілдіру бойынша бірлесіп жұмыс жасауы қажеттігіне назар аударады. Жаңа трансқұрлықтық жолдар ынтымақтастық пен байланыстарға жаңа серпін беруі керек. Бұған Батыс Еуропа — Батыс Қытай көлік дәлізі жақсы мысал бола алады.

Орталық Азия мен Еуропалық одақ елдері өзара қарым-қатынаста мәдениет пен білім саласында нығайта түсетінін ұмытпаған жөн. Еуропалық одақтың Орталық Азиядағы білім беру бастамалары

Қазақстанды Болон процесінің нормаларына жақындату үшін сәтті жұмыс істейтін бағдарламалар (TEMPUS, Erasmus және т.б.) шеңберінен шығуы керек. Еуропалық комиссия білім беру мен ғылыми зерттеулер саласындағы кең ауқымды ынтымақтастықты дамытуға тек стипендиялар мен жеке гранттарды ұсынумен шектелмей, еуропалық университеттердің қатысуын жеңілдетеді алады.

Екі тарап та Ауғанстанның болашақ дамуына жоғары қызығушылық танытуда. Сондықтан ЕО пен Орталық Азия арасындағы кездесулердің және аймақтық диалог бағдарламаларының тиісті форматтарына Ауғанстанды тарту, аймақтық жобаларды қолдау басымдықтардың бірі болып табылады. Осы бағытта WOMCA және CADAP бағдарламалары аясындағы ынтымақтастық кеңейеді деп күтілуде.

ЕО-мен ынтымақтастықты одан әрі дамыту мақсатында келесідей ұсыныстар жасауға болады:

– қазақстандық институционалдық-құқықтық базаны, энергетикалық саланың нормативтік-құқықтық секторын, адам құқықтарын қорғаудың құқықтық тетіктерін жетілдіруде еуропалық тәжірибені пайдалану қажет;

– киберқауіпсіздік саласында еуропалық елдермен ынтымақтастықты жандандыру, қауіпсіз сумен қамтамасыз ету бойынша «ЕО-ның су бастамасы» шеңберіндегі диалогты жалғастыру қажет;

– ЕО өзінің стратегиясын басқа халықаралық акторлармен, атап айтқанда, НАТО және ЕҚЫҰ-мен тығыз үйлестіреді алады.

Қорытынды

Еуропалық одақ өзін Орталық Азияның тұрақты, нормаларды құрметтейтін және өзара байланысқан аймаққа айналуына мүдделі болып отырған сенімді серіктес ретінде көрсеткісі келеді. ЕО-ның жаңа стратегиясы «Орталық Азиямен мықты, заманауи және жан-жақты серіктестік» құруға бағытталған. Жаңа стратегиядағы «орнықтылық», негізінен, дәстүрлі түрде қалыптасқан демократияны, адам құқықтарын, заңның үстемдігін және тиімді басқаруды дамытуға арналған қағидаттарға басымдық берілген.

Еуропалық одақтың Орталық Азияға қатысты жаңа стратегиясының қабылдануы ЕО-ның Орталық Азиядағы болмысын арттыруға тырысып жатқандығын көрсетеді. Нормалар мен құндылықтарды қайтадан алға тартумен қатар, ЕО-ның өзінің Орталық Азиядағы негізгі саяси, экономикалық және қауіпсіздік мүдделерін нақты шараларды ұсына отырып алға жылжыту ниетін білдіруде.

ЕО-ның Орталық Азияға арналған стратегиясында қауіпсіздік пен тұрақтылыққа басымдық берілген. ЕО осы соңғы мақсатқа қол жеткізуде Орталық Азияның демократиялық және экономикалық тұрғыдан дамуымен байланыстырады. Бұл демократия, адам құқықтары мен заңдылықты ұзақ мерзімді тұрақтылық пен қауіпсіздікке қол жеткізудің басты құрамдас бөлігі ретінде қарастырады және бұл ЕО-ның сыртқы саясатының нормативтік сипаты сабақтастығының дәлелі. Демек, ЕО білім беру мен жастарды қолдау саясатына инвестиция салу, аймақтық ынтымақтастық және экономикалық модернизация сияқты салаларда өзінің жағымды жақтарын нығайтатын болады деген сөз.

Қазақстан Еуропалық одақтың аймаққа деген қызығушылығының артуын ескере отырып, өзінің қуатты әріптесіне бағытталған ықпал етудің түрлі құралдары мен әдістерін пайдалануы тиіс. Еуропа елдерінде адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды сақтау және қорғау бойынша айтарлықтай тәжірибе жинақталған. ЕО-мен ынтымақтастықты тереңдеті отырып, Қазақстан адам құқықтарын қорғаудың құқықтық тетіктерінің үлгілерін зерттей алады, оларды өзінің құқықтық ортасына енгізе алады. Еуропа елдерімен технологиялық ынтымақтастықты жандандыру мақсатында Қазақстан көлік коммуникациялары, энергетика, қоршаған ортаны қорғау және денсаулық сақтау салаларында, сондай-ақ шағын және орта бизнесті дамыту мәселелерінде еуропалық озық технологияларды пайдалануда ынтымақтастық мәселелерін талқылауға бастамашылық ете алады. Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да елдері үшін жанартылатын энергия көздерінің еуропалық тәжірибесін зерделеу маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер

1 The EU and Central Asia: Strategy for New Partnership. Council of the European Union, Brussels, 31 May 2007. Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/st_10113_2007_init_en.pdf.

2 Chandler D. International statebuilding and the ideology of resilience // Politics. — 2013. — 33 (4). — P. 276–286.

- 3 Manners, I. The Normative Ethics of the European Union / I. Manners // International Affairs. — 2008. № 84 (1). — P. 45.
- 4 Manners, I. Normative Power Europe: A Response to Thomas Diez / I. Manners // Millennium — Journal of International Studies. — 2006. № 35. — P. 178.
- 5 Jonathan J. Varieties of Resilience: Studies in Governmentality. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. — P. 135.
- 6 Schmidt J. Intuitively neoliberal? Towards a critical understanding of resilience governance // European journal of international relations. — 2015. — 21 (2). — P. 416.
- 7 Joseph J. Governing through Failure and Denial: The New Resilience Agenda // Millennium. Journal of International Studies. 2016. Vol. 44. No. 3. P. 370–390.
- 8 A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. June, 2016. Retrieved from https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.
- 9 Biscop S. The EU global strategy: realpolitik with European characteristics // Security policy brief. — 2016. — no. 75, June. Brussels: Egmont — The Royal Institute for International Relations. — P.1–2.
- 10 Snyder J., Vinjamuri L. Principled pragmatism and the logic of consequences // International Theory. 2012. Vol. 4. No. 3. P. 438.
- 11 Павлова Е. Нормативная сила: теория и современная практика России и ЕС / Е. Павлова, Т. Романова // Полис. — 2017. — № 1. — С. 162–176.
- 12 Juncos A.E. Resilience as the new EU foreign policy paradigm: a pragmatist turn? // European Security. 2016. Vol. 26. No. 1. P. 13.
- 13 Joseph J. Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach // Resilience. 2013. Vol.1.No. 1. P. 47.
- 14 Joint Communication to the European Parliament and the Council the EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership. Brussels, 15.5.2019 Join (2019) 9 final. Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/joint_communication_the_eu_and_central_asia_new_opportunities_for_a_stronger_partnership.pdf.
- 15 ЕС собирается усилить свое присутствие в ЦА, чтобы содействовать борьбе с вызовами, которые стоят перед регионом [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/politika/2019-12/es-sobiraetsya-usilit-svoe-prisutstvie-v-centralnoj-azii>.
- 16 Сидоров И. Стратегия ЕС в Центральной Азии — 2019: цели, задачи и перспективы / И. Сидоров. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vpoanalytics.com/2017/07/26/strategiya-es-v-tsentralnoj-azii-2019-tseli-zadachi-i-perspektivy/>.

А.Б. Кузембаева, Б.М. Балаубаева, М. Абдуали

Новая стратегия Европейского союза для Центральной Азии: от нормативной силы к стрессоустойчивости

Новая стратегия придает особое значение содействию стабильности, процветанию и региональному сотрудничеству. Стрессоустойчивость стала ключевым посылом этой стратегии. Она определяется как способность государств и обществ реформироваться, а также противостоять внутренним и внешним кризисам. Стрессоустойчивость означает переход от дискурса построения либеральных институтов «сверху вниз» к поддержке наращивания потенциала «снизу вверх». Вместо готовых решений предложено перенаправить в нужное русло местные ресурсы и опыт, тем самым закладывая новую основу для сотрудничества. В статье представлена новая модель сотрудничества, предложенная Европейским союзом для Центральной Азии. Принятие новой Стратегии ЕС для Центральной Азии показывает, что ЕС пытается усилить свое присутствие в Центральной Азии. Помимо активной артикуляции ценностей и норм, ЕС намеревается продвигать свои основные политические, экономические интересы и интересы в области безопасности в Центральной Азии, предлагая конкретные меры. ЕС связывает достижение этой конечной цели с демократическим и экономическим развитием Центральной Азии. Демократия, права человека и верховенство закона рассмотрены как ключевые компоненты в достижении долгосрочной стабильности и безопасности, что свидетельствует о преемственности нормативного характера внешней политики ЕС.

Ключевые слова: Центральная Азия, Европейский союз, стрессоустойчивость, нормативная сила, стратегия, демократия.

A.B. Kuzembayeva, B.M. Balaubayeva, M. Abduali

New European Union Strategy for Central Asia: from normative power to resilience

The new strategy emphasizes the promotion of stability, prosperity and regional cooperation. Resilience has become a key message in this strategy. It is defined as the ability of states and societies to reform, the ability to withstand internal and external crises. Resilience means switching from a top-down discourse of building liberal institutions to supporting bottom-up capacity building measures. Instead of ready-made solutions, it is

proposed to redirect local resources and expertise in the right direction, thereby laying a new basis for cooperation. This article presents a new cooperation model proposed by the European Union for Central Asia. The adoption of the new EU Strategy for Central Asia shows that the EU is trying to strengthen its presence in Central Asia. In addition to active articulation of value-based norms, the EU intends to advance its main political, economic and security interests in Central Asia by proposing concrete measures. The EU links the achievement of this ultimate goal with the democratic and economic development of Central Asia. Democracy, human rights and the rule of law are seen as key components in achieving long-term stability and security, which testifies to the continuity of the normative nature of EU foreign policy.

Keywords: Central Asia, European Union, stress resistance, normative force, strategy, democracy.

References

- 1 The EU and Central Asia: Strategy for New Partnership. Council of the European Union, Brussels, 31 May 2007. Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/st_10113_2007_init_en.pdf.
- 2 Chandler D. International statebuilding and the ideology of resilience // *Politics*. — 2013. — 33 (4). — P. 276–286.
- 3 Manners, I. The Normative Ethics of the European Union / I. Manners // *International Affairs*. — 2008. № 84 (1). — P. 45.
- 4 Manners, I. Normative Power Europe: A Response to Thomas Diez / I. Manners // *Millennium — Journal of International Studies*. — 2006. № 35. — P. 178.
- 5 Jonathan J. Varieties of Resilience: Studies in Governmentality. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. — P. 135.
- 6 Schmidt J. Intuitively neoliberal? Towards a critical understanding of resilience governance // *European journal of international relations*. — 2015. — 21 (2). — P. 416.
- 7 Joseph J. Governing through Failure and Denial: The New Resilience Agenda // *Millennium. Journal of International Studies*. 2016. Vol. 44. No. 3. P. 370–390.
- 8 A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. June, 2016. Retrieved from https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.
- 9 Biscop S. The EU global strategy: realpolitik with European characteristics // *Security policy brief*. — 2016. — no. 75, June. Brussels: Egmont — The Royal Institute for International Relations. — P.1–2.
- 10 Snyder J., Vinjamuri L. Principled pragmatism and the logic of consequences // *International Theory*. 2012. Vol. 4. No. 3. P. 438.
- 11 Pavlova, E., & Romanova, T. (2017). Normativnaia sila: teoriia i sovremennaia praktika Rossii i ES [Normative Power: Theory and Contemporary Practice of Russia and the EU]. *Polis — Policy*, 1, 162–176 [in Russian].
- 12 Juncos A.E. Resilience as the new EU foreign policy paradigm: a pragmatist turn? // *European Security*. 2016. Vol. 26. No. 1. P. 13.
- 13 Joseph J. Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach // *Resilience*. 2013. Vol.1.No. 1. P. 47.
- 14 Joint Communication to the European Parliament and the Council the EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership. Brussels, 15.5.2019 Join (2019) 9 final. Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/joint_communication_the_eu_and_central_asia_-_new_opportunities_for_a_stronger_partnership.pdf.
- 15 ES sobiraetsia usilit svoe prisutstvie v TsA, chtoby sodeistvovat borbe s vyzovami, kotorye stoiat pered regionom [The EU is going to strengthen its presence in Central Asia to help combat the challenges facing the region]. Retrieved from <https://kursiv.kz/news/politika/2019-12/es-sobiraetsya-usilit-svoe-prisutstvie-v-centralnoy-azii> [in Russian].
- 16 Sidorov, I. Strategii ES v Tsentralnoi Azii — 2019: tseli, zadachi i perspektivy [EU Strategy for Central Asia 2019: Goals, Objectives and Prospects]. Retrieved from <https://vpoanalytics.com/2017/07/26/strategiya-es-v-tsentralnoj-azii-2019-tseli-zadachi-i-perspektivy/> [in Russian].

К.Н. Мақашева*, А.Д. Назикбаева

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: a.nazikbayeva@yandex.kz, m.klara@mail.ru)*

Қазақстан мен Тәжікстанның сыртқы саясат концепцияларына салыстырмалы шолу

Халықаралық қатынастар акторларының сыртқы саяси үдерістерде қабылдайтын шешімдерінің негізгі мән-жайын түсінудің ең жақсы әдісі — акторлардың сыртқы саясаттағы ұстанымдарын анықтау. Ал сыртқы саясаттағы ұстанымдар тікелей сыртқы саясат концепциясында көрініс табады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты Қазақстан мен Тәжікстан мемлекеттерінің сыртқы саясат концепцияларын салыстырмалы зерттеу. Жұмыс барысында екі елдің тұжырымдамалары бірнеше айнымалылар бойынша салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданған. Авторлар салыстырмалы және контент-анализ әдістерін қолданған.

Кілт сөздер: сыртқы саясат, сыртқы саясат концепциясы, Қазақстан, Тәжікстан, басымдық, мүдде, аймақ.

Kipicne

Халықаралық қатынастар акторларының сыртқы саяси үдерістерде қабылдайтын шешімдері мен әрекеттерінің негізгі мән-жайын, өзегін түсінудің ең жақсы әдісі — акторлардың сыртқы саясаттағы ұстанымдарын анықтау болып табылады. Ал кез келген мемлекеттің сыртқы саясаттағы ұстанымы сыртқы саясаттың концепцияларында көрініс табады. Зерттеу объектіміз болып табылатын екі мемлекет — Қазақстан мен Тәжікстанның ашық желіде жарияланған сыртқы саясат концепцияларын зерттеу арқылы халықаралық саяси сахнадағы үдерістерге қатысты басшылыққа алынатын принциптер мен қағидалармен кеңінен таныса аламыз. Осындай салыстыру жұмысы бізге екі елдің сыртқы саяси органдарының халықаралық саяси өзгерістерге қатысты іс-әрекеттерін жақсырақ түсінуге, болжауға мүмкіндік береді. Мақаламыздың негізгі мақсаты мен міндеттері ретінде екі елдің саяси құжатын зерттеп, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтау болып табылады.

Екі мемлекеттің сыртқы саясат концепциясы екі мемлекеттің де сыртқы саясаттағы контурларын анықтау қажеттілігі туған уақытта жарияланған. Өзінің айқын түрде сыртқы саяси басымдықтарын бірінші болып Тәжікстан 2002 жылы жария еткен [1], ал жаңа Концепция 2015 жылы қабылданған [2]. Құжаттың қабылдануы 1992–1997 жылдары елдегі болып өткен азамат соғысынан кейінгі тұрақтылықтың орнағандығын, сыртқы саясаттағы позициясының прагматизм мен тұрақты даму негізінде жүзеге асатындығын көрсетуге оңтайлы импульс берді [3]. Ал Қазақстанда алғаш 2014 жылы жарияланып [4], 2020 жылы жалғасын тапқан сыртқы саясат концепциясы шетел сарапшылары мен жалпы әлемдік қауымдастықтың Қазақстанның жаңа басшысы кезеңінде сыртқы саясатының бағыты қаншалықты өзгереді екен деген сұрақтарын сейілтті [5]. Жаңа концепция Қ.-Ж. Тоқаевтың президенттік лауазымға сайланғаннан кейінгі қол қойылған осындай деңгейдегі ең алғаш құжат болуы сарапшылардың ерекше назарын аударды. Жалпы Қазақстанның сыртқы саясат концепциясы 2014 жылы жарыққа шыққанымен мерзімі 2020 жылға дейін жоспарланған еді [4]. Ал 2014 жылға дейін сыртқы саясат концепциясын Елбасының жолдауынан аңғарып жүргенімізбен, арнайы құжат мәтіні ашық қолданыста болмады [5].

Екі құжатта қарастырылған бөлімдерді топтап, салыстырмалы зерттеуді төмендегі критерийлер негізінде жіктеп алуға болады:

- жаһандық саяси-экономикалық қалыптасқан жағдайға көзқарастар;
- басшылыққа алынатын принциптері мен мақсаттары;
- сыртқы саясаттағы басымдықтары;

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: m.klara@mail.ru (К.Н. Мақашева)

– сыртқы саясатты жүзеге асыру механизмдері.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі институционалды либерализмнің тұжырымдамалық ережелері болды, ол халықаралық ұйымдар мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты кеңейтіп, көмектесе алады деп тұжырымдайды. Зерттеу барысында жүйелік, салыстырмалы, статистикалық талдау, жіктеу, жүйелеу, жалпылау, сипаттау, сонымен қатар фактілерді, құбылыстарды, процестерді сыни түсіндіру әдістері қолданылды. Осы әдістердің жиынтығы авторларға Қазақстан мен Тәжікстанның сыртқы саясат концепцияларына салыстырмалы шолу жасауға, зерттеуге, жан-жақты қарауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің қайнар көзі Қазақстан мен Тәжікстанның сыртқы саясат концепциялары, нормативтік құжаттары, ғаламдық интернет желілері, бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар. Мазмұнды және оқиғаларды талдау әдістерін қолдана отырып, екі ел Президенттерінің, Елбасымыздың ресми сөйлеген сөздері, сұхбаттары сараланды.

Талқылау

Тақырыпты зерттеу барысында Қазақстан мен Тәжікстан өзара достастық байланыстарын, саяси қарым-қатынастарын аса қатты құрметтейтінін байқау қиын емес. Оған дәлел — ел Президенттерінің кездесулерінің нәтижесін, телефон арқылы тілдескен әңгімелерін, көрсеткен сый-құрметтерін, саяси-стратегиялық құжаттарын, келісімшарттарды атауымызға болады.

2018 жылдың наурызында Астана қаласында (қазіргі Нұр-Сұлтан қаласы, авт.) Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев пен Тәжікстан Президенті Эмомали Рахмон келіссөз жасады. Кездесу барысында Елбасы екі ел арасында 80 шарт пен келісім бар екенін атап өткен болатын. Сонымен қатар Тәжікстан мен Қазақстан арасындағы саяси байланыстың сенімге негізделгенін және де аймақтық, жаһандық ұйымдарда бірігіп әрекет жасайтындықтарын баяндады. Сәйкесінше Тәжікстан Президенті Эмомали Рахмон «Қазақстанмен қарым-қатынас Тәжікстанның сыртқы саясатында жетекші орынға ие, Нұрсұлтан Әбішұлы, Сізбен 26 жылдан астам уақыттан бері таныспыз және бірге жұмыс істеп келеміз. Тәжікстан халқы да, мен де қиын-қыстау кезендерді еш ұмытпаймыз. Сіз барлық уақытта да бізге қолдау көрсетіп, Тәжікстанның бейбіт процесіне көмек көрсетіп, экономикалық қолдау білдірдіңіз. 26 жылдың ішінде екіжақты қарым-қатынасымызды орнатып, оны стратегиялық серіктестік деңгейіне көтердік. Тәжікстанда Сізді халықаралық деңгейдегі дана әрі көреген саясаткер ретінде жақсы біледі және жақсы көріп, құрметтейді. Сіздің бірнеше кітабыңыз тәжік тіліне аударылды», — деп өзінің жылы лебізін білдірген болатын [6].

2020 жылдың қазан айында Тәжікстанда президент сайлауы өтіп, Эмомали Рахмон қайта сайланды. Осы ауқымды жағдайға орай Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев қоңырау шалу арқылы өз құттықтауын жеткізіп, Тәжікстан Президентінің елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын, сонымен қатар сыртқы саясатты басқарудағы үлесін баса назарға алды.

Сонымен қатар, зерттеу кезінде екі елдің сыртқы саясатты жүргізу барысында көптеген ұқсастықтары бар екендігін анықтадық. Екі ел де геосаяси, су, денсаулық сақтау, білім, мәдениет, миграция салаларындағы туындаған мәселелерді шешу жолында бейбіт жолды таңдайтындығынан, бір-бірімен тәжірибе алмасу, ақылдаса отырып шешу жағын қарастырады. Оның бір дәлелі ретінде 2019 жылдың 13-ші желтоқсанында Алматы қаласындағы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде тәжік және қазақстандық ғалымдардың, зерттеушілер мен сарапшылардың қатысуымен «Тәжікстан Республикасы Президентінің маңызды планеталық мәселелердегі рөлі: су — адам өмірінің қайнар көзі» атты ғылыми-практикалық конференцияны атап өтсек болады. «Ховар» Тәжікстан ұлттық ақпарат агенттігінің хабарлауынша, конференция Тәжікстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Жастар ісі және спорт комитетінің «Шетелде оқитын жастар» клубының Алматы қаласындағы Тәжікстан Республикасының Бас консулдығымен бірлесіп «2018–2028 жылдарда тұрақты дамуға арналған су» Халықаралық онжылдығын жариялау шеңберінде ұйымдастырылды, оның күн тәртібінде Тәжікстан Республикасының Президенті, Құрметті Эмомали Рахмонның су тапшылығына, ғаламдық климаттың өзгеруіне және «2018–2028 жылдарда тұрақты дамуға арналған су» Халықаралық онжылдығына қатысты бастамалары ғылыми тұрғыдан қаралды [7].

Конференцияда Тәжікстан Республикасының Алматы қаласындағы Бас консулы Баходур Назир, Қазақстан ұлттық университетінің басшылығы, БҰҰ-ның Қазақстандағы тұрақты өкілі Властимил

Самек, Алматы қаласының Сауда-экономикалық қызметінің басшысы Миладин Миладинов, USAID-дың Қазақстан Республикасындағы Бас директоры Рабаб Шамилах, ЮНЕСКО-ның Алматы қаласындағы өкілі Серікжан Атанов, Қазақстан және Германия университетінің проректоры, Арал теңізін Халықаралық үнемдеу қоры директорының орынбасары (ХАС), тәжік және қазақстандық сарапшылар ұсынылған көптеген мәселелерді қарастырды [7].

Жаһандық саяси-экономикалық күн тәртібіне деген көзқарастарында екі мемлекеттің концепцияларына да ортақ түрде халықаралық күн тәртібі, халықаралық саясат акторларының арасындағы сенім кризисінен туындайтын қақтығыстар қаупі қарастырылған. Оның ішінде үлкен әріппен әлеуметтік-экономикалық поляризация, терроризм, саяси сепаратизм, трансшекаралық өзендер мәселесі [2], сыртқы саясатта ықпалды акторлардың қақтығыстар қаупі көрсетілген. Екі әлемдік тенденция — жаһандану мен ұлтшылдықтың қарама-қайшылықтары орта және кіші елдерге төндіретін қатерлері де ашық қарастырылған [5].

Сонымен қатар, қазба байлықтарды оңтайлы пайдалану, жеңіл және ауыр өнеркәсіпті қоса алғанда қазіргі заманғы өнеркәсіп құру, тұрақты даму, цифрландыру, индустрияландыру, екі ел арасындағы инфрақұрылым мен логистика да басты назардан тыс емес. Осы орайда агроөнеркәсіптің де орнын айта кеткен жөн санаймын. Себебі, Тәжікстан үшін Қазақстан ұн мен бидай секілді дәнді дақылдардың негізгі көзі болып саналады және де дәрі-дәрмек пен металл импорттау жөнінен алдыңғы үштікте.

Күн тәртібінде екі ел экономикасына да тікелей әсер ететін шетелден инвестиция тарту мәселесі де орын алады. Осыған байланысты кәсіпорындарды автоматтандыру жағына да аса көңіл бөледі.

Басшылыққа алынатын принциптері мен мақсаттары. Екі мемлекет те қайшылықтар мен мәселелерді шешуге көпвекторлық призмасымен қарайтындығын жеткізеді. Екі құжатта да «көпвекторлық», «көптараптық» ұғымдары мемлекеттердің қағидалары есебінде көрсетіледі [5]. Тәжікстан өз есебінде көпвекторлықты «ашық есік» ұғымымен ұтымды жеткізген [2].

Жалпы алғанда екі мемлекеттің де сыртқы саясаттағы ұстанатын әдістері бір-бірімен үндес. Тұрақты дамуға, консенсусқа, екі тарапты түсіністікке негізделген жұмсақ саясатты қолдайтындығы көрінеді.

Қазақстан өз нормативтік актісінде көбінесе әлемдік қауымдастықтағы мәселелерді қарастырған. «Әлемдік қауымдастықтың қатысушыларындағы сенім кризисі», «әлемдік масштабтағы құндылықтар қақтығысы», «жаһандық қаржы жүйесінің тұрақсыздығы», «гибридті және кибер соғыстар» тіркестері Қазақстан сыртқы саясатының ел имиджінде орныққан батыс пен шығыстың ортасындағы тұрақтылық гаранты есебіндегі позициясын қамтитындығына көз жеткіземіз. Сонымен қоса Қазақстан құжатта басты басымдықтары ретінде Орта Азиядағы көшбасшылық позициясын орнықтыруды айқын көрсеткен. Аймақтағы негізгі ойыншы болуға ұмтылысын Қазақстанның Қытай, Ресей, ЕО сынды ойыншылардан кейін негізгі назарды Орта Азия аймағында ұстауы және өз амбициясын айқын түрде көрсетуден көреміз. Бағдарлама 2030 жылға дейін жоспарланғанын ескерсек, Қазақстан өзінің аймақтағы белсенділігін одан әрі арттыратындығын пайымдай аламыз [5].

Тәжікстандық құжатты зерделей келе халықаралық жағдайды сипаттайтын бөлімде «аймақ» сөзінің 16-рет кезігуінен және қарастырылған мәселелердің көбіне аймақтағы терроризм мен экстремизм қаупі, әлеуметтік теңсіздік, мемлекетішілік қақтығыстар мәселесі болуынан мемлекеттің бірінші кезекте Орта Азия аймағындағы орнын нақтылауға басымдық беретіндігін көруге болады [2]. Орта Азия мемлекеттерінің ішінде Өзбекстанмен қарым-қатынасын нақтылауды басты назарда ұстайтындығын көрсеткен. Бұның негізгі себебі Өзбекстанның тікелей көршісі болуын және бұл мемлекетпен үлкен көлемдегі сауда қарым-қатынастарының жолға қойылғандығынан көре аламыз.

Сыртқы саясатының маңызды бір басымдықтары ретінде шетелдерде жүрген азаматтарының құқығын қорғау екендігін екі ел де атап көрсеткен [2]. Бұл ретте осы пункттің тек Ресейдің өзінде 1 млн 225 мың экономикалық белсенді азаматы жүрген Тәжікстан үшін ерекше маңызы бар [8]. Шетелде жүрген азаматтарымыздың құқығын қорғау пункті қағида есебінде, міндет және мақсат есебінде құжатта 6 рет атап өтіледі [2].

Сыртқы саясаттағы басымдықтары. Сыртқы саясаттағы басымдыққа сыртқы экономикалық қарым-қатынастардың маңызы уақыт өткен сайын артып келе жатқандығын байқауға болады. Қазақстанның сыртқы экономикалық басымдықтары алдыңғы концепциямен салыстырғанда 9 пункттен 14 пунктке көбейген [5]. Бұл жерде назар аударарлығы сыртқы инвестиция тартуда көбінесе шикізаттық емес экономика секторлары аталған. Әуе байланысында «ашық аспан» тәртібін енгізу,

шетелдік инвесторларға берілетін жеңілдіктер, «Астана» ХҚО, «Қорғас» шекаралық сауда орталығы негізінде жұмыс жүргізілетіндігі атап өтілген.

Тәжікстан экономикалық даму бағытында қаржылық институттарға көңіл бөліп, экономиканың даму болашағын БҰҰ-ның тұрақты даму бағдарламасымен, «жасыл» экономиканы жүзеге асырумен байланыстырады.

Екі мемлекеттің де сыртқы саясат концепциясы мәдени байланыс пункттерінде «жұмсақ күш» немесе «soft power» ұғымын қамтымаған. Сарапшылардың айтуы бойынша бұл ұғым сыртқы саяси концепцияның мәдени рөліне экономикалық және гуманитарлық жаңа қырын ашуға мүмкіндік берер еді. Қазіргі таңда әлем елдері ішкі мәдени құндылықтарды сыртқа экспорттаумен экономикалық және идеологиялық дивидендтер көріп отырғандығы ақиқат. Сол себепті сыртқы басымдықтарды жіктегенде бұл пункттің де ескерілуі керектігін алға тартылады [9].

Аймақтағы дипломатия үдерісінде су мәселелеріне қатысты дипломатияны ұсынып отырған Тәжікстан мемлекетінің басымдығы назар аударуға тұрарлық. Аймақтың күре тамыры болып есептелетін өзендер бастау алатын, аумақтағы су қоры бойынша алдыңғы орынды алатын мемлекет ретінде Тәжікстан аймақтағы трансшекаралық өзендер мәселесіне қатысты өзінің ықпалдылығын танытып өткен. Аймақтағы трансшекаралық өзендер мәселесінің өзектілігі күн өткен сайын артып, бұл мәселе бойынша көптарапты келісім орнатуға деген қажеттілікті артуда. Сол себепті Тәжікстанның бұл келісімдерде басты ойыншы есебінде ойнайтындығы ақиқат. Өз концепциясында Тәжікстан аталған мәселеге қатысты өзінің барлық келіссөздерге дайын екендігін, БҰҰ-ның жарғысына сәйкес және халықаралық құқық нормаларына сәйкес әрекет ететіндігін атап өткен [1]. Тәжікстанның қатысуымен өткен «Су серіктестігінің халықаралық жылы», «Халықаралық таза су жылы» шараларында белсене атсалысқандығын және алдағы уақытта да осы бағытта көлемді істерге дайын екендігі жеткізілген [2].

Қазақстан өз кезегінде қоршаған ортаны сақтау бағытында жасаған еңбегі ретінде ядролық қарудан бас тартуды алға тартады. Шешімін табу керек экологиялық мәселелер қатарына Арал теңізімен қоса Каспий теңізінің мәселесі де қосылған. Қазақстанның ауыл шаруашылығына стратегиялық маңызы бар өзендердің барлығы өз бастауын шетелдерден алатыны себепті, бүгінгі күні трансшекаралық өзендердің құрғауы Қазақстанға үлкен мәселелер туғызуда. Сол себепті аталған мәселені шешуді стратегиялық маңызы бар мақсаттардың қатарына қосқан.

Сыртқы саясатты жүзеге асыру механизмдері. Қазақстандық актінің уақыты бойынша жаңалығы онда кезігетін жаңаша көзқарастардан көрініс тапқан. Өзекті мәселелердің шешімін табуда тек билік ресурстарының ғана емес, қоғамның да алатын орны зор екендігін атап көрсетіп, әріптестерін «естуші мемлекет» болуға шақырады.

Ендігі кезекте құжатта ерекше акцент қойылған ұғымдарға шолу жасап өтелік. Қазақстандық құжаттың мәтінінде «мәселе» ұғымы 2-рет кездесе, тәжікстандық мәтінде «мәселе» сөзі 20-рет кездеседі. «Аймақ» ұғымын қазақстандық тарап 34-рет пайдаланса, тәжікстандық әріптестері 54-рет қолданады. «Саясат» және «экономика» ұғымын заңнамада қазақстандықтар 60 және 35-реттен атап өтсе, тәжікстандықтар 84 және 70-реттен пайдаланған екен. «Мүдде» ұғымын Қазақстан тарабы 21-рет көрсетсе, Тәжікстан тарабы 47-рет алға тартыпты. Қазақстан үлгідегі концепцияда екі рет аталған көшбасшылық ұғымының екеуі де Орта Азия аймағымен тіркесте келсе, Тәжікстанда көшбасшы сөзі мүлдем кездеспейді. «Қауіп қатер» контекстіндегі ұғымдар қазақстандық тарапта 10-рет кезіксе, тәжікстандық тарап бұл ұғымға 21-рет тоқталыпты. «Инвестиция» ұғымы екі елде де пара-пар 8-реттен атап өтілген екен.

Қорытынды

Көрсетілген контент-анализ жоғарыда атап өтілген тұжырымдамалардың растығын тағы да нақтылап көрсетеді. Сыртқы саяси көкжиектерінің шекарасы тұрғысынан Қазақстан аймақтағы көшбасшы, халықаралық қауымдастықтағы белді орны бар мемлекет есебінде көрсетсе, Тәжікстан негізгі фокусты аймақтағы орнын орнықтыру, әлемдік қауымдастықта белді орны бар көршілермен қарым-қатынасын нығайтуды мақсат етіп алатындығын назарлаймыз. Екі мемлекеттің саяси-экономикалық басымдыққа саясатты басты назарда ұстап, экономиканы кейінгі тарапқа қоятындығын көре аламыз. Екі мемлекеттің де қауіп қатерлерге, жеке ұлттық мүддеге деген көзқарастары бір бірімен үндес. Соның ішінде инвестиция тартуға қай тарап болмасын қызығушылық танытуда.

Әрбір мемлекеттің сыртқы саясаттағы позициясына қайта түзетулер енгізуге мәжбүрлеген COVID-19 кезеңінде екі мемлекет те өзінің мультивекторлы бағытын тұрақты ұстанып, өзінің ұлттық мүддесіне сай тиімді пайдалануда [10]. Осы негізде құжаттарда аталып көрсетілген мақсат-міндеттер елдің ұлттық қауіпсіздігі мен ұлттық мүддесін қорғауға басшылық болып табылады. Ендігі кезекте барлық назар осы құжаттық басшылықтың істе қалай жүзеге асатындығына байланысты. Ең бастысы құжаттың қалай жүзеге асатындығы, өз принциптеріне беріктігі жүзеге асырушы мемлекет басшысы мен сәйкес қызметтегі мемлекеттік қызметкерлердің жауапкершілігінде болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Концепция внешней политики Республики Таджикистан от 24 сентября 2002 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tajemb.kiev.ua/kontsepsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadzhikistan>.
- 2 Концепция внешней политики Республики Таджикистан от 24 сентября 2015 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://mfa.tj/ru>.
- 3 Мирзоев А.Х. Внешняя политика Республики Таджикистан в Центральной Азии в 1997–2017 гг. / А.Х. Мирзоев // Дис. СПб.: СПГУ, 2017.
- 4 О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2014–2020 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kzkazan.ru/ru/vneshnjaja-politika/kontsepsiya-vneshnej-politiki-na-2014-2020>.
- 5 О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody.
- 6 Жиёмбай М. Елбасы: Қазақстан мен Тәжікстан арасында 80 шарт пен келісім бар [Электрондық ресурс] / М. Жиёмбай. — 2018. — Қолжетімділік тәртібі: https://lenta.inform.kz/kz/elbasy-kazakhstan-men-tazhikstan-arasynda-80-shart-pen-kelisim-bar_a3184577.
- 7 Вода — источник человеческой жизни [Электронный ресурс] / НИАТ «Ховар». — Душанбе, 2019. — Режим доступа: <https://khover.tj/rus/2019/12/v-kazahstane-proshla-konferentsiya-rol-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-v-vazhnyh-planetaryh-voprosah-voda-istochnik-chelovecheskoj-zhizni>.
- 8 Ашууров А. Сколько таджикских мигрантов в России? [Электронный ресурс] / А. Ашууров. — Душанбе, 2019. — Режим доступа: <https://rus.ozodi.org/a/30114828.html>.
- 9 Курмангужин Р. Может ли у Республики Казахстан быть собственная «мягкая сила»? [Электронный ресурс] / Р. Курмангужин // ЦАИ «Альтернатива». — 2021. — Режим доступа: <http://www.alternativakz.com/index.php?nid=399>.
- 10 Аналитический доклад «Казахстан в новых политических реалиях: тренды и перспективы» [Электронный ресурс] / Казахстанский ЦАИ «Евразийский мониторинг». — 2019. — Режим доступа: <http://ea-monitor.kz/novosti-evraziyskogo-soyuza/analiticheskiy-doklad-kazahstan-v-novyh-politicheskikh-realiyah-trendy-i-perspektivy>.

К.Н. Макашева, А.Д. Назикбаева

Сравнительный анализ концепции внешней политики Казахстана и Таджикистана

Лучший способ понять основную природу решений, принимаемых участниками международных отношений во внешнеполитических процессах, — это определить принципы ведения международной политики акторов. Принципы внешней политики прямо отражаются в концепции внешней политики. Основная цель исследования — сравнительное изучение внешнеполитических концепций Казахстана и Таджикистана. В ходе работы концепции двух стран сравнивались по нескольким переменным, анализировались сходства и различия. Авторами использованы методы сравнительного анализа и контент-анализа.

Ключевые слова: внешняя политика, концепция внешней политики, Казахстан, Таджикистан, приоритет, интерес, регион.

K.N. Makasheva, A.D. Nazikbayeva

Comparative analysis of the concept of foreign policy of Kazakhstan and Tajikistan

The best way to understand the basic nature of the decisions made by the participants of international relations in foreign policy processes is to define the principles of the international politics actors. The principles of foreign policy are directly reflected in the concept of foreign policy. The main purpose of the article is a comparative study of the foreign policy concepts of Kazakhstan and Tajikistan. In the course of the

work the concepts of the two countries were compared on several variables, similarities and differences were analyzed. The study used methods of comparative and content analysis.

Keywords: foreign policy, foreign policy concept, Kazakhstan, Tajikistan, priority, interest, region.

References

- 1 Kontsepsiia vneshnei politiki Respubliki Tadjhikistan ot 24 sentiabria 2015 goda [Foreign Policy Concept of the Republic of Tajikistan dated September 24, 2015]. Retrieved from <http://tajemb.kiev.ua/kontsepsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadjhikistan> [in Russian].
- 2 Kontsepsiia vneshnei politiki Respubliki Tadjhikistan ot 24 sentiabria 2015 goda [Foreign Policy Concept of the Republic of Tajikistan dated September 24, 2015]. Retrieved from <https://mfa.tj/ru> [in Russian].
- 3 Mirzoyev, A.Kh. (2017). Vneshniaia politika Respubliki Tadjhikistan v Tsentralnoi Azii v 1997–2017 gg. [Foreign policy of the Republic of Tajikistan in Central Asia in 1997–2017]. Dis. Saint-Petersburg: Sankt-Petersburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 4 O Kontsepsii vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan na 2014–2020 gody [On the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2014–2020]. Retrieved from <http://kzkazan.ru/ru/vneshnjaja-politika/kontsepsiya-vneshnej-politiki-na-2014–2020> [in Russian].
- 5 O Kontsepsii vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan na 2020–2030 gody [On the Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020–2030]. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020–2030-gody [in Russian].
- 6 Zhiembay, M. (2018). Elbasy: Qazaqstan men Tazhikstan arasynda 80 shart pen kelisim bar. [President: There are 80 agreements between Kazakhstan and Tajikistan]. Retrieved from https://lenta.inform.kz/kz/elbasy-kazakstan-men-tazhikstan-arasynda-80-shart-pen-kelisim-bar_a3184577 [in Kazakh].
- 7 Voda — istochnik chelovecheskoi zhizni [Water is the source of human life]. (2019). NIAT «Khovar». www.khovar.tj. Retrieved from <https://khovar.tj/rus/2019/12/v-kazahstane-proshla-konferentsiya-rol-prezidenta-respubliki-tadjhikistan-v-vaznyh-planetarnyh-voprosah-voda-istochnik-chelovecheskoj-zhizni> [in Russian].
- 8 Ashurov, A. (2019). Skolko tadjhikskikh migrantov v Rossii? [How many Tajik migrants are there in Russia?]. rus.ozodi.org. Retrieved from <https://rus.ozodi.org/a/30114828.html> [in Russian].
- 9 Kurmanguzhin, R. (2021). Mozhet li u Respubliki Kazakhstan byt sobstvennaia «miagkaia sila?» [Can the Republic of Kazakhstan have its own “soft power”?]. CCR “Alternativa”. www.alternativakz.com. Retrieved from <http://www.alternativakz.com/index.php?nid=399> [in Russian].
- 10 Analiticheskii doklad «Kazakhstan v novykh politicheskikh realiiakh: trendy i perspektivy» [Kazakhstan in the new political realities: trends and prospects]. Retrieved from <http://tajemb.kiev.ua/kontsepsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadjhikistan> [in Russian].

К.Н. Макашева*, З.А. Шалкеева

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: m.klara@mail.ru, zada.shalkeyeva@sdu.edu.kz)*

Председательство Казахстана в Организации исламского сотрудничества: основные итоги деятельности

В статье проанализированы итоги председательства Казахстана в Совете министров иностранных дел Организации исламского сотрудничества (ОИС). Председательство нашего государства в ОИС, которая является второй по величине межправительственной организацией после Организации Объединенных Наций, является выдающимся достижением внешней политики Казахстана. Председательство дало Казахстану возможность продвигать свои стратегические интересы в исламском мире и развивать экономический и культурный диалог. Избрание Казахстана председателем Совета министров иностранных дел (СМИД) ОИС сторонами исламского сообщества свидетельствует о признании международного авторитета нашей страны. Казахстан становилась во главе СМИД ОИС в период, когда в регионе происходили бурные события, которые требовали дипломатической гибкости. Казахстану, как видим, удалось успешно реализовать намеченные приоритеты.

Ключевые слова: Организация исламского сотрудничества, председательство, исламский мир, сотрудничество.

Введение

Организация исламского сотрудничества (ОИС), основанная 25 сентября 1969 г., является второй по величине межправительственной организацией после Организации Объединенных Наций, в которую входят 57 стран. ОИС является уникальной организацией, которая объединяет мусульманские страны со всего мира, независимо от того, насколько географически далеко они расположены. ОИС стремится защищать интересы мусульманских стран в духе содействия международному миру и гармонии между различными народами мира [1]. Хотя она призвана содействовать сотрудничеству между мусульманскими государствами в экономической, социальной и культурных областях, ее главная цель заключается в том, чтобы «способствовать единству между государствами-членами». Следовательно, решение конфликтов между государствами-членами является одной из основных функций ОИС [2]. В соответствии с новым Уставом ОИС от 14 марта 2008 г., любое государство являющееся членом ООН, имеющее мусульманское большинство и выполняющее условие этого Устава, может подать заявку на вступление в ОИС. По своему составу ОИС не может быть абсолютно однородной по причине того, что в ее составе представлены светские, теократические и достигшие высокого уровня экономического развития страны и бедные государства. В ОИС доминируют группы из арабских, азиатских и африканских стран. Группа из 22 арабских стран оказывает огромное влияние на определение повестки дня организаций. Такие вопросы, как арабо-израильское противостояние, проблема арабского мира и защита исламских ценностей, являются приоритетными для этой группы. Для азиатской группы, которая состоит из 15 азиатских государств, приоритетным является экономический аспект деятельности ОИС. Африканская группа, которая состоит из 18 африканских стран, по мнению М.Ж. Ильясова, в основном заинтересована в получении финансовой помощи [3].

Казахстан вступил в ОИС в 1995 г., одним из последних среди государств бывшего Советского Союза. С момента вступления Казахстана в ОИС казахстанские делегации приняли участие почти во всех крупных мероприятиях организации, таких как Совещание министров иностранных дел, саммиты, ежегодные координационные совещания министров иностранных дел ОИС при Генеральной Ассамблеи ООН [4].

ОИС поддерживает инициативы Казахстана по ядерному разоружению. Также привлекательными факторами для ОИС являются гибкость и открытость нашей системы,

* Автор-корреспондент. E-mail: m.klara@mail.ru (К.Н. Макашева).

политическая стабильность, инвестиционная привлекательность и уровень образования [5]. Как отметил бывший Генеральный Секретарь ОИС Экмеледдин Ихсаноглу: «Казахстан, как активное и важное государство-член ОИС, играет ключевую роль в поддержке организации в достижении ее целей. Благодаря своей миролюбивой политике на международной арене, Казахстан смог сохранить свою мусульманскую идентичность, но при этом продолжил путь к модернизации. ОИС высоко оценивает роль Казахстана в продвижении межцивилизационного и межконфессионального диалога и признает ключевую роль страны в наведении мостов между Востоком и Западом» [6].

Методология и методы исследования

Методологической основой исследования явились концептуальные положения институционального либерализма, которые утверждают, что международные организации могут расширять и помогать сотрудничеству между государствами. В исследовании использовались методы системного, сравнительного, статистического анализа, классификация, систематизация, обобщение, описание, а также критическая интерпретация фактов, явлений, процессов. Сочетание этих методов позволило авторам всесторонне подойти к изучению вопросов председательства Казахстана в ОИС.

Источниковой базой исследования послужили нормативные документы ОИС, глобальные сети Интернет, публикации в СМИ. При помощи методов контент- и ивент-анализа были проанализированы официальные выступления, сделанные Экмеледдином Ихсаноглу, бывшего Генерального Секретаря, беседы бывших Министров иностранных дел Казахстана и представителей Казахстана в ОИС.

Обсуждения

В процессе исследования данной темы нетрудно было заметить, что многие эксперты ожидали только положительных итогов от деятельности Казахстана в рамках председательства в ОИС. Это объясняется позитивным международным имиджем нашей страны, которая является «геополитическим мостом» взаимопонимания.

На научно-практической конференции «Председательство Казахстана в Организации «Исламская конференция» в 2011–2012 гг.», которая была организована Казахстанским институтом стратегических исследований при Президенте РК совместно с Министерством иностранных дел РК и Институтом востоковедения МОН РК, ведущие эксперты Казахстана М.Ж. Ильясов, Д.Х. Бакишев, С.М. Акимбеков, А.П. Абуов, А.К. Муминов, М.Т. Лаумулин, З.Г. Джалилов, С.Ф. Мажитов, обсудили актуальные вопросы, связанные с 38-й сессией СМВД ОИС в Астане, а также приоритетные направления деятельности Казахстана в рамках председательства в ОИС в 2011–2012 гг. Главный редактор журнала «ОИС», который выпускается Организацией исламского сотрудничества И.С. Шанти пишет: «Встреча СМВД в Астане приняла несколько резолюций, заслуживающих нашего особого внимания. Некоторые из них связаны с новыми событиями в мусульманском мире. Другие связаны с новым общим направлением политики ОИС в соответствии с ее новой платформой» [7]. Отмечая роль председательства Казахстана в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, которая прокладывала путь для Организации исламского сотрудничества в сотрудничестве с европейскими странами, иранский эксперт по международным и геополитическим проблемам журнала Iran Review А. Валиголизде считает, что Казахстан может стать мостом, соединяющим Ислам и Европу [8]. Тема Казахстанского представительства в ОИС была отражена и в статьях российских экспертов. Анализируя ситуацию на Ближнем Востоке; социально-политические волнения, которые охватили многие арабские страны, А. Васильев относит Казахстан к одним из немногих государств, которые знают традиции Востока и современные реалии Запада, которые имеют опыт руководства международными организациями и авторитет у их членов. Он отмечает, что Казахстану удалось создать эффективные механизмы, позволившие превратить многонациональность из фактора, способного дестабилизировать обстановку, в основу процветания и развития государства, и приходит к выводу, что председательство Казахстана в ОИС является вполне логичным [9].

38-я сессия Совета министров иностранных дел, которая проходила в Астане 28–30 июня 2011 г. на тему «Сессия Мира, Сотрудничества и Развития», где наша страна принимала обязанности, вероятно, лучше всего запомнится сменой названия и эмблемы ОИС. Важно уточнить, что в системе ОИС существует два уровня председательства: глав государств и министров иностранных дел.

Казахстан председательствовал на уровне глав внешнеполитических ведомств ОИС, СМВД, который является основным политическим и рабочим органом ОИС [3].

Казахстан имеет огромный опыт гармонизации межэтнических и межрелигиозных отношений, который делает нашу страну одним из самых активных участников по урегулированию конфликтных ситуаций. Как уже было сказано, роль Казахстана в продвижении межцивилизационного и межрелигиозного диалога признал бывший Генеральный Секретариат ОИС. Известен тот факт, что Казахстан представляет интерес для ОИС как диалоговая площадка для дальнейшего налаживания диалога с ведущими государствами и вхождения в их сообщество [10]. Активное участие нашей страны в региональных организациях, таких как ОБСЕ, СВМДА, ШОС, ОЭС, дает ему определенные преимущества для поддержки диалога исламского мира со странами Запада, Россией и Китаем. Активное участие на пространстве СНГ предоставляет возможность Казахстану положительно влиять на расширение сотрудничества мусульманского сообщества со странами региона [11]. К этому можно добавить, что успешная миссия Астаны в ОБСЕ вызвала со стороны исламских стран неподдельный интерес к председательству нашей страны в ОИС. Избрание Казахстана председателем ОИС мусульманским сообществом свидетельствует о признании международного авторитета нашей страны, которая решительно осуждает расовую и религиозную нетерпимость.

Отметим, что годы председательства Казахстана в ОБСЕ события потребовали колоссальных дипломатических усилий, как знаем, бурные события происходили на арабском Востоке, когда наша страна становилась во главе СМВД ОИС [12]. Казахстану, как председателю ОИС, крайне необходимо было проявить дипломатическую гибкость и приложить усилия в разрешении региональных проблем стран исламского мира. При обсуждении вопросов региональной безопасности на Ближнем Востоке Казахстан в качестве председателя ОИС проявил взвешенность и сбалансированность в принятии решений, его позиция была нейтральной и формальной [13].

Основными измерениями приоритетных направлений в председательстве Казахстана в ОИС являются межцивилизационное, торгово-экономическое, научно-техническое, экологическое и культурно-гуманитарное. Также для Казахстана приоритетами являются мир и безопасность; диалог «Восток — Запад»; укрепление безопасности и восстановления Афганистана, Кыргызстана, Туниса, Сомали, Судана; вопросы, связанные с терроризмом, экстремизмом, пиратством, наркобизнесом, организованной преступностью.

Повестка дня нашего председательства была основана на принципах модернизации и работала над реализацией инициатив, выдвинутых Первым Президентом РК — Елбасы Н.А. Назарбаевым на открытии 38-й сессии Совета министров иностранных дел, таких как:

- создание диалоговой площадки группы ведущих десяти экономик стран мусульманского сообщества;
- повышение конкурентоспособности каждого государства-члена организации;
- разработка комплексной стратегии экономического развития;
- создание системы продовольственной безопасности на пространстве ОИС;
- разработка и принятие совместного Плана действий в рамках ОИС для инвестиционных и технологических сотрудничеств в энергетическом секторе;
- создание международного Инновационного центра;
- создание специального Фонда для малого и среднего бизнеса при Исламском банке развития;
- рассмотрение возможности отправки представителей ОИС для участия в работе саммитов G20;
- укрепление межрегионального сотрудничества, хорошим примером чего является План действий ОИС для сотрудничества с Центральной Азией;
- создание специальной рабочей группы в рамках ОИС, которая будет рассматривать вопросы помощи Афганистану [14].

В период председательства Казахстана в ОИС были обсуждены следующие вопросы: ситуации в Ливии и Сирии; преодоление гуманитарной катастрофы в Сомали; борьба с исламофобией; предотвращение межрелигиозных столкновений; модернизация исламского мира; повышение его конкурентоспособности, социально-экономического прогресса; укрепления роли ОИС на международной арене; развитие межцивилизационного диалога.

К основным обязанностям, принятым нашей страной во время председательства в ОИС, можно отнести: 1) углубление интеграции исламского мира с глобальным сообществом; 2) укрепление

связей с международными организациями; 3) расширение экономического, социально-гуманитарного развития государств-членов ОИС [15].

Во время председательствования Казахстана в ОИС в общей сложности было принято свыше 100 резолюций и проведено более 40 мероприятий. Наиболее значимыми из них являются: 7-й Всемирный Исламский экономический форум; III Исламская конференция министров здравоохранения; IV Исламская конференция министров охраны окружающей среды; Конференция министров ОИС по водным ресурсам.

Кроме того, были проведены заседания Исполнительного комитета ОИС по Сомали; в Нью-Йорке по Ливии; и в Джидде по Сирии; заседание в формате ОИС-ЕС; Координационная встреча глав МИД в рамках Генеральной Ассамблеи ООН, на которой обсуждались положения дел на Ближнем Востоке и Северной Африке.

Под председательством Казахстана ОИС впервые направила свои миссии наблюдателей под руководством страны-председателя в страны-члены ОИС для наблюдения за парламентскими выборами; была обеспечена политическая поддержка стремлению Палестины получить статус полноправного государства-члена ООН; было мобилизовано около 500 млн долларов взносов исламских государств по преодолению гуманитарного кризиса в Сомали; был принят План действий по сотрудничеству ОИС с Центральной Азией; была проделана колоссальная работа нашей делегацией для выработки компромисса между участниками встречи по «сирийскому вопросу»; было усилено гуманитарное измерение (борьба с бедностью, продовольственная безопасность и др.). Под руководством Казахстана были проведены первые прямые переговоры ОИС с Ватиканом [16].

Глобальные инициативы бывшего Главы нашего государства были одобрены в ООН: объявление 29 августа Международным днем действий против ядерных испытаний и вступление в силу Договора о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний, противодействие незаконному обороту наркотиков из Афганистана, а также укрепление взаимодействия между ОИС и влиятельными региональными организациями [17]. На открытии 38-й сессии СМВД ОИС Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев предложил создать в рамках ОИС организацию по продовольственной безопасности со штаб-квартирой в Казахстане в качестве государства, производящего и экспортирующего продовольствие. Государства-участники ОИС единогласно поддержали предложение Казахстана. В ходе 40-го заседания СМВД ОИС, которая проходила в 9–11 декабря 2013 г. в г. Конакри, Гвинея, 19 стран-участниц ОИС подписали Устав ИОПБ. В настоящее время 34 страны-участницы ОИС подписали Устав ИОПБ [18].

По словам Е. Казыханова, в результате председательствования Казахстана в ОИС была получена поддержка инициативы о создании Фонда продовольственной взаимопомощи. Практические результаты в области модернизации деятельности организации были достигнуты. Заключена договоренность о повышении интенсивности встреч на уровне глав государств-членов ОИС. Нашло свое решение создание Постоянной независимой комиссии по правам человека ОИС. Впервые в истории ОИС был основан новый документ — Астанинская декларация, направленная на всеобъемлющую модернизацию организации. На этом посту Казахстан придал мощный импульс социально-экономическому и политическому обновлению исламского общества. Председательство в двух крупнейших международных организациях — ОБСЕ и ОИС — дало нашей стране уникальную возможность выступить в качестве моста между Западом и Востоком. Е. Казыханов добавил, что активная и взвешенная позиция Казахстана по актуальным вопросам получила высокую оценку. Несмотря на то, что председательство нашей страны должно было завершиться раньше, ОИС попросила Казахстан продолжить миссию до середины ноября 2012 г. [19]. «В качестве председателя СМВД ОИС Казахстан продемонстрировал свою готовность возглавить Умму в это трудное время нашей истории. С первого дня своего председательствования Казахстан сосредоточил свои усилия на продолжении своих усилий по укреплению многогранного сотрудничества внутри ОИС и укреплению позиций ОИС как уважаемой организации за счет актуализации и консолидации своих международных отношений. Сотрудничество между Казахстаном и ОИС в последние годы действительно оказалось взаимовыгодным», — отметил бывший Генеральный Секретарь ОИС Экмеледдин Ихсаноглу [20].

Выводы

В заключение нужно отметить, что в процессе своей деятельности как председателя Казахстан зарекомендовал себя в качестве серьезного и зрелого игрока и получил высокую оценку со стороны

стран-членов Организации. 38-ю сессию СМИД ОИС и деятельность Казахстана в рамках председательства организации можно считать как важное событие в истории казахстанской дипломатии, по таким причинам, как Председательство в СМИД ОИС дало нашей стране колоссальный опыт работы с проблемами данного региона; Казахстан стал более узнаваемой страной в исламском мире; именно на ней было принято решение о переименовании «Организации исламской конференции», которая играла роль площадки для дискуссий проблем мусульманского сообщества, в «Организацию исламского сотрудничества», которая является активным форматом взаимодействия. Важно то, что этим участники ОИС подтвердили стремление к переходу от совещательной площадки к масштабному взаимовыгодному взаимодействию, определив новый путь развития и обновления ОИС. Впервые в истории ОИС была заложена основа Астанинской декларации ОИС (Декларация по модернизации ОИС). Была учреждена Постоянная комиссия по правам человека. Принят План действий ОИС по сотрудничеству с Центральной Азией. По предложению Первого Президента Казахстана — Елбасы Н.А. Назарбаева в Астане был учрежден новый институт организации — Офис ОИС по продовольственной безопасности. Секретариат ОИС предложил разместить в Казахстане Региональный центр Организации.

Список литературы

- 1 ОИС: History. Retrieved from https://www.oic-oci.org/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en.
- 2 SESRIC organized a Research Seminar on 'Achieving Peace and Security in a World of Turmoil: An Arduous Challenge for the OIC'. Retrieved from <https://www.sesric.org/event-detail.php?id=2136>.
- 3 Ильясов М.Ж. Председательство Казахстана в ОИК / М.Ж. Ильясов. Председательство Казахстана в Организации «Исламская конференция» в 2011–2012 гг.: сб. материалов науч.-практ. конф. (25 марта 2011 г.). — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — С. 10–17.
- 4 Лаумулин М.Т. Геополитические аспекты председательства РК в ОИК / М.Т. Лаумулин. Председательство Казахстана в Организации «Исламская конференция» в 2011–2012 гг.: сб. материалов науч.-практ. конф. (25 марта 2011 г.). — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — С. 43–54.
- 5 Бакишев Д.Х. Взаимодействие Казахстана с ОИК / Д.Х. Бакишев. Председательство Казахстана в Организации «Исламская конференция» в 2011–2012 гг.: сб. материалов науч.-практ. конф. (25 марта 2011 г.). — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — С. 18–21.
- 6 Ihsanoglu, E. (2012). Reviving The Silk Road. Retrieved from <https://www.thebusinessyear.com/kazakhstan-2012/reviving-the-silk-route/guest-speaker>.
- 7 Shanti, I.S. (2011). OIC Continues Its Remaking in Astana. *OIC (Journal Issued by the Organization of Islamic Cooperation)*, 18, 6.
- 8 Valigholizade A. Implications of Kazakhstan's OIC Presidency. Retrieved from http://www.iranreview.org/content/Documents/Implications_of_Kazakhstan%E2%80%99s_OIC_Presidency.htm.
- 9 Васильев А. Казахстан как «мостостроитель» взаимопонимания / А. Васильев // Российская газета. — № 285. — [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://rg.ru/2011/12/19/gosudarstvo.html>.
- 10 Джалилов З.Г. Казахстан и Организация «Исламская конференция»: внешнеполитические приоритеты и задачи / З.Г. Джалилов. Председательство Казахстана в Организации «Исламская конференция» в 2011–2012 гг.: сб. материалов науч.-практ. конф. (25 марта 2011 г.). — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — С. 55–64.
- 11 Сыздыкова А.А. Международное сотрудничество Казахстана со странами ОИС [Электронный ресурс] / А.А. Сыздыкова, Д.В. Мен // Вестн. Казах. нац. пед. ун-та. — 2015. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/19173>.
- 12 Акимбеков С.М. Перспективы ОИК в контексте событий на арабском Востоке / С.М. Акимбеков. Председательство Казахстана в Организации «Исламская конференция» в 2011–2012 гг.: сб. материалов науч.-практ. конф. (25 марта 2011 г.). Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — С. 22–27.
- 13 Кокеева Д.М. Итоги председательства Республики Казахстан в Организации исламского сотрудничества / Д.М. Кокеева, Ж.Б. Момынкулов // Вестн. Казах. нац. пед. ун-та. — 2012. — Т. 61, № 4. — С.18–21.
- 14 38th Session of the Council of Foreign Ministers in Astana: A Historic Meeting during Historic Times, (2011), *OIC (Journal Issued by the Organization of Islamic Cooperation)*, 18, 12–13.
- 15 Ашыкбаев Е. Председательство Казахстана в ОИС: основные итоги / Е. Ашыкбаев. — 2012. — [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://old.sunna.kz/ru/post/view?id=432>.
- 16 Батыршаев Б. Постпред РК в ОИС: Казахстан может стать моделью эффективного госстроительства для исламских стран [Электронный ресурс] / Б. Батыршаев. — 2012. — Режим доступа: <http://www.islamsng.com/kaz/interviews/4808>.
- 17 Председательство Казахстана в ОИС. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/national_projects/predsedatelstvo-kazahstana-v-ois.
- 18 Официальный сайт офиса ОИС по продовольственной безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.iofs.org.kz/ru/page/our-history>.
- 19 Казыханов Е. Председательством в ОИС мы возродили и вывели на новый уровень свои утраченные культурно-политические связи с исламским миром / Е. Казыханов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31240069#pos=3,52.

20 Ihsanoglu, E. (2012). Reviving The Silk Road. Retrieved from <https://www.thebusinessyear.com/kazakhstan-2012/reviving-the-silk-route/guest-speaker>.

К.Н. Макашева, З.А. Шалкеева

Қазақстанның Ислам ынтымақтастық ұйымына төралығы: қызметінің негізгі нәтижелері

Мақалада Қазақстанның Ислам Ынтымақтастығы Ұйымы (ИЫҰ) Сыртқы істер министрлері кеңесіне төрағалық етуінің нәтижелері талданған. Еліміздің Біріккен Ұлттар Ұйымынан кейінгі екінші ірі үкіметаралық ұйым болып табылатын ИЫҰ-ға төрағалық етуі Қазақстанның сыртқы саясатының көрнекті жетістігі болып табылады. Төрағалық ету Қазақстанға өзінің ислам әлеміндегі стратегиялық мүдделерін жүзеге асыруға және экономикалық, мәдени диалогты дамытуға мүмкіндік берді. ИЫҰ Сыртқы істер министрлері кеңесінің 38-ші отырысында ислам қауымдастығының Қазақстанды ұйым төрағасы ретінде сайлауы қауымдастықтың еліміздің халықаралық беделін танығандығын айғақтайды. Қазақстан осы аймақта шиеленіс оқиғалары өршіп тұрған кезде ИЫҰ Сыртқы істер министрлері кеңесінің басшысы ретінде тағайындалды, бұл жағдайлар елімізден дипломатиялық икемділікті қажет етті. Көріп отырғанымыздай, Қазақстан белгіленген басымдықтарды сәтті жүзеге асыра алды.

Кілт сөздер: Ислам ынтымақтастық ұйымы, төрағалық, ислам әлемі, ынтымақтастық.

K.N. Makasheva, Z.A. Shalkeyeva

Kazakhstan's chairmanship in the Organization of Islamic cooperation: main results of activities

In this article the authors analyze the results of Kazakhstan's chairmanship of the Council of Foreign Ministers of the Organization of Islamic Cooperation (OIC). The chairmanship of our state in the OIC, which is the second largest intergovernmental organization after the United Nations, is an outstanding achievement of Kazakhstan's foreign policy. The chairmanship gave Kazakhstan the opportunity to promote its strategic interests in the Islamic world and the development of economic and cultural dialogue. The election of Kazakhstan as chairman of the OIC Council of Foreign Ministers (CFM) by the Islamic community at the 38th meetings of the OIC Ministerial Council testifies to the recognition of the international authority of our country. Kazakhstan became the head of the OIC CFM at a time when violent events were taking place in the region, and diplomatic flexibility was required from Kazakhstan. But despite this we can say that our country has successfully implemented the outlined priorities.

Keywords: Organisation of Islamic Cooperation, chairmanship, Islamic world, cooperation.

References

- 1 History of the OIC. Retrieved from https://www.oic-oci.org/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en.
- 2 SESRIC organized a Research Seminar on 'Achieving Peace and Security in a World of Turmoil: An Arduous Challenge for the OIC'. Retrieved from <https://www.sesric.org/event-detail.php?id=2136>.
- 3 Yliasov, M.Zh. (2011). Predsedatelstvo Kazakhstana v OIS [Kazakhstan's Chairmanship in the OIC]. Proceedings from the Kazakhstan's chairmanship in the Organization of the "Islamic Conference" in 2011–2012: *Nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (25 marta 2011 goda)*. — *Scientific and Practical Conference*. (pp. 10–17). Almaty: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 4 Laumulin, M.T. (2011). Geopoliticheskie aspekty predsedatelstva RK v OIS [Geopolitical aspects of the Kazakhstan's Chairmanship in the OIC]. Proceedings from the Kazakhstan's chairmanship in the Organization of the "Islamic Conference" in 2011–2012: *Nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (25 marta 2011 goda)* — *Scientific and Practical Conference*. (p. 43–54). Almaty: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 5 Bakishev, D.Kh. (2011). Vzaimodeistvie Kazakhstana s OIS [Interaction of Kazakhstan with OIC]. Proceedings from the Kazakhstan's chairmanship in the Organization of the "Islamic Conference" in 2011–2012: *Nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (25 marta 2011 goda)* — *Scientific and Practical Conference*. (pp. 18–21). Almaty: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 6 Ihsanoglu, E. (2012). Reviving The Silk Road. Retrieved from <https://www.thebusinessyear.com/kazakhstan-2012/reviving-the-silk-route/guest-speaker>.
- 7 Shanti, I.S. (2011). OIC Continues Its Remaking in Astana. *OIC (Journal Issued by the Organization of Islamic Cooperation)*, 18, 6.
- 8 Valigholizade A. Implications of Kazakhstan's OIC Presidency. Retrieved from http://www.iranreview.org/content/Documents/Implications_of_Kazakhstan%E2%80%99s_OIC_Presidency.htm.

- 9 Vasilyev, A. (2011). Kazakhstan kak «mostostroitel» vzaimoponimaniia [Kazakhstan as a “bridge builder” of mutual understanding]. *Rossiiskaia gazeta — Russian newspaper*, 285. Retrieved from <https://rg.ru/2011/12/19/gosudarstvo.html> [in Russian].
- 10 Dzhaliilov, Z.G. (2011). Kazakhstan i Organizatsiia «Islamskaia konferentsiia»: vneshnepoliticheskie priority i zadachi [Kazakhstan and the Organization of the “Islamic Conference”: foreign policy objectives and priorities]. Proceedings from the Kazakhstan’s chairmanship in the Organization of the “Islamic Conference” in 2011–2012: *Nauchno-prakticheskaia konferentsiia (25 marta 2011 goda) — Scientific and Practical Conference*. (pp. 55–64). Almaty: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 11 Syzdykova, A.A., & Men, D.V. (2015). Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo Kazakhstana so stranami OIS [International cooperation of Kazakhstan with the OIC countries]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of KazNPU*. Retrieved from <https://articlekz.com/article/19173> [in Russian].
- 12 Akimbekov, S.M. (2011). Perspektivy OIS v kontekste sobytii na arabskom Vostoke [OIC perspectives in the context of events in the Arab East]. Proceedings from the Kazakhstan’s chairmanship in the Organization of the “Islamic Conference” in 2011–2012: *Nauchno-prakticheskaia konferentsiia (25 marta 2011 goda) — Scientific and Practical Conference*. (p. 22–27). Almaty: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 13 Kokeeva, D.M., & Momynkulov, Zh.B. (2012). Itogi predsedatelstvovaniia Respubliki Kazakhstan v Organizatsii islamskogo sotrudnichestva [Results of the chairmanship of the Republic of Kazakhstan in the Organization of Islamic Cooperation]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta — KazNU Bulletin, Vol. 61, 4*, 18–21 [in Russian].
- 14 38th Session of the Council of Foreign Ministers in Astana: A Historic Meeting during Historic Times, (2011) OIC (Journal Issued by the Organization of Islamic Cooperation), 18, 12–13.
- 15 Ashykbayev, E. (2012). Predsedatelstvo Kazakhstana v OIS: osnovnye itogi [Kazakhstan’s chairmanship in OIC: main results]. Retrieved from <http://old.sunna.kz/ru/post/view?id=432> [in Russian].
- 16 Batyrshaev, B. (2012). Postpred RK v OIS: Kazakhstan mozhet stat modeliui effektivnogo gosstroitelstva dlia islamskikh stran [Post chairmanship of the Republic of Kazakhstan to the OIC: Kazakhstan can become a model of effective state construction for Islamic countries]. Retrieved from <http://www.islamsng.com/kaz/interviews/4808> [in Russian].
- 17 Predsedatelstvo Kazakhstana v OIS [Kazakhstan’s chairmanship in OIC]. *akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/national_projects/predsedatelstvo-kazahstana-v-ois [in Russian].
- 18 Ofitsialnyi sait ofisa OIS po prodovolstvennoi bezopasnosti [Official Site of the OIC’s office on food security]. *iofs.org.kz*. Retrieved from <https://www.iofs.org.kz/ru/page/our-history> [in Russian].
- 19 Kazykhanov, E. Predsedatelstvom v OIS my vozrodili i vyveli na novyi uroven svoi utrachennnye kulturno-politicheskie sviazi s islamskim mirom [By our chairmanship in the OIC, we have revived and brought to a new level our lost cultural and political ties with the Islamic world]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31240069#pos=3;-52 [in Russian].
- 20 Ihsanoglu, E. (2012). Reviving the Silk Road. Retrieved from <https://www.thebusinessyear.com/kazakhstan-2012/reviving-the-silk-route/guest-speaker>.

G.A. Movkebayeva*, A.M. Sadvakassova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: gmovkebaewa@mail.ru, aru_01_05@mail.ru)*

Cooperation between India and Central Asia and its importance for the region

The article examines the main aspects of cooperation between India and Central Asian states, their strategic foundations, the main sectoral areas of relations with the region, the dynamics of the development of bilateral and regional relations. Modern relations between countries such as India and the Central Asian region are characterized by dynamic global processes that significantly affect the world order. India has shown an interest in strengthening its diverse relations with the Central Asian region. In this context the authors examined the foreign policy of India on official statements, speeches, comments and joint statements, as well as programs such as “Look East”, “Gujral Doctrine”, “Extended Neighborhood” and “Connect Central Asia” strategies that prove India's growing interest in the region. An analysis was also made of the agreements signed during official high-level visits to the republics of Central Asia and India. Statistical work was carried out on the trade turnover of India with the countries of Central Asia, and their indicators were compared in the form of a table. The article discusses cooperation that covers various areas, such as security, energy, technology, education, transport, and others. Nowadays, relations are developing both on a bilateral basis and within the framework of various organizations in the field of economy and security. An analysis of India's policy in the Central Asian region is made, and the existing risks and benefits of this cooperation are listed.

Keywords: Central Asia, India, geopolitics, security, economic cooperation, One Belt—One Road, threats, Extended neighborhood, “Connect Central Asia”, strategic interests, soft power.

Introduction

This article is concerned with the heart of Eurasia, a vast area rich with natural resources and geopolitically important, connecting growing powers such as Russia, China and India with five Central Asian countries. The role of Russia and China for Central Asia is undoubtedly high. However, India's tendency of economic growth is worth noticing and the country endeavors to play a greater role in the Central Asian region. The cooperation between India and the Central Asian states is to be widely considered herein. It is multidimensional and covers different aspects of ways of coordination. The article will consider current economic and trade relations, transport links of the states, roles of regional organizations in development of the cooperation, benefits and problems of the cooperation as well as it will try to answer to the question why it is important for the region to be in good relationship with a new emerging power of India.

The links between India and Central Asia have deep historical roots. The Great Silk Road linked India and Central Asia for hundreds of years. Trade and cultural ties had a big impact on both Central and South Asia. With the help of these connections, Central Asia became the place of transmission of India's medical and scientific knowledge (also including our system of counting, wrongly denominated in the West as Arabic) between India, the Middle East and Europe. Thus, it is not by chance that even in current days pharmaceuticals are one of India's largest exports to the Central Asian region [2: 7].

Methodology and research methods

The theoretical and methodological basis of the study was the work of domestic and foreign political scientists, international experts, economists, exploring the issue of cooperation between India and Central Asia, developing mutual beneficial relations and its importance for the region of Central Asia.

The issues of cooperation between India and Central Asia in various spheres are considered in the works of P. Stobdan, G. Kumar, N.R. Khan, A. Wani, S. Aveek, M. Ahmar, N.B. Bhatia, M. Konorovsky, I. Yakubov, V.I. Baronov, G.M. Kostiumina, E.U. Baidarov etc.

To verify the development prospects of the cooperation between India and Central Asia and forecast the certain aspects of its further development the methods of system analysis, structural and functional analysis, content-analysis and event-analysis, the method of expert assessment and prognostic method were used.

*Corresponding author's e-mail: gmovkebaewa@mail.ru (G.A. Movkebayeva).

Discussion

Geopolitics. India places two principal spheres of interest in regard to Central Asia: one is resources of the region and the second is a gateway to Eurasia. Therefore, the Central Asian region is a connecting way for India's strategic purposes to various geographical regions. At this point, India's interests are in potential competition with Russian and especially Chinese impact on the region, particularly regarding the Belt and Road Initiative (BRI) of China. Whereas Central Asia becomes a significant part of BRI, India has brought its reservations about the project particularly after the China Pakistan Economic Corridor (CPEC), a rival to BRI that passes through Kashmir, administered by Pakistan. Taking this into account, India has refused to be part of BRI, and competition from China is an important challenge for India in the Central Asian region [1]. Therefore, India has to come up with its own connectivity projects to develop economic and strategic cooperation with Central Asia.

The collapse of the USSR in the 1990s laid the foundation for the formation of the modern geopolitical configuration in the world. Economic reforms that occurred during this period in India's domestic policy allowed it to formulate a new geostrategic concept of "Extended neighborhood". This concept was based on historical and cultural traditions, considering the Central Asian region as a neighboring region and natural interaction partner was intended to determine the attitude of India to the newly independent states of Central Asia.

Currently the significance of the Central Asian countries for India is not only in the civilizational, cultural and historical aspect. More and more attention is paid to the geopolitical and economic context of cooperation.

Even if there is no official foreign policy concept, it is not hard to define India's multi vector foreign policy. With an aim of strengthening its position in the region and to better indicate its intentions the government of the country from time to time takes separate doctrines on specific issues that are announced without special disclosure of their essence. Therefore the foreign policy course of the country can be judged by official statements, speeches, comments and joint statements, as well as slogans such as "Look East", "Gujral Doctrine", "Extended Neighborhood" and "Connect Central Asia" [3] strategies.

Officially conceptual India's program towards the countries of Central Asia — "Connect Central Asia Policy" was announced in June 2012 in Bishkek by the Deputy Minister of Foreign Affairs of the Republic of India Edappakat Ahamed during the "First India-Central Asia Dialogue". The main message of this program is that India considers Central Asia through the prism of politics, which involves its proactive participation in the affairs of the region in the political, economic sphere, in the field of public exchanges and communications both individually with each country in the region, and collectively [3].

For India, the development of relations with the countries of Central Asia is associated with the need of making decisions in its own political, strategic, economic tasks such as peace and stability in the "Expanded neighborhood"; joint fight against terrorism and solving the problem of Afghanistan; strengthening its energy security, development of trade and economic ties. The geostrategic concept of "Extended Neighborhood" is based on historical and cultural traditions and considers the Central Asian region as a neighboring region and a partner for interaction.

In turn, understanding the need for the Central Asian countries to develop economic and human potential, transport infrastructure, and deal with radical currents, India thereby has defined its niche at the intersection of mutually beneficial interests that resulted in the occurrence of the program "Connect Central Asia Policy".

The relationship with the outside world of the new government of India is mainly determined by the "6 highest priorities", adopted by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of India in May 2014. It includes states such as the USA, China, Japan, Russia, SAARC and Central Asia [4]. From this statement we see the significant role of the Central Asian states that are seen as a priority.

Security interests. India's security is closely tied to the instability in the region between Afghanistan and Pakistan. India's role in Afghanistan is an asset not solely in the country itself but among Afghanistan's Central Asian neighbors. In September, 2019, the International Security Assistance Force (ISAF) commander, General Stanley McChrystal, stated in a leaked assessment that Indian policy in Afghanistan is immensely beneficial for the Afghan people. Even if this statement receives a hostile response from Islamabad, it is admitted with approval in all the Central Asian capitals.

Threats to the security emerging in the neighborhood concern India. The dangers coming from non-traditional threats may create serious obstacles both to the coordination of India and the states of Central

Asia and to the democratic regime and open societies. Such powers are well embedded in the shared neighborhood, the Afghan-Pakistan borderlands. The barbaric act of murdering innocent people at Mumbai (2008) reveals the risk and the attackers' barbarism. By forming Joint Working Groups on counterterrorism India has formalized its security relations and has concluded agreements for defense cooperation with some of the states of Central Asia. The compatibility of India-Kazakhstan security interests was evident when the two nations signed a Declaration of Strategic Partnership in 2009. Unlike in the past, when it was reactive, the policy of India regarding Central Asia is becoming energized and proactive. The problem of peace and stability in Afghanistan is critical for the region. Critical issues such as drug trafficking, spread of small arms, the fate of Afghan refugees, the settlement of the Afghanistan-Pakistan border, the arms culture, and the moderate level of economic activity all have an impact on the security and stability of Afghanistan.

The situation in the border areas between Afghanistan and Pakistan is extremely precarious. The rugged mountains in eastern Tajikistan and the proximity of that area to the borderlands of Afghanistan and Pakistan make it a great hiding place for extremists and terrorist. Such a prospect would only lead to the weakness of Tajikistan and, by extension, of the Fergana Valley, the center of Central Asia. It also means relocation of terrorist and extremist bases from the borders of Afghanistan and Pakistan to Central Asia. Ethnic tensions, unsettled boundaries the Fergana Valley, illegal migration, and bad economic conditions could escalate into a conflagration, undermining the desire to create a democratic, modern, and secular political system.

India also demonstrated its interest in strengthening the diverse relations during a six-day integrated tour of Central Asia by Prime Minister Narendra Modi in July 2015 covering all five states — Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan. The first such visits by an Indian head of government to the region proved not only a symbolic feat for Indian diplomacy but also a smart strategic move that paved the way for overcoming predicaments that have so far stymied India's outreach to an important region lying in its strategic vicinity [6]. Clearly, this has marked the mutual desire of India and the Central Asian states to strengthen their bilateral and trilateral arrangements.

Political cooperation between India and Central Asian countries has developed much since the creation of diplomatic relations between them. High level visits of officials have laid solid foundation for improvement of cooperation in different spheres and for conclusion of many important documents.

In 2019, Delhi initiated the creation of a new format of dialogue with the countries of the Central Asian region: the Council of Foreign Ministers of the countries participating in the Central Asia-India Dialogue. On January 12–13, the first meeting of the new format was held in the city of Samarkand (Republic of Uzbekistan) [7]. During this event the issues of strengthening economic and humanitarian contacts between the states of Central Asia and India as well as the implementation of regional projects with the participation of Afghanistan were discussed.

Table 1

India–Central Asian Republics High-Level Official Visits and Agreements Consequently Signed [13]

1	Who visited	Country	Agreements	Year
1	Prime Minister of India	Kazakhstan	Defence and military technology Railways Uranium supply to India Sports Transfer of sentenced prisoners	2015
2	Prime Minister of India	Uzbekistan	Joint Working Group on Counterterrorism Uranium supply to India Uzbekistan-India Joint Working Group on Counterterrorism	2015
3	Prime Minister of India	Kyrgyzstan	Agreement on Defense Cooperation MoU and Cooperation in the field of elections Culture	2015
4	Prime Minister of India	Turkmenistan	MoU on Supply of Chemical Products Programme of Cooperation in Science and Technology MoU on Cooperation in the field of Tourism Defense agreement	2015

Continuation of table 1

1	2	3	4	5
5	Prime Minister of India	Tajikistan	Exchange of Note Verbale (NV) on setting up of computer labs in 37 schools in Tajikistan	2015
6	President of India	Tajikistan	MoU on "Cooperation on Peaceful Use of Space Technology for Development" MoU for Renewable Energy Cooperation	2018
7	External Affairs Minister of India	Uzbekistan	Inauguration of India-Central Asia Dialogue	2019
8	President of Tajikistan	India	Agreement to prevent financing of terrorism and money laundering	2016
9	President of Kyrgyzstan	India	MoU for youth exchange programmes MoU on agriculture and food security	2016
10	President of Uzbekistan	India	MoUs on Tourism, Agriculture & Allied Sectors, Health & Medical Sciences, Pharmaceutical Industry, Science & Technology and Innovation, Military Education	2018
11	President of Uzbekistan	India	Agreement on importing uranium from Uzbekistan MoU on cooperation between Gujarat and Andajan region of Uzbekistan	2019
12	Defence Minister of India	Uzbekistan	Military medicine Military education	2019
13	Internal Affairs Minister of Uzbekistan	India	Security cooperation Counterterrorism Human Trafficking	2019

Trade and economic relations between the states are growing. Economy is the main driving factor in India's interests towards Central Asia. India is in a good position to assist the Central Asian states to develop in the spheres of information technology, science and technology, knowledge industries and soft power. Conversely, Central Asia's rich energy resources can help satisfy the energy needs of India. The leader among the Central Asia states in trade is Kazakhstan, its trade with India counts more than \$1 billion [8]. The rest of the states of the Central Asian region are significantly lagging behind, the numbers vary from tens of millions of dollars in the case of Kyrgyzstan and Tajikistan to almost 300 million dollars in the case of Uzbekistan. These numbers are considerably lower than the trade indicators with China or Russia, or even than intra regional trade between Uzbekistan and Kazakhstan.

From 2015 India has invested in different projects. One of them is the International North-South Transport Corridor (INSTC). This project made substantial progress after India joined the Customs Convention on International Transport of Goods under the cover of TIR Carnets (TIR Convention). The cargo transported through INSTC has increased to 287,000 tonnes in 2018 from 27,000 tonnes in 2017, an increase of 963 %. Trade figures of the first two months of 2019 suggest that the volume of cargo will be 600,000 tonnes in the year [9]. In February 2019 Kazakhstan's ambassador to India, Bulat Sarsenbayev, said, "Our trade is growing but the potential is much more. Chabahar and Bandar Abbas are part of one project in reality. Chabahar will be completed, they (Kazakhstan) will construct a railway from Chabahar to the Iranian railway network; it will later go to Turkmenistan and Kazakhstan" [10]. The opening of Chabahar port and agreements signed between Central Asian countries and India showed positive results in trade.

Table 2

Trade turnover of India with Central Asian Countries, 2015–2016 to 2019–2020
(value in millions of US Dollars) (Source by: Government of India, Ministry of Commerce and Industry, Department of Commerce (accessed on 17 December, 2020) [11])

Country	2016–17		2017–18		2018–19		2019–20	
	Imports	Exports	Imports	Exports	Imports	Exports	Imports	Exports
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kyrgyzstan	1.48	30.44	30.94	28.59	2.59	30.02	1.33	29.13
Tajikistan	21.82	20.44	50.29	23.94	4.24	22.28	0.29	23.50
Turkmenistan	21.32	57.60	26.15	54.31	20.63	45.64	3.99	33.90

Continuation of table 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Uzbekistan	46.54	108.97	101.67	132.72	126.73	201.41	66.85	180.21
Kazakhstan	521.29	120.88	907.43	125.37	708.78	143.13	2,255.7	202.59
Total	612.45	338.33	1116.49	364.93	862.97	442.49	2328.16	469.33

India's desire to provide grants and loans for the Central Asian states shows India's intentions and rising capabilities. Specifically a \$1 billion soft loan for infrastructure development was proposed to Uzbekistan. Agreement on provision of credit line in the amount of \$200 million to Uzbekistan came into force in January 2019 [12].

“New Central Asia” [13] of five Central Asian states after its political changes sees India as a rapidly growing economy, a potential investor and a increasingly influential actor in the region, as shown by the new format of the India-Central Asia ministerial dialogue. The first meeting of the ministerial dialogue took place in Samarkand in January 2019. The second ministerial meeting was initially supposed to take place in New Delhi on October 28, 2020. But, because of the COVID-19 pandemic and the lockdown restrictions, the meeting was held online [14]. This dialogue mechanism has given a boost to the India-Central Asia strategic partnership.

Transport is another main aspect of cooperation between India and the Central Asian states. A number of transport corridors connecting India with Central Asia will be given below. Currently, India is interested in an access to Afghanistan and Central Asia, and is actively developing a transport project.

The Agreement on the Establishment of the International North-South Transport Corridor (INSTC) was first signed by Russia, India and Iran on May 16, 2002. Azerbaijan, Armenia, Kazakhstan and Belarus are other members of the Agreement who signed later. This agreement is aimed at the provision of goods from the ports of India to the port Bender Abbas of Iran which is in the Persian Gulf, then from the Caspian port of Bender-i-Azali to Astrakhan and finally with Russian railways to the city of St. Petersburg. Mumbai and Chabahar were chosen as the main ports in India and Iran respectively.

The lifting of international sanctions from Iran in 2016 rapidly increased the realization of this project. The abovementioned international transport corridor from Mumbai to St. Petersburg allowed to decrease the time of cargo delivery from 45 to 25 days [15].

Proposing an idea alternative to the Chinese “One Belt and One Road” project India is accelerating the development of its ground-based rail and road network to ASAN countries. At this point, it is worth mentioning that the network of ground-based roads from Southeast Asia to India could get a natural extension through the territory of Pakistan and Afghanistan and further to Central Asia. The same ideas also exist in rehabilitation projects for pre-existing Afghanistan-Pakistan-India-Bangladesh-Myanmar and Pakistan-India-Nepal transport routes.

The Shanghai Cooperation Organization (SCO) is the main tool of the deepened cooperation between Central Asia and India. The observer status was given to India in 2005. In 2015, there was a decision about the start of the joining process of India and Pakistan to the SCO. In 2016, at the SCO summit held in Tashkent, both states signed commitment memorandum with an aim of achieving the status of a SCO member state. And later in 2017, they received the status of full members of SCO.

It seems that as it became a full member of the SCO, India had more chances to be heard. According to some publications, India's voice has become louder, its interests and positions are clearer. India sometimes expresses a particular opinion, refusing to support as well as positions that are not in its interests, while at the same time not being to provide an alternative vision.

Finally, SCO is also influenced by the inconsistencies between India and China. Specifically, all states, excepting India, endorsed the PRC's “Belt and Road” initiative, following the results of the Qingdao summit in 2018 [16]. Refusing to endorse China's project, India informed that this initiative will not compromise on its basic interests [17].

Energy cooperation. Regarding the energy cooperation between India and Central Asia both are important participants in the energy market. Central Asia's energy resources are highly demanded in the markets of India. However, as of now, cooperation is carried out to a greater extent on the supply of uranium from Kazakhstan and Uzbekistan to India.

To that point, on July 2015, during the official visit of the India's Prime Minister Narendra Modi to Kazakhstan, a major contract for a renewed long-term supply of 5,000 metric tonnes (MT) of uranium to India was signed. The contract was achieved between Kazakh uranium mining company KazAtomProm and In-

dia's Department of Atomic Energy (DAE). It was the most significant takeaway of the Prime Minister's visit [18].

During his visit to Uzbekistan, Modi sought to operationalize the deal for supplying 2,000 MT of uranium signed between the two countries in 2014. The contract with Uzbekistan is highly significant as Tashkent has put the least number of riders allowing the access to its nuclear material.

India's focus on developing relations with Central Asian countries is directly related to solving the problem of the country's energy security. The largest oil and gas corporation in India, ONGC, has been increasingly investing Kazakhstan's oil fields over the past decade [19].

One of the largest energy projects to link Central and South Asia is the TAPI project, with the length of 1680 km. Turkmenistan, Afghanistan, Pakistan and India signed an intergovernmental agreement in 2010. Turkmenistan plans to export 33 billion cubic meters of gas per year, 14 billion (42 %) of which will be delivered to Pakistan and India, 5.11 billion (16 %) to Afghanistan, which will also be capable to receive payment for transit through its territory approximately in the amount of 400 million US dollars every year. The cost of this project is estimated in \$ 7.5 billion [20].

It is hoped that TAPI will enable the neighboring states, namely Afghanistan, Pakistan and India, to be jointly seen as a "peace pipeline" and also to serve as a great example for development of other joint projects. However, some hindering factors to the project's realization, such as security issues, geopolitical factors and economic challenges, still put doubt on its implementation or at minimum in the planned period.

Another one is the CASA-1000 project, currently at the construction stage, will provide infrastructure to export summer excess electricity from Tajikistan and Kyrgyzstan to Pakistan through Afghanistan. In winter months the facilities will provide open access to other interested countries. In the long term India can connect to the system as buyer of power. Kazakhstan and Uzbekistan demonstrate their willingness to sell electricity.

The CASA-1000 project approved the P145054 Project on March 27, 2014 with the total project cost \$997.00 million. The project's closing date is March 23, 2023. It covers the themes of Private Sector Development, Urban and Rural Development, Environment and Natural Resource Management [21].

Conclusion

India's interests in Central Asia are very different from the interests of two big powers neighboring the region — China and Russia. Being authoritarian states, both China and Russia have an intention to develop their policies regarding Central Asia as part of big initiatives and widely promoted programs. Develop the West and Strike Hard Maximum Pressure campaigns of China and Collective Security Treaty Organization (CSTO) of Russia and its common market, the Eurasian Economic Union that consists of five members, play a great role in defining the role of Russia in the Central Asian region. To the contrast, as a democratic state, India has no intention to take up or develop such unions based on central administration. Instead, India proposes to develop the projects with more democratic pursuance of supporting private sector development, and other activities in the pursuit of economic raise of the states.

One of the main points considered in this article is the importance of India for Central Asia. There are several advantages of the cooperation between Central Asia and India. Firstly, it is the proximity of India to the Central Asia. To compare, it takes eight hours by air from Astana to Beijing, and it is about five hours from Dushanbe to Moscow. Conversely, it takes only two hours from Delhi to Bishkek by plane. Honey-mooners from India already fly from Amritsar to the shores of Issyk-Kul.

Secondly, trade, education sphere, healthcare, technology, and transport play a greater role in Indian policy than other activities such as anti-terrorism or use of natural resources of Central Asia which have become important for some other states. In other words, India tries to connect its policy more with ordinary people in Central Asia and Afghanistan, not only with official members of the government.

Thirdly, India does not pose any security, economic or demographic threat to the region. Democratically developed Indian government does not intend to pose any threat to the land and people of Central Asia, rather it endeavors to build friendly relations with the region as well as to have a positive impact on further development of democratic ties in the region.

Fourthly, the level of knowledge of India about Central Asia and its cultural literacy regarding the region far outweigh that of other nations', including Russia, Europe, or America. Indian journals issued in Delhi, Calcutta, Srinagar and Chandigarh mention Central Asia more accurately than many other states. It is solid that the knowledge of India about the region is still growing.

Thus, the defining mechanisms for promoting Indian geopolitical projects in Central Asia are the tools of “soft power”, the use of which is determined by the regional and international situation, but so far the Republic of India has not shown itself to be a strong player in the region due to the serious competition with such players as Russia and China.

Nevertheless, as the analysis of India’s policy in the Central Asian region has shown above, the development of cooperation in various areas will greatly contribute to deepening cooperation between the Republic of India and the countries of Central Asia through the expansion of mutual trade and investment, joint projects in various fields, especially in the field of software development, provision and information technology, pharmaceuticals, strengthening stability and security in the region in the context of the joint fight against terrorism and religious extremism.

References

- 1 Yakubov, I. ‘India and Central Asia: The Thorny Path of Cooperation’ // Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 2020. Retrieved from <https://cabar.asia/en/india-and-central-asia-the-thorny-path-of-cooperation>.
- 2 Баронов В.И. Участие Индии в региональных торговых соглашениях / В.И. Баронов, Г.М. Костюнина // Вестн. МГИМО. — 2017. — Вып. 53. № 2. — С. 90–108.
- 3 Байдаров Е.У. Индия и страны Центральной Азии: навстречу друг к другу / Е.У. Байдаров // Alatoo Academic studies, 2019. № 4. — С. 230–240. — Режим доступа: <https://doi.org/10.17015/aas.2019.194.26>.
- 4 Сайт Министерства иностранных дел, правительство Индии [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.mea.gov.in/>.
- 5 Joshi N, Editor ‘Reconnecting India and Central Asia. Emerging Security and Economic Dimensions’ / N. Joshi, Editor // — Washington D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. — 2010. Retrieved from https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2010_03_MONO_Joshi_India-Central-Asia.pdf.
- 6 Khan N. R. ‘India and Central Asia: Geopolitics, Economy and Culture’ / N.R. Khan. — Delhi: Primus Books, 2016.
- 7 Кхан Ш. Вызовы для Индии в Центральной Азии / Ш. Кхан. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://casp-geo.ru/vyzovy-dlya-indii-v-tsentralnoj-azii/>.
- 8 Kazakhstan — India. — 2020. Site of Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/467?lang=en>.
- 9 Aveek S. ‘Iran looks to Chabahar and a new transit corridor to survive US sanctions’ — 2019. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iran-looks-to-chabahar-and-a-new-transit-corridor-to-survive-us-sanctions/>.
- 10 Kazakhstan Expresses Confidence in Trade with India Through Chabahar. — 2019. Retrieved from <https://www.aninews.in/news/world/asia/kazakhstan-expresses-confidence-in-trade-with-india-through-chabahar20190210234342/>.
- 11 Site of Government of India // Ministry of Commerce and Industry, Department of Commerce — Export Import Data Bank. Retrieved from <https://tradestat.commerce.gov.in/eidb/default.asp>.
- 12 Индия предложила Узбекистану льготный кредит \$1 млрд для реализации инфраструктурных проектов. — 2020. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.podrobno.uz/cat/economic/indiya-predlozhila-uzbekistanu-igotnyy-kredit-na-1-mlrd-dlya-realizatsii-infrastrukturykh-proektov-/>.
- 13 Ahmar, M. ‘India and Its Role in the New Central Asia’ / M. Ahmar // Pakistan Horizon, Pakistan Institute of International Affairs. — 1992. — Vol.45, 3, 57.
- 14 Site of Embassy of the Kyrgyz Republic to the Republic of India. Retrieved from <https://mfa.gov.kg/en/dm/Embassy-of-the-Kyrgyz-Republic-in-the-Republic-of-India/news/9272>.
- 15 Bhatia, N.B. ‘INSTC and CPEC: Conflicts and Politics of Corridors’ / N.B. Bhatia // Centre for Land Warfare Studies (CLAWS, India). — 2016. Retrieved from <https://archive.claws.in/1647/instc-and-cpec-conflicts-and-politics-of-corridors-brig-nk-bhatia.html>.
- 16 Konarovsky M. ‘Bonus for the «Big Eight» in Qingdao: some thoughts on the SCO summit’ / M. Konarovsky // Russian Council on Foreign Affairs. — 2018. Retrieved from http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/bonus-dlya-bolshoyvosmerki-v-tsindao-k-nekotorym-itogam-sammity-shos/?sphrase_id=20831422.
- 17 Kumar, G. ‘India at SCO: Challenges Supersede Opportunities’ / G. Kumar // The United Service Institution of India. — 2018. — Access mode: <http://usiofindia.org/Article/Print/?pub=Strategic%20Perspective&pubno=57&ano=3043>.
- 18 Stobdan P. ‘Modi in Central Asia’ / P. Stobdan, A. Ganguly, Ch. Vijay, S.U. Kumar (Eds). — New-Delhi: The Modi Doctrine, New paradigms in India’s Foreign Policy, 2016.
- 19 Campbell I. ‘India’s role and interests in Central Asia’. — London, 2013.
- 20 ‘Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India (TAPI) Gas Pipeline Project. (n.d.). Hydrocarbons Technology’. Retrieved from <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/turkmenistan-afghanistan-pakistan-india-tapi-gas-pipeline-project/>.
- 21 ‘Central Asia South Asia Electricity Transmission and Trade Project (CASA-1000)’. (n.d.). Retrieved from <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P145054>.

Г.А. Мовкебаева, А.М. Садвакасова

Үндістан мен Орталық Азия арасындағы ынтымақтастық және оның аймақ үшін маңызы

Мақалада Үндістан мен Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықтың негізгі аспектілері қарастырылды, олардың стратегиялық негіздері, қарым-қатынастың негізгі салалық бағыттары, екіжақты және аймақтық қатынастардың даму серпіні зерттелген. Мемлекеттер арасындағы, сондай-ақ Үндістан мен Орталық Азия өңірі сияқты елдер арасындағы қазіргі заманғы халықаралық қатынастар әлемдік тәртіпке елеулі әсер ететін серпінді жаһандық процестермен сипатталды. Үндістан Орталық Азия өңірімен түрлі қатынастарды нығайтуға қызығушылық танытқан. Осы тұрғыда авторлар Үндістанның сыртқы саяси бағытын ресми мәлімдемелер, сөз сөйлеулер, түсініктемелер және бірлескен мәлімдемелер, сондай-ақ «Шығысқа көзқарас», «Гуджрал доктринасы», «кеңейтілген көршілік» және «Орталық Азиямен байланыс» сияқты бағдарламалар бойынша қарастырған. Сонымен қатар, Орталық Азия және Үндістан республикаларының жоғары деңгейдегі ресми сапарлары барысында қол қойылған келісімдерге талдау жасалған. Үндістанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымына қатысты статистикалық жұмыс жүргізілген, олардың көрсеткіштері кесте түрінде салыстырылған. Авторлар қауіпсіздік, энергетика, технология, білім беру, көлік және т.б. сияқты әртүрлі салаларды қамтитын ынтымақтастықты зерттеген. Қазіргі уақытта ол екіжақты негізде де, экономика және қауіпсіздік саласындағы әртүрлі ұйымдар аясында да дамуда. Сонымен қатар, Үндістанның Орталық Азия өңіріндегі саясатына талдау жасалған, осы ынтымақтастықтың орын алған тәуекелдері мен артықшылықтары атап өтілген.

Кілт сөздер: Орталық Азия, Үндістан, геосаясат, қауіпсіздік, экономикалық ынтымақтастық, «Бір белдеу — бір жол», қауіп-қатер, кеңейтілген көршілік, Орталық Азиямен байланыс, стратегиялық мүдделер, жұмсақ күш.

Г.А. Мовкебаева, А.М. Садвакасова

Сотрудничество между Индией и Центральной Азией и его значение для региона

В статье рассмотрены основные аспекты сотрудничества между Индией и странами Центральной Азии, их стратегические основы, главные отраслевые направления отношений с регионом, динамика развития двусторонних и региональных отношений. Современные международные связи между государствами, а также между такими странами, как Индия и регион Центральной Азии, характеризуются динамичными глобальными процессами, которые существенно влияют на мировой порядок. Индия проявила заинтересованность в укреплении разнообразных отношений с Центрально-Азиатским регионом. В этом контексте авторами был изучен внешнеполитический курс Индии по официальным заявлениям, выступлениям, комментариям и совместным заявлениям, а также по таким программам, как «Взгляд на Восток», «Доктрина Гуджрала», «Расширенное соседство» и «Связь с Центральной Азией», которые доказывают растущий интерес Индии к региону. Кроме того, проделан анализ подписанных соглашений в ходе официальных визитов на высоком уровне республик Центральной Азии и Индии. Проведена статистическая работа касательно товарооборота Индии со странами Центральной Азии, сопоставлены их показатели и приведены в виде таблиц. Авторы проанализировали вопросы сотрудничества, которые охватывают различные области, такие как безопасность, энергетика, технологии, образование, транспорт и др. В настоящий момент сотрудничество развивается как на двусторонней основе, так и в рамках различных организаций в области экономики и безопасности. Кроме того, изучена политика Индии в Центрально-Азиатском регионе, перечислены существующие риски и преимущества данного сотрудничества.

Ключевые слова: Центральная Азия, Индия, геополитика, безопасность, экономическое сотрудничество, «Один пояс — Один путь», угрозы, расширенное соседство, связь с Центральной Азией, стратегические интересы, мягкая сила.

References

- 1 Yakubov, I. (2020). India and Central Asia: The Thorny Path of Cooperation. *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*. — Retrieved from <https://cabar.asia/en/india-and-central-asia-the-thorny-path-of-cooperation>.
- 2 Baronov, V.I., & Kostiunina, G.M. (2017). Uchastie Indii v regionalnykh torhovykh soglosheniakh [India's participation in regional trade agreements]. *Vestnik MGIMO — MGIMO Review of International Relations*. — 53, 2, 90–108 [in Russian].

- 3 Baidarov, E.U. (2019). India i strany Tsentralnoi Azii: navstrechu drug k drugu [India and the countries of Central Asia towards each other] *Alatoo Academic studies*, 4, 230–240. Retrieved from <https://doi.org/10.17015/aas.2019.194.26> [in Russian].
- 4 Site of Ministry of External Affairs, Government of India. *mea.gov.in*. Retrieved from <https://www.mea.gov.in/>.
- 5 Joshi, N, (Eds.). (2010). Reconnecting India and Central Asia. Emerging Security and Economic Dimensions — Washington D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. Retrieved from https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2010_03_MONO_Joshi_India-Central-Asia.pdf.
- 6 Khan, N.R. (2016). *India and Central Asia: Geopolitics, Economy and Culture* / N.R. Khan. — Delhi: Primus Books.
- 7 Khan, Sh. (2019, July 21). *Vyzovy dlia Indii v Tsentralnoi Azii [Challenges for India in Central Asia]*. *Kaspiiskii vestnik — Caspian gazette*. Retrieved from <http://casp-geo.ru/vyzovy-dlya-indii-v-tsentralnoj-azii/> [in Russian].
- 8 Kazakhstan — India. (2019, October 7). *Site of Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/467?lang=en>.
- 9 Aveek, S. (2019, June 19). Iran looks to Chabahar and a new transit corridor to survive US sanctions. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iran-looks-to-chabahar-and-a-new-transit-corridor-to-survive-us-sanctions/>.
- 10 Kazakhstan Expresses Confidence in Trade with India Through Chabahar. Retrieved from <https://www.aninews.in/news/world/asia/kazakhstan-expresses-confidence-in-trade-with-india-through-chabahar20190210234342/>.
- 11 Site of Government of India, Ministry of Commerce and Industry, Department of Commerce — Export Import Data Bank. Retrieved from <https://tradestat.commerce.gov.in/eidb/default.asp>.
- 12 India predlozhila Uzbekistanu lgotnyi kredit na \$1 mlrd dlia realizatsii infrastrukturykh proektov [India offered Uzbekistan a soft loan of \$1 billion for the implementation of infrastructure projects]. — 2020. Retrieved from <https://www.podrobno.uz/cat/economic/indiya-predlozhila-uzbekistanu-lgotnyy-kredit-na-1-mlrd-dlya-realizatsii-infrastrukturykh-proektov/> [in Russian].
- 13 Ahmar, M. (1992). *India and Its Role in the New Central Asia*. *Pakistan Horizon*, Pakistan Institute of International Affairs. — Vol. 45, 3, 57.
- 14 Site of Embassy of the Kyrgyz Republic to the Republic of India. Retrieved from <https://mfa.gov.kg/en/dm/Embassy-of-the-Kyrgyz-Republic-in-the-Republic-of-India/news/9272>.
- 15 Bhatia, N.B. (2016). *INSTC and CPEC: Conflicts and Politics of Corridors* / N.B. Bhatia // Centre for Land Warfare Studies (CLAWS, India). Retrieved from <https://archive.claws.in/1647/instc-and-cpec-conflicts-and-politics-of-corridors-brig-nk-bhatia.html>.
- 16 Konarovskiy, M. (2018, June). Bonus for the “Big Eight” in Qingdao: some thoughts on the SCO summit. *Russian Council on Foreign Affairs*. Retrieved from http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/bonus-dlya-bolshoy-vosmerki-v-tsindao-k-nekotorym-itogam-sammita-shos/?sphrase_id=20831422.
- 17 Kumar, G. (2018). *India at SCO: Challenges Supersede Opportunities*. The United Service Institution of India. — 2018. Retrieved from <http://usiofindia.org/Article/Print/?pub=Strategic%20Perspective&pubno=57&ano=3043>.
- 18 Stobdan, P. (2016). *Modi in Central Asia*. P. Stobdan, A. Ganguly, Ch. Vijay, S.U. Kumar (Eds.). — New-Delhi: The Modi Doctrine, New paradigms in India’s Foreign Policy, 2016
- 19 Campbell, I. *India's role and interests in Central Asia*. London: 2013.
- 20 *Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India (TAPI) Gas Pipeline Project*. (n.d.). *Hydrocarbons Technology*. Retrieved from <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/turkmenistan-afghanistan-pakistan-india-tapi-gas-pipeline-project/>.
- 21 *Central Asia South Asia Electricity Transmission and Trade Project (CASA-1000)*. (n.d.). Retrieved from <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P145054>.

А.Ж. Мырзахметова^{1*}, И.Д. Хлебников¹, Н.К. Момошева²

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан;

²Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына, Бишкек, Кыргызстан
(E-mail: amyrakhmetova@gmail.com, press.ksu@mail.ru)

Казахстанский опыт развития информационной грамотности молодежи

В статье проведен анализ казахстанского опыта развития информационной грамотности современной казахстанской молодежи. Авторами приведены результаты участия казахстанских учащихся в международных исследованиях PISA и ICILS. Согласно результатам, сделан вывод, что казахстанские учащиеся очень слабо подготовлены к цифровой жизни в сравнении со своими сверстниками из других стран-участниц. Даны сведения о результатах по языку обучения и месту проживания. Кроме того, проанализирована нормативно-правовая база Республики Казахстан, регламентирующая инфраструктурное развитие информационной среды общества. Однако все еще остаются нерешенными вопросы незащищенности от киберугроз, информационных атак, низкого уровня информационной и медиаграмотности не только детей и молодежи, но и взрослого населения, и, как следствие этого, происходят манипуляция общественным мнением и провокации. Авторы констатируют факт отставания процессов цифровизации и информатизации в республике, что находит подтверждение как в содержании политико-правового регулирования информационного пространства, так и в уровне знаний населения.

Ключевые слова: информационное общество, информационная грамотность, государственное регулирование, Казахстан, международные исследования, цифровизация.

Введение

В настоящее время происходит процесс формирования совершенно иного типа общества, в котором основой выступают информация, технологии, знание. При этом речь идет об информационном обществе, переход к которому с различной степенью интенсивности осуществляется во всех экономически развитых странах. Особенностью данного общества является превращение информации и знания в основной стратегический ресурс общества и государства, за доступ к которому разворачивается конкурентная борьба, а также постепенное стирание признаков различия между странами и людьми, унификация культурных и научных символов и норм. Это оказывает сильное воздействие на процесс социализации молодого поколения и меняет представление о роли традиционных институтов в процессе воспитания молодежи. Современные общества постоянно подвергаются влиянию со стороны информационных технологий, которые определяют не только сознание и поведение, но и образ жизни подрастающего поколения. Очень важны содержание информационного пространства, культурные ценности, которыми оно представлено, способ передачи информации молодежи, которая является не только ее потребителем, но и может создавать новые продукты и передавать их, при этом подвергаясь угрозам, которые также являются одной из сторон информационного общества.

Методология и методы исследования

Существует множество определений понятия «информация» в зависимости от отрасли и направления науки, дающей его определение. Но в целом, понятие «информация» можно определить, как термин, охватывающий данные, знания, полученные в результате обучения; опыт или наставления, рекомендации; сигналы или символы. Исследователи определяют следующие характеристики информации: жизненно важный элемент творчества и инноваций; базовый ресурс для обучения и развития человеческого мышления; ключевой ресурс в процессе воспитания; фактор, позволяющий гражданам добиваться лучших результатов в академической сфере, а также для сохранения здоровья и построения успешной карьеры; важный ресурс для социально-экономического развития государства [1; 6]. Информация стала жизненно важным источником для мировой

* Автор-корреспондент. E-mail: amyrakhmetova@gmail.com (А.Ж. Мырзахметова).

экономики и основным компонентом образования, важным элементом технологических и научных измерений. Это, безусловно, создает ряд проблем для всех слоев общества, одна из которых — проверка и оценка достоверности информации, так как огромные информационные потоки требуют постоянной рефлексии.

Информатизация — один из этапов развития современного общества. Еще несколько лет назад об информационном обществе говорили как о неизбежном, необходимом, но достаточно отдаленном будущем. Пандемия COVID-19 внесла существенные корректировки и резко форсировала события. Все сферы жизнедеятельности общества столкнулись с необходимостью информатизации, цифровизации и переходом на онлайн режим. Экономика, политика, культура, образование, медицина и даже образ жизни людей претерпели кардинальные изменения под влиянием информатизации.

В статье анализируется казахстанский опыт развития информационной грамотности молодежи на основе данных теоретического и прикладного анализа с подбором соответствующих исследовательских методик. Реализованный аналитический аппарат позволяет сделать обоснованные выводы о параметрах развития информационной грамотности молодого поколения.

В работе содержится анализ факторов, оказывающих положительное и отрицательное воздействие на развитие информационной грамотности. Для решения исследовательских задач проведен анализ результатов участия казахстанской молодежи в ряде международных проектов; осуществлено изучение нормативно-правовой базы Республики Казахстан, регулирующей взаимоотношения в информационной сфере, выделен ряд аспектов ее практической реализации; рассмотрены дидактические и нормативные условия формирования медиаграмотности в молодежной среде применительно к казахстанской и зарубежной практике. В ходе проведения исследования использованы методы историко-сравнительного, типологического, системного анализа.

В этих целях привлечены данные зарубежных и казахстанских исследовательских проектов, использованы основные нормативно-правовые акты, регулирующие развитие информационно-коммуникационной сферы в Республике Казахстан, учебные пособия по развитию медиаграмотности, созданные в нашей стране.

Обсуждения

Эффективность информатизации общества проявляется в различных показателях жизни социума, в особенности молодежи и подрастающего поколения. Одним из таких показателей является функциональная грамотность учащейся молодежи.

Для получения объективной информации об уровне ее развитости Казахстан принимает участие в ряде международных исследований. Одним из способов определения уровня функциональной грамотности среди 15-летней молодежи является Международная программа по оценке образовательных достижений учащихся (PISA), созданная Организацией экономического сотрудничества и развития. По сути, это сравнительная оценка математической, естественнонаучной и читательской грамотности. Результаты показывают уровень функциональной грамотности, то есть насколько школьники могут применять полученные знания на практике, логически мыслить, делать обоснованные выводы, интерпретировать информационные графики и диаграммы и др. Проект PISA предоставляет возможность сопоставить различные системы образования и использовать опыт ведущих стран Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) при разработке национальных стратегий образования [2].

Читательская грамотность является одним из главных инструментов, необходимых для дальнейшего самообразования и саморазвития личности. По мнению экспертов ОЭСР, три составляющих определяют данное понятие: способность человека понимать прочитанное, умение использовать информацию текста при предоставлении развернутого ответа на поставленный вопрос, умение размышлять, как главный показатель активности читателя [3; 91]. Результаты Казахстана в международном исследовании PISA по читательской грамотности по годам следующие: 2009 г. — 390 баллов; 2012 г. — 393; 2015 г. — 427 и в 2018 г. — 387 баллов. По итогам 2018 г. мы заняли 69-е место из 78. По сути, это ниже уровня 2009 г. и показывает, что учащиеся 2003 г. рождения имеют низкий уровень читательской грамотности по сравнению со сверстниками из других стран. Кроме того, анализ результатов участия казахстанских школьников в исследовании также показал прямую зависимость уровня результатов от языка обучения. В частности, анализ результатов участников исследования, которые учатся на казахском языке, свидетельствует об их отставании от своих

сверстников, обучающихся на русском языке. В таблице 1 представлены результаты в разрезе языка обучения и места проживания.

Т а б л и ц а 1

Влияние языка обучения на результаты PISA–2015 в разрезе город/село [4; 55]

Место проживания / Язык обучения	Естествознание	Чтение	Математика
Город / казахский	440	413	456
Город / русский	499	475	493
Село / казахский	437	406	441
Село / русский	474	438	467

По данным таблицы видно, что результаты школьников, обучающихся на казахском языке, не особенно дифференцированы в зависимости от места проживания (город или село), но всегда ниже результатов детей, которые обучаются на русском языке. Эксперты связывают данную ситуацию с недостатком качественной литературы и слабой подготовкой учителей как в казахоязычных школах, так и в общеобразовательных учреждениях, ведущих обучение на языках национальных меньшинств.

Известно, что с 2003 г. в Казахстане увеличивается количество школ с казахским языком обучения. Эта мера, в числе прочих, направлена на возрастание численности населения, свободно говорящего, читающего и пишущего на государственном языке, до 68 % к 2025 г. Однако качество преподавания на нем вызывает у экспертов большое беспокойство. Одной из основных причин неудовлетворительного положения специалисты считают отсутствие качественных учебников [5].

В Национальном отчете приводятся и другие интересные данные о результатах участия подростков в исследовании PISA–2015 в разрезе владения языками. Так, например, по данным экспертов, дети, которые дома разговаривают на одном языке, а в школе учатся на другом, «успешнее своих сверстников», которые используют только один язык для обучения и общения. Средний балл билингов выше на 13–24 балла в зависимости от направления PISA [4; 56]. Эти данные показывают, что возможности таких детей связаны не только с тем, что они владеют двумя и более языками; они также получают информацию из разных источников, в том числе и различного контекста. Соответственно, билингов объективно демонстрируют более высокий уровень информационной грамотности, то есть могут эффективнее обращаться с информацией.

Другой проект мирового уровня, в котором Казахстан впервые принял участие в 2018 г., — это международное исследование компьютерной и информационной грамотности (ICILS) [6]. Исследование ICILS проводится Международной ассоциацией по оценке учебных достижений IEA с 2013 г. каждые пять лет. Цель исследования — оценить уровень сформированности IT-компетенций учащихся 8-х классов. Оно позволяет ответить на вопросы: «Как школьное образование способствует формированию IT-компетенций школьников и какие факторы влияют на развитие IT-навыков детей.» Задания исследования разрабатываются с участием ведущих международных экспертов из стран-участниц. По итогам исследования ICILS–2018 Казахстан занял 14-е место из 14 и набрал 395 баллов, что на 101 балл ниже минимального среднего уровня. По мнению руководителя Информационно-аналитического центра Ерлана Шуланова, это говорит о том, что наши восьмиклассники очень слабо подготовлены к цифровой жизни и показывают низкий результат в сравнении со своими сверстниками из других стран-участниц [7].

Доступ к Интернету имеет большое значение для грамотности подростков, что также подтверждается результатами PISA. В частности, разница в результатах учащихся, которые не имеют дома компьютер с Интернетом (10 %) в среднем составляет 44 балла по естествознанию. По данным экспертов, это составляет полтора года обучения. 74 % казахстанских 15-летних обучающихся имеют дома подключенный к Интернету компьютер, доступный для выполнения домашнего задания. В странах ОЭСР этот показатель равен 80 % [4; 51].

Эксперты в рамках другого Международного проекта на тему «Новые грани образовательного неравенства в странах Центральной Азии: от измерения проблемы к изменениям политик» также пришли к выводу о наличии значительного неравенства в Казахстане [8]. Приведем некоторые показатели (данные на 2019 г.):

- наличие доступа к широкополосному интернету — всего 47 % семей имеет доступ к фиксированному широкополосному Интернету;
- количество учащихся в среднем на одну школу — от 151 ученика (в Северо-Казахстанской области) до 1 547 учеников (в Нур-Султане);
- количество учащихся на один школьный компьютер — от 8 (в Северо-Казахстанской области) до 23 (в Шымкенте).

Так, лучшие показатели, согласно мониторингу данных за 2019 г., оказались в Северо-Казахстанской, Карагандинской областях и Алматы. Здесь 2 из 3 семей имеют доступ к высокоскоростному Интернету. Худшие показатели в Кызылординской (1 из 4 семей), Туркестанской (1 из 10 семей) областях и в г. Шымкенте (1 из 5 семей) [8].

Таким образом, участие Казахстана в международных исследованиях позволяет определить объективное состояние развития системы образования в соответствии с международными тенденциями, обозначить проблемные зоны, получить необходимые рекомендации экспертов и скорректировать государственную политику в сфере образования.

Помимо международных исследований, проводились и отечественные. Так, например, в этом направлении активно работал Центр исследований «Сандж». В 2010 г. были проведены исследования «Информационная безопасность детей: проблемы и пути решения» [9] и «Влияние аудио-, видеопродукции, компьютерных и информационных носителей, пропагандирующих порнографию, жестокость и насилие, на физическое и психическое здоровье детей. Защита их нравственности» [10]. Однако на сегодняшний день в Казахстане собственные межотраслевые исследования, опирающиеся на широкую научную коллаборацию, представлены сравнительно слабо. Поэтому мы считаем необходимым продолжить проведение новых, более глубоких исследований междисциплинарного характера в этом направлении с обновленной методологией с привлечением специалистов различных научных направлений: социологов, педагогов, психологов, специалистов IT-сферы, юристов и др. Это позволит определить меры, которые смягчат негативные последствия для государства и общества в целом.

Отставание в развитии технологической базы и инфраструктуры привело в нашей стране к более позднему пониманию и осознанию роли цифровизации и информатизации. Это отражается, в частности, на эффективности политико-правового регулирования информационного пространства. На основе понимания объективных и субъективных трудностей современной цифровизации и информатизации в Казахстане государством проводится активная работа по совершенствованию и преодолению недостатков. В таблице 2 приведены сведения об основных нормативно-правовых актах, регламентирующих развитие информационной среды казахстанского общества.

Т а б л и ц а 2

Основные нормативно-правовые акты, регулирующие информационно-коммуникационную сферу в Республике Казахстан

Название документа и дата принятия	Цели и задачи документа
1	2
Программа снижения информационного неравенства в Республике Казахстан на 2007–2009 годы (Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 октября 2006 года № 995)	Цель: достижение 20 % уровня компьютерной грамотности населения и пользователей сети Интернет в Казахстане. Задачи: 1) создать благоприятные условия для эффективного использования в повседневной жизни сети Интернет не менее 20 % населения Казахстана; 2) повысить социальную и экономическую значимость информационных ресурсов в жизни населения Казахстана [11]
Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы (Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118)	Цель: повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала путем обеспечения доступности качественного образования для устойчивого роста экономики. Задачи (выборка): – совершенствование нормативно-правового обеспечения в части электронного обучения; – разработка цифровых образовательных ресурсов на трех языках с приоритетом на государственном языке для сопровождения учебно-воспитательного процесса средней школы;

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> – организация сетевого взаимодействия и сотрудничества между всеми участниками образовательного процесса; – повышение эффективности управления образованием через развитие структуры информационно-образовательной среды [12]
<p>Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012-2016 годы (Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года № 832)</p>	<p>Цель: создать условия для развития функциональной грамотности школьников Республики Казахстан.</p> <p>Задачи Национального плана:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) изучение отечественной и международной практики развития функциональной грамотности школьников; 2) определение механизмов реализации системы мер по развитию функциональной грамотности школьников; 3) обеспечение модернизации содержания образования: стандартов, учебных планов и программ; 4) разработка учебно-методического обеспечения образовательного процесса; 5) развитие системы оценки и мониторинга качества образования школьников; 6) укрепление материально-технической базы школ и организаций системы дополнительного образования [13]
<p>Государственная программа «Информационный Казахстан–2020» (Указ Президента Республики Казахстан от 8 января 2013 года № 464)</p>	<p>Цель: создание условий для перехода к информационному обществу.</p> <p>Задачи:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) обеспечение эффективности системы государственного управления; 2) обеспечение доступности информационно-коммуникационной инфраструктуры; 3) создание информационной среды для социально-экономического и культурного развития общества; 4) развитие отечественного информационного пространства [14]
<p>Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года (№ 418-V)</p>	<p>Цели: формирование и обеспечение развития информационно-коммуникационной инфраструктуры; создание условий для развития местного содержания в производстве товаров, работ и услуг в отрасли информационно-коммуникационных технологий для информационного обеспечения социального и экономического развития и конкурентоспособности Республики Казахстан.</p> <p>Задачи:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) формирование и развитие информационного общества; 2) обеспечение реализации и сопровождения административной реформы государственных органов; 3) развитие «электронного правительства» и «электронного акимата»; 4) повышение цифровой грамотности; 5) обеспечение участникам образовательного процесса условий для доступа к электронным информационным ресурсам электронного обучения; 6) обеспечение условий для развития и внедрения современных информационно-коммуникационных технологий в производственные процессы; 7) содействие формированию и развитию отечественной отрасли информационно-коммуникационных технологий; 8) формирование и реализация единой научной, технической, индустриально-инновационной политики в сфере информатизации; 9) формирование, развитие и защита государственных электронных информационных ресурсов, информационных систем и сетей телекоммуникаций, обеспечение их взаимодействия в едином информационном пространстве; 10) мониторинг обеспечения информационной безопасности государственных органов, физических и юридических лиц; 11) предупреждение и оперативное реагирование на инциденты информационной безопасности, в том числе в условиях чрезвычайных ситуаций социального, природного и техногенного характера, введения чрезвычайного или военного положения; 12) создание условий для привлечения инвестиций в отрасль информационно-коммуникационных технологий на системной основе; 13) совершенствование законодательства Республики Казахстан в сфере информатизации; 14) участие в международном сотрудничестве в сфере информатизации;

1	2
	15) создание условий для международного информационного обмена и доступа к информации [15]
Концепция кибербезопасности («Кибершит Казахстана») (Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407)	Цель: достижение и поддержание уровня защищенности электронных информационных ресурсов, информационных систем и информационно-коммуникационной инфраструктуры от внешних и внутренних угроз, обеспечивающего устойчивое развитие Республики Казахстан в условиях глобальной конкуренции. Задачи: 1) формирование необходимых условий для повышения осведомленности об угрозах, развития человеческого капитала и потенциала отечественной отрасли ИКТ по созданию программных продуктов и систем кибербезопасности, направленных на блокирование и подавление вредоносного программно-технического воздействия и защищенного телекоммуникационного оборудования; 2) совершенствование правоприменительной практики, методологической базы, нормативно-правового и организационно-технического обеспечения безопасного использования ИКТ в национальной системе защиты информации и безопасности автоматизированных систем управления технологическими процессами; 3) создание высоко адаптивной и интегрированной системы государственного управления информационной безопасностью в сфере информатизации и связи в отношении всей национальной информационно-коммуникационной инфраструктуры [16]
Государственная программа «Цифровой Казахстан» (Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827)	Цель: ускорение темпов развития экономики республики и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе. Задачи: 1) цифровизация промышленности и электроэнергетики; 2) цифровизация транспорта и логистики; 3) цифровизация сельского хозяйства; 4) развитие электронной торговли; 5) развитие финансовых технологий и безналичных платежей; 6) государство – гражданам; 7) государство – бизнесу; 8) цифровизация внутренней деятельности государственных органов; 9) «умные» города; 10) расширение покрытия сетей связи и ИКТ инфраструктуры; 11) обеспечение информационной безопасности в сфере ИКТ; 12) повышение цифровой грамотности в среднем, техническом и профессиональном, высшем образовании; 13) повышение цифровой грамотности населения (подготовка, переподготовка); 14) поддержка площадок инновационного развития; 15) развитие технологического предпринимательства, стартап культуры и НИОКР; 16) привлечение «венчурного» финансирования; 17) формирование спроса на инновации [17]
Закон Республики Казахстан «О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию» от 2 июля 2018 года № 169-VI ЗРК	Цели и задачи в документе не определены [18]

Таким образом, определив нормативно-правовую основу формирования информационной грамотности казахстанского общества, можно сделать выводы о том, что в Казахстане, в целом, создано нормативно-правовое поле для ее полноценного развития. Реализация Государственных программ «Информационный Казахстан» и «Цифровой Казахстан» позволила создать цифровую инфраструктуру и подготовить профессиональные кадры. Однако существующие потенциальные и

реальные угрозы затрагивают разные сферы жизнедеятельности общества и человечества. Среди них незащищенность от киберугроз, информационные атаки, низкий уровень информационной и медиаграмотности не только детей и молодежи, но и взрослого населения, и, как следствие этого, манипуляции общественным мнением и провокации.

Кроме того, все мировое сообщество озабочено вопросами обеспечения безопасности детей и подростков во всемирной сети Интернет. Эта проблема становится особенно актуальной в условиях введения карантина и сплошного вовлечения детей в качестве пользователей техническими средствами и Интернетом. К сожалению, в данном направлении эффективность проделанной работы оставляет желать лучшего и требует дальнейшего совершенствования. Имеющиеся нормативно-правовые документы определяют общие вопросы и не имеют конкретных механизмов для реализации на практике. Хотя необходимо отметить, что введение обновленной образовательной программы в средней школе и определение требований обязательного развития навыков критического мышления в качестве результатов обучения, безусловно, будет способствовать общему развитию информационной грамотности детей.

Еще один важный компонент информационной культуры — это медиаграмотность. Европейский проект Media Coach [19] определяет медиаграмотность как фундаментальный навык как для молодежи, так и для людей всех возрастов. Медиаграмотность — это «предпосылка для активного и полноценного гражданства» в XXI веке. Международная организация «Европейская ассоциация поддержки интересов медиапотребителей» следующим образом определяет значение медиаграмотности: «Медиаграмотность становится все более актуальной, поскольку знания в настоящее время передаются, в первую очередь, с помощью цифровых технологий. Лица, грамотно потребляющие контент из масс-медиа, могут активно участвовать в общественной жизни: от социальных сетей до электронного правительства. Лица, не обладающие навыками медиаграмотности, остаются изолированными и уязвимыми» [20].

Большая работа в Казахстане в этом направлении осуществляется как международными, так и отечественными организациями, такими как ЮНЕСКО, IREX Europe, Albany Associates, USAID, Internews, Фонд поддержки медиа, MediaNet и др. Определенный вклад на данный момент уже был сделан казахстанским журналистским сообществом. В частности, с 2020 г. запущены в апробацию учебные пособия по медиаграмотности для организаций среднего образования и вузов [21]. Необходимо также отметить, что было разработано учебное пособие для высших учебных заведений Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана [22].

Заключение

В современных обществах, в том числе и казахстанском, происходит интенсивный процесс информатизации, технологизации знаний и образа жизни человека. При этом диджитализация, развитие информационной культуры становятся основным социальным капиталом как обществ на глобальной арене, больших социальных групп, так и каждого отдельного человека. За доступ к информационным ресурсам разворачивается конкурентная борьба, и те, кто обеспечен всеобъемлющими информационными потоками, лидируют. Данная ситуация оказывает серьезное воздействие на процесс социализации молодежи, в ходе которого она постоянно подвергается влиянию со стороны информационных технологий, определяющих не только сознание и поведение, но и образ жизни. Сегодня особенно важно понимать и анализировать содержание информационного пространства, культурные ценности, которыми оно представлено, способы коммуникации и передачи информации молодежи.

Результаты участия Казахстана в международных и отечественных исследованиях по оценке уровня информационной и медийной культуры населения позволяют сделать выводы о том, что, к сожалению, существуют определенные проблемы, связанные с развитием технологической базы и инфраструктуры республики, что привело к задержке, а теперь уже и к отставанию процессов цифровизации и информатизации. Эти тенденции отражаются как на содержании политико-правового регулирования информационного пространства, так и на уровне знаний населения. Но одновременно, понимая и принимая все трудности и вызовы современной цифровизации и информатизации в Казахстане, государством проводится активная работа по совершенствованию и преодолению данных недостатков. Так, разработана нормативно-правовая основа формирования информационной грамотности казахстанского общества, создано нормативно-правовое поле для дальнейшего полноценного развития. Реализация Государственных программ «Информационный

Казахстан» и «Цифровой Казахстан» позволила создать цифровую инфраструктуру и подготовить соответствующие профессиональные кадры.

Однако существуют и слабые стороны, когда информационные войны, кибератаки, низкий уровень информационной и медиаграмотности детей, молодежи, взрослого населения выступают в качестве потенциальной и реальной угрозы для нашего социума. Особенно остро стоит вопрос, связанный с обеспечением безопасности казахстанского общества во всемирной сети Интернет. Актуальность данной проблемы многократно возросла в условиях введения карантинных мер, вызванных пандемией COVID-19, обусловивших полномасштабный переход в сетевое пространство, включая развитие онлайн формата учебы, работы и повседневной коммуникации людей.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP08052518 — «Формирование информационной культуры казахстанской молодежи как фактор роста интеллектуального потенциала общества» (2020–2022 гг.) (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Jesús Lau Guidelines on information literacy for lifelong learning. — México, 2006. — 60 p. — Режим доступа: <https://www.ifla.org/publications/guidelines-on-information-literacy-for-lifelong-learning>.
- 2 PISA — Международная программа оценки образовательных достижений обучающихся. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://iac.kz/ru/project/pisa>
- 3 Култуманова А. Основные результаты международного исследования образовательных достижений 15-летних обучающихся. PISA–2012 / А. Култуманова, Г. Бердибаева, Б. Картпаев, И. Иманбек, К. Шарбанова, М. Рахимова, Ж. Жумабаева, З. Пирнепесова, Б. Окенова, А. Увалиева. — Астана: НЦОСО, 2013 — 283 с. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://iac.kz/sites/default/files/random-160222033511.pdf>.
- 4 Ирсадиев С. Основные результаты международного исследования PISA–2015», 2017 год: Национальный отчет / С. Ирсадиев, А. Култуманова, Е. Сабырұлы, М. Амангазы. — Астана: АО «Информационно-аналитический центр», 2017. — 241 с. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://iac.kz/sites/default/files/nac_otchet_pisa-2015_final.pdf.
- 5 Почему язык обучения в Казахстане выступает одним из факторов образовательного неравенства [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://forbes.kz/process/education/pochemu_yazyik_obucheniya_v_kazahstane_vyistupaet_odnim_iz_faktorov_obrazovatel'nogo_neravenstva/+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=kz.
- 6 ICILS — Международное исследование компьютерной и информационной грамотности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://iac.kz/ru/project/icils>.
- 7 Школьники Казахстана заняли последнее место рейтинга компьютерной грамотности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.sputnik.kz/radio/20201103/15376469/Shkolniki-Kazakhstana-zanyali-poslednee-mesto-reytinga-kompyuter-noy-gramotnosti.html>.
- 8 Ким С. Образовательное неравенство: в Казахстане только половина семей имеет высокоскоростной доступ в Интернет / С. Ким [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://factcheck.kz/obrazovanie/obrazovatelnoe-neravenstvo-v-kazahstane-tolko-pоловина-семей-имеет-vysokoskorostnoj-dostup-v-internet/>.
- 9 Дети Казахстана. 2014–2018: стат. сб. — Нур-Султан, 2019. — 124 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bala.stat.gov.kz>.
- 10 Влияние аудио-, видеопродукции, компьютерных и информационных носителей, пропагандирующих порнографию, жестокость и насилие, на физическое и психическое здоровье детей. Защита их нравственности: метод. реком. для педагогов, психологов, родителей и всех заинтересованных сторон. — Астана, 2010. — 22 с.
- 11 Программа снижения информационного неравенства в Республике Казахстан на 2007–2009 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 октября 2006 года № 995. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000995>.
- 12 Постановление Правительства Республики Казахстан № 1297 «О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118 «Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы». [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001297>.
- 13 Об утверждении Национального плана действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012–2016 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года № 832. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P120000832>.
- 14 Государственная программа «Информационный Казахстан—2020». [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000464#z11>.
- 15 Об информатизации: Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V З РК. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>.
- 16 Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберцит Казахстана»). Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407>.

17 Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.

18 О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию. Закон Республики Казахстан от 2 июля 2018 года № 169-VI З РК. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z180000169/10.01.2020>.

19 Европейский проект Media Coach. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://mediacoacheurope.eu>.

20 The European Association for Viewers Interests — EAVI. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://eavi.eu/?page_id=671.

21 Банников П.В. Медиа- и информационная грамотность: учеб. пос. для 9–11 классов. — Изд. для апробации / П.В. Банников, О. Гороховский, Т. Соколова, И.М. Печищев, Д. Радзевичус, А. Усупбаева, Д.П. Шишкин. — Алматы: ОФ «Международный центр журналистики «MediaNet», 2019. — 152 с.

22 Штурхецкий С. Медиаграмотность: практ. учеб. пос. для высш. учеб. завед. по медийн. и информ. грам. / С. Штурхецкий. — 2018. — 156 с.

А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников, Н.К. Момошева

Жастардың ақпараттық сауаттылығын дамытудағы қазақстандық тәжірибе

Мақалада қазіргі қазақстандық жастардың ақпараттық сауаттылығын дамытудағы қазақстандық тәжірибеге талдау жүргізілген. Авторлар қазақстандық студенттердің PISA және ICILS халықаралық зерттеулеріне қатысу нәтижелерін талдаған. Нәтиже бойынша қазақстандық студенттер басқа қатысушы елдердегі құрдастарымен салыстырғанда цифрлық өмірге өте нашар дайындалған деген қорытындыға келді. Сондай-ақ, нәтижелер туралы оқыту тілі мен тұрғылықты жері бойынша ақпарат берілген. Сонымен қатар, мақала авторлары қоғамның ақпараттық ортасының инфрақұрылымдық дамуын реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамалық базасын ұсынған. Алайда, киберқауіптерден, ақпараттық шабуылдардан, балалар мен жастардың ғана емес, сонымен бірге ересек тұрғындардың да ақпараттық және медиа сауаттылығының төмен деңгейі, осының салдарынан қоғамдық пікір мен арандатушылықтардан қорғану мәселелері шешілмеген. Авторлар республикадағы цифрландыру және ақпараттандыру процестерінің артта қалу фактісін атап көрсеткен, бұл ақпараттық кеңістікті саяси-құқықтық реттеудің мазмұнында да, халықтың білім деңгейінде де растама табады.

Кілт сөздер: ақпараттық қоғам, ақпараттық сауаттылық, мемлекеттік реттеу, Қазақстан, халықаралық зерттеулер, цифрландыру.

A.Zh. Myrzakhmetova, I.D. Khlebnikov, N.K. Momosheva

Kazakhstan experience in the development of information literacy of youth

The article analyzes Kazakhstan experience in the development of information literacy of modern Kazakhstan youth. The authors analyzed the results of the participation of Kazakhstan students in international studies PISA and ICILS. According to the results, the experts concluded that Kazakhstan students are very poorly prepared for digital life and show low results in comparison with their peers from other participating countries. It also provides information on the results by language of instruction and place of residence. In addition, the authors provide the legal framework of the Republic of Kazakhstan regulating the infrastructural development of the information environment of society. However, the issues of insecurity from cyber threats, information attacks, a low level of information and media literacy not only among children and youth, but also the adult population remain unresolved, which leads to manipulation of public opinion and provocations. The authors draw conclusions about the processes of digitalization and informatization in the Republic lagging behind, which is reflected both in the content of the political and legal regulation of the information space, and at the level of knowledge of the population. The article was prepared within the framework of a scientific project under the grant “Formation of information culture of Kazakhstan youth as a factor in the growth of the intellectual potential of society” (2020–2022) (Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan).

Keywords: information society, information literacy, government regulation, Kazakhstan, international research, digitalization.

References

1 Jesús Lau (2006). Guidelines on information literacy for lifelong learning. México. *ifla.org*. Retrieved from <https://www.ifla.org/publications/guidelines-on-information-literacy-for-lifelong-learning> [in English].

- 2 PISA — Mezhdunarodnaia programma otsenki obrazovatelnykh dostizhenii obuchaiushchikhsia. [PISA is an international program for assessing the educational achievements of students]. *iac.kz*. Retrieved from <http://iac.kz/ru/project/pisa> [in Russian].
- 3 Kultumanova, A., Berdibayeva, G., Kartpayev, B., Imanbek, I., Sharbanova, K., Rakhimova, M., & Zhumabayeva, Zh. (2013). *Osnovnye rezultaty mezhdunarodnogo issledovaniia obrazovatelnykh dostizhenii 15-letnikh obuchaiushchikhsia. PISA-2012* [The main results of the international research of educational achievements of 15 year old students. PISA-2012]. Astana. *iac.kz*. Retrieved from <http://iac.kz/sites/default/files/random-160222033511.pdf> [in Russian].
- 4 Irsaliiev, S., Kultumanova, A., Sabyruly, Ye., Amangazy, M. (2017). *Osnovnye rezultaty mezhdunarodnogo issledovaniia PISA-2015* [The main results of the international research PISA-2015]: National report — Astana: JSC «Information and Analytical Center». Retrieved from http://iac.kz/sites/default/files/nac_otchet_pisa-2015_final.pdf [in Russian].
- 5 *Pochemu yazyk obucheniia v Kazakhstane vystupayet odnim iz faktorov obrazovatel'nogo neravenstva* [Why the language of education in Kazakhstan is one of the factors of educational inequality]. *forbes.kz*. Retrieved from https://forbes.kz/process/education/pochemu_yazyk_obucheniya_v_kazakhstan_vystupaet_odnim_iz_faktorov_obrazovatel'nogo_neravenstva/+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=kz [in Russian].
- 6 ICILS — Mezhdunarodnoe issledovanie kompiuternoi i informatsionnoi gramotnosti [ICILS — International Computer and Information Literacy Survey]. *iac.kz*. Retrieved from ICILS // <http://iac.kz/ru/project/icils> [in Russian].
- 7 *Shkolniki Kazakhstana zaniali poslednee mesto reitinga kompiuternoi gramotnosti* [Schoolchildren of Kazakhstan took the last place in the rating of computer literacy]. *sputnik.kz*. Retrieved from <https://ru.sputnik.kz/radio/20201103/15376469/Shkolniki-Kazakhstana-zanyali-poslednee-mesto-reitinga-kompyuternoy-gramotnosti.html> [in Russian].
- 8 Kim, S. *Obrazovatel'noe neravenstvo: v Kazakhstane tolko polovina semei imeyet vysokoskorostnoi dostup v Internet* [Educational inequality: In Kazakhstan, only half of families have high-speed Internet access]. *factcheck.kz*. Retrieved from <https://factcheck.kz/obrazovanie/obrazovatel'noe-neravenstvo-v-kazakhstan-tolko-polovina-semej-imeet-vysokoskorostnoj-dostup-v-internet/> [in Russian].
- 9 *Deti Kazakhstana. 2014–2018* [Children of Kazakhstan. 2014–2018]. Statistical digest. (2019). Nur-Sultan, 124. *bala.stat.gov.kz*. Retrieved from <https://bala.stat.gov.kz/> [in Russian].
- 10 *Vliianie audio-, videoproduktsii, kompiuternykh i informatsionnykh nositelei, propagandiruiushchikh pornografiu, zhestokost i nasilie, na fizicheskoe i psikhicheskoe zdorove detei. Zashchita ikh nravstvennosti* [The impact of audio-video products, computer and information media that promote pornography, cruelty and violence on the physical and mental health of children. Protecting their morality]: Guidelines for educators, psychologists, parents and all interested parties (2010). Astana, 22 [in Russian].
- 11 *Programma snizheniia informatsionnogo neravenstva v Respublike Kazakhstan na 2007–2009 gody* [The program of reducing information inequality in the Republic of Kazakhstan for 2007–2009]: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 13, 2006 N 995. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000995>. [in Russian].
- 12 *Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan No. 1297 «O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan» «O vnosenii izmenenii i dopolnenii v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 7 dekabria 2010 goda» No. 1118 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy razvitiia obrazovaniia Respubliki Kazakhstan na 2011–2020 gody»* [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1297 “On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan” On Amendments and Additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 No. 1118 “On the Approval of the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001297> [in Russian].
- 13 *Ob utverzhdenii Natsionalnogo plana deistvii po razvitiu funktsionalnoi gramotnosti shkolnikov na 2012–2016 gody* [The approval of the National Plan of Action for the Development of Functional Literacy of Schoolchildren for 2012–2016]: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 25, 2012 No. 832. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000832> [in Russian].
- 14 *Gosudarstvennaia programma «Informatsionnyi Kazakhstan — 2020»* [State program “Information Kazakhstan — 2020”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000464#z11> [in Russian].
- 15 *Ob informatizatsii* [About informatization]: Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418–V LRK. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418> [in Russian].
- 16 *Ob utverzhdenii Kontseptsii kiberbezopasnosti («Kibershchit Kazakhstana»)* [The approval of the Cybersecurity Concept (“Cyber Shield of Kazakhstan”): Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 No. 407. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407> [in Russian].
- 17 *Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy «Tsifrovoi Kazakhstan»* [The approval of the State Digital Kazakhstan Program]: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> [in Russian].
- 18 *O zashchite detei ot informatsii, prichiniaushchei vred ikh zdoroviu i razvitiu* [The protection of children from information harmful to their health and development]: Law of the Republic of Kazakhstan dated July 2, 2018 No. 169-VI LRK. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1800000169/10.01.2020> [in Russian].
- 19 European project Media Coach. — Retrieved from <http://mediacoacheurope.eu> [in English].
- 20 The European Association for Viewers Interests — EAVI. Retrieved from https://eavi.eu/?page_id=671 [in English].
- 21 Bannikov, P.V., Gorokhovskiy, O., Sokolova, T., Pechishchev, I.M., Radzevichus, D., Usupbaeva, A., & Shishkin, D.P. (2019). *Media i informatsionnaia gramotnost* [Media and Information Literacy]. Study guide for grades 9–11. Edition for approbation. Almaty: PF “International Center for Journalism “MediaNet” [in Russian].
- 22 Shturkhetskiy, S. (2018). *Mediagramotnost. [Media Literacy]: A Practical Study Guide for Higher Education Institutions on Media and Information Literacy* [in Russian].

З.Г. Сактаганова*

*Центр этнокультурных и историко-антропологических исследований,
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru)*

«Ашаршылық — Великий джут» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы

Цель данной статьи — постановка проблемы «Голод 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане». Проведено сопоставление общих закономерностей голода в XX в. и выделена специфика казахстанского «великого джута». Объектом анализа стали исследования зарубежных и отечественных авторов по выявлению причин разразившегося голода в 1931–1933 гг. в Казахской степи. На основе неопубликованных архивных материалов Статистического управления Карагандинской области и опубликованных данных отслежена убыль скота в республике и в казахских скотоводческих хозяйствах Центрального Казахстана. Анализ представленных материалов демонстрирует, что пик уменьшения поголовья скота в республике пришелся на 1931–1933 гг., когда резко упало количество поголовья скота уже сократившегося за предыдущие 1929–1930 гг. Причем показаны основные тенденции сокращения поголовья стада по различным видам скота. Автором проанализированы последствия голода, называемого казахами «ашаршылық», в Центральном Казахстане. Рассмотрена динамика численности и национальный состав населения Центрально-Казахстанского региона в 1926–1939 гг. и обозначены предположительные демографические потери в регионе в указанный период.

Ключевые слова: история Казахстана, Центральный Казахстан, коллективизация, скотозаготовки, убыль скота, голод 1931–1933 гг., последствия голода в Центральном Казахстане.

Введение

В своей работе по проблемам седентаризации казахов в 1920–1930-е гг. французский исследователь И.Огайон задает вопрос: «Почему этот эпизод (имеется в виду насильственное оседание и «вереница последовавших катастроф», в том числе и голод) не нашел отражения ни в какой нарративной форме, почему казахи не присвоили этим трагическим событиям традиционно емкого образного обозначения?» [1; 17].

Стоит отметить, что на самом деле этот период в истории казахов имеет достаточно емкие обозначения: голод 1931–1933 гг. (а это и есть самая крупная катастрофа) в историю Казахстана вошел под разными названиями: «ұлы жұт» (великий джут), «ашаршылық» (голод), «нәубет» (бедствие), «зобалаң» (бедствие, тяготы), «зұлмат» («рукотворное» бедствие). И эти обозначения не созданы лишь в последние десятилетия, в устной истории казахов эти названия сохранились [2; 636]. Однако, действительно, в нарративных источниках, к сожалению, осталось не столь много сюжетов, сколько можно бы ожидать от таких недавних по времени событий. Одна из основных причин — многие свидетели этих страшных событий не пережили их. Еще одна из важнейших (если не главных) причин отсутствия (или малого количества) такого рода материалов: за последующие 60 лет власть «стерла» из памяти народа, из советской историографии файл, хранивший нарратив об этом, причем стерла до состояния «*tabula rasa*».

В казахстанском голоде проявился ряд закономерностей, определенных зарубежными исследователями при изучении голода в разных точках земли. И. Огайон соглашается с основным выводом Нобелевского лауреата, известного ученого-экономиста Амартия Сена, который, рассматривая стремительность распространения голода в Эфиопии среди скотоводческого населения, сопоставлял аналогичные процессы с земледельческими группами [1; 206, 207]. Кочевое население, по мнению А. Сена, заплатило более высокую человеческую цену, чем земледельцы. Проводя аналогию с голодом в Казахстане, следует заметить, что и в нашей республике во время голода кочевое казахское население также заплатило более высокую человеческую цену, чем крестьяне-земледельцы.

* Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru (З.Г. Сактаганова).

Пять закономерностей в последствиях голода, обозначенные авторами академического сборника «Демография голода: перспективы из прошлого и настоящего» [3], совпадают с характеристиками, проявившимися в республике в 1930-х гг.:

- обычно погибает больше мужчин, чем женщин;
- большинство из населения погибают не от голода, а от сопутствующих ему эпидемий и болезней;
- уменьшается количество браков;
- сокращается уровень рождаемости;
- происходят серьёзные изменения демографической структуры населения: в частности, резко уменьшается доля детей и стариков и увеличивается доля женщин.

Данные закономерности позволяют утверждать, что, хотя голод в Казахстане (как и в СССР, в целом) носил «организованный», «рукотворный» характер и стал результатом политики власти (о чем будет идти речь позже), его последствия во многом совпали с общими тенденциями голода в мире в XX веке.

Материалы и методы исследования

При написании статьи были использованы такие общенаучные методы, как анализ и синтез, аналогия, обобщение, системный подход, сравнение, описание и др. Были задействованы и специальные исторические методы. Одним из наиболее распространенных методов исторического исследования является проблемно-хронологический. Он позволил расчлнить достаточно широкую проблему коллективизации на несколько аспектов или более узких проблем, каждая из которых рассмотрена в хронологической последовательности, что, на наш взгляд, позволяет проследить определенную историческую преемственность и логику действий властей (если таковая имела) в реализации поставленных центром задач по коллективизации. Ретроспективный метод позволил исследовать определенные процессы через последовательную возвратную реконструкцию событий к более ранним хронологически и реконструировать их. С помощью сравнительно-исторического метода проведены были исторические сравнения, выявлены общее и частное, количественные и качественные изменения, как в хронологическом контексте — в разные годы, так и в территориальном — в целом по Казахстану, по Центральному Казахстану и по районам исследуемого региона. Одним из важнейших используемых в статье методов является конкретно-исторический (идеографический), согласно которому в деталях подробно и глубоко исследуются тот или иной конкретный сюжет, проблемы, выделяются его специфика, особенности. Близкий к системному использованный в статье историко-типологический метод способствовал систематизации, позволил классифицировать изучаемые явления для аналитического разбора. Именно эти (как основные) и ряд других методов позволяют определять причины, ход и последствия развития данного исторического сюжета.

Основу материалов статьи составили опубликованные и неопубликованные архивные документы из российских, казахстанских центральных архивов и Карагандинского областного государственного архива. Приведены данные об убыли скота в Казахстане из Российского государственного архива экономики, из документов Архива Президента РК использованы материалы о динамике животноводства в Каркаралинском районе Карагандинской области. Интересные сведения привлечены из Государственного архива Карагандинской области; в фонде Статистического управления имеется дело «Динамические показатели животноводства по КазССР от 1928–1935 гг.», которое позволило сопоставить сокращение скота в республике по всем видам с 1928 по 1933 гг.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

К проблеме голода в Казахской АССР в 1930-х гг. отечественные исследователи обращались с конца 80-х гг.—начала 90-х гг. XX в. [4–6], разрабатывался в единичных исследованиях региональный срез проблемы [7]. Но уже в 2000-х интерес к проблеме постепенно угас, и многие последующие авторы публикаций уже повторяли известный материал. Монографических, фундаментальных работ в казахстанской историографии по проблеме немного, и следует согласиться с выводом, который сделан исследователями по оценке современной отечественной историографии, что «политический контекст, утяжеляемый определенной научной изоляцией и материальными проблемами», встал на пути профессиональной разработки многих проблем этого периода [1; 12]. Изучали данную проблему и зарубежные ученые, причем, как правило, европейские исследователи

акцентировали в своих работах внимание на кочевниках Казахстана [1, 8, 9], российские авторы рассматривали коллективизацию и голод, как правило, в общесоюзном контексте [10, 11]. Бум публикаций в этих группах выпал на конец 1980-х—начало 2000-х гг., когда стали доступными для исследователей архивные фонды, засекреченные ранее.

В последние десятилетия в РК был опубликован ряд интересных и содержательных сборников документальных материалов по коллективизации и голоду [12–14]. Эта тенденция отмечена и исследователями извне: «Среди новых публикаций, посвященных коллективизации и седентаризации, можно найти больше сборников архивных документов и меньше работ, составленных на основе новых источников...» [1; 12]. Фундаментальные документальные сборники по истории советской деревни были опубликованы в РФ, они охватывали события 1930-х гг. и в Казахстане [15, 16]. Однако, несмотря на популярность темы «Голод в Казахстане в 20–30-х гг. XX в.», данная проблема разработана весьма недостаточно, содержит огромное количество лакун, все чаще к этой проблеме обращаются журналисты, дилетанты — любители истории, соответственно усиливается политизация публикаций, появляется большое количество работ, весьма далеких от профессионального исторического исследования. Поэтому на сегодняшний день можно говорить о постановке проблемы, о начальном этапе разработки проблемы в исторической науке Казахстана, чем о ее решении.

Один из аспектов этой проблемы — вопрос о причинах голода в Казахстане. На некоторых из исследовательских интерпретаций мы хотели бы остановиться. Начнем с публикаций из зарубежной историографии, поскольку именно в них четко расставлены акценты при выяснении причин голода.

Изабель Огайон считает, что «разрушение системы пастушеского скотоводства стало первым следствием стратегии, состоявшей из 4 этапов: коллективизация — продовольственный налог — седентаризация — раскулачивание» («дебаизация», по определению И.Огайон). «Насажение этих политически мотивированных нововведений в 1930 г., особенно налогов, привело к началу небывалого голода» [1; 206, 207].

В своей работе «Годы голода. ...» Р. Дэвис и С. Уиткрофт называют 5 взаимосвязанных факторов, вызвавших катастрофу в Казахской степи: коллективизация и раскулачивание; перевод казахского населения на оседлое положение; принудительное обобществление скота; масштабные хлебозаготовки (планы на них распространялись и на несееющие районы) и масштабные скотозаготовки [17; 329–331].

Николо Пьянчоло, детально изучив архивные материалы РГАЭ по скотозаготовкам в конце 20-х — 30-е гг. XX в., выделяет 2 основных фактора, вызвавших, по его мнению, голод в Казахской степи: масштабные скотозаготовки и масштабные хлебозаготовки (планы на них распространялись и на несееющие районы). Именно скотозаготовки в том объеме и виде, в котором они были осуществлены в Казахстане, по мнению ученого, стали основной причиной сокращения скота и впоследствии голода среди казахов [18].

На наш взгляд, предтечей голода стал комплекс мероприятий, которые осуществляла власть параллельно с коллективизацией. Одной из главных особенностей, основной спецификой советской модернизации в 20–30-е гг. XX в. в Казахской степи являлись процессы седентаризации — оседания кочевников. На рубеже этих десятилетий казахское население еще сохраняло в своем большинстве кочевой и полукочевой уклады. К 1930 г. из 700 тысяч казахских хозяйств — 540 тысяч были кочевыми и полукочевыми (если условно допустить, что семья состояла из 4–5 человек, то это приблизительно 2,1–2,7 млн человек): 200 тысяч из них вели полукочевой образ жизни, около 340 тысяч — «чистые» кочевники. 160 тысяч хозяйств были оседлыми, причем около 60 тысяч из них перешло на оседлость за 10 лет, с 1920 по 1929 гг. И если за предыдущие 10 лет осело только 60 тысяч семей, то за 3 года (с 1930 по 1933 гг.) перевести на оседлость, как планировалось, около 430 тысяч семей кочевого и полукочевого населения северного и южного регионов Казахстана (оседание кочевников Центрального региона могло продлиться дольше) — задача для власти казалась бы непосильная [8]. Однако она была решена.

Именно на эту особенность — одну из причин катастрофы 1931–1933 гг. — указывает в своих исследованиях профессор Ж.Б. Абылхожин. Планы гипердинамичного индустриального развития резко актуализировали так называемую зерновую проблему. Расширение экспорта зерна, необходимость обеспечения хлебом все растущее городское население остро обозначали проблему — зерна требовалось все больше и больше. Государство видело два пути решения проблемы: один из них — крупное увеличение производства зерна через расширение посевных площадей. В связи с этим

у сталинского руководства резко возрастает интерес к земельным просторам Казахстана. Именно на это обращает внимание союзный нарком земледелия Я.А. Яковлев на XVI съезде ВКП (б): «...В Казахстане до 50–55 миллионов га можно считать годными для посевов, из которых 36 миллионов га расположены в северных областях... Здесь пшеница занимает только 5 % всей пахотнеспособной площади... Если из этих 36 миллионов гектар, годных для посева, до 30 % занять под пшеницу, то мы к концу пятилетки в одном только Казахстане получим дополнительно 8–10 миллионов га под пшеницей...» [12; 224, 225]. Наркома не беспокоило, что эти земли являлись пастбищами традиционного скотоводческого комплекса. Это значит, что казахи-кочевники с их специфическим способом производства, отмечает Ж.Б. Абылхожин, вошли в противоречие с государственным курсом на всемерное расширение зернового производства [5; 225].

Главный выход в этой ситуации виделся в необходимости форсированной, насильственной седентаризации. И вот уже данная задача озвучена республиканским наркомом земледелия К. Токтабаевым на VII съезде Советов Казахстана (апрель 1929 г.): «Первая задача по расширению посевной площади, на которую мы сейчас должны обратить самое центральное наше внимание, — это вопрос об оседании казахского населения». И соответственно съездом принята Резолюция: «2. Развитие зернового хозяйства в крае упирается, прежде всего, в проблему оседания полукошевого и кочевого населения... во всех частях республики» [5; 226].

Активно началось осуществление политики насильственной седентаризации кочевых хозяйств и их коллективизация. Активизировалась и политика по расширению земельных площадей в сугубо кочевых регионах, в частности, в Центральном Казахстане. Планы сева, которые диктовались руководством, не учитывали местных реалий. «По 5 кочевым и полукошевым районам Карагандинской области (Жана-Аркинский, Кызыл-Туский, Кургальджинский, Сары-Суйский, Эмбекшильдерский) увеличение посевной площади по плану составило 42 %, в том числе по Сары-Суйскому району, где из 7 тысяч хозяйств осталось 500–600 хозяйств, дан план 2880 га вместо 300 га в 1931 г.», — констатирует Т. Рыскулов. План был увеличен при значительном уменьшении трудоспособного населения и количества живого тягла, отсутствии семфонда и семсуды. «Очевидно, неизбежно будет опять очковтирательство со стороны районов по выполнению посевного плана, и будут опять причины к новым откочевкам и голод». В докладе Ф.И. Голощекина на краевом активе по вопросу «О коллективизации в казахском ауле» приводились следующие цифры: за 3 года (с 1929 по 1931 гг.) казахские посевы возросли на 100 % — с 1265,7 до 2561 тысяч га. Опровергая эти данные, Т. Рыскулов пишет: «Без сомнения, тут имеется огромнейшая ошибка в подсчетах посевов... Казахи только в последнее время стали переходить на земледелие, не имея навыков в этом деле; территория казахов расположена больше в засушливой зоне и хуже по качеству почвы, тракторов еще мало, почти не проводились агротехнические меры. Как же могла при этих условиях посевная площадь у казахов удвоиться?» [19; 323].

Ж.Б. Абылхожин делает вывод, что волонтаристский, упрощенный подход к оседанию кочевников без учета главного фактора — сохранения пропорции между количеством скота и площадью пастбища — привел к огромной концентрации скота на небольших пастбищных пространствах и, как следствие, к катастрофическому джуту. Эти процессы сопровождалась и остальными аспектами политики (раскулачивание, ското- и хлебозаготовки, коллективизация). Катастрофа в казахском ауле была неизбежной. Отсюда и огромная человеческая цена — демографические потери от голода и эпидемий в кочевом казахском ауле в сотни раз превышали потери в оседлых регионах Казахстана.

Одним из тяжелейших последствий мероприятий власти стало резкое снижение поголовья скота в республике, в частности, из-за огромных, нереальных масштабов плановых скотозаготовок. В 1932–1933 гг. Центр стал снижать планы скотозаготовок для разных регионов России и Украины. Самое значительное снижение плана — на 78 % произошло в Казахстане, где численность скота упала катастрофически, но ситуацию это не спасло. Если в 1926 г. численность скота в Казахстане превышала 45 миллионов голов, к 1928 г., по материалам Казкрайкома ВКП (б), уже 40,219 миллионов голов [20; 20–28]. В спецсообщении ПП ОГПУ по Казахстану приведена следующая цифра: в 1933 г. в крае насчитывается 3,699 миллиона голов. По сравнению с 1929 г., поголовье скота сократилось на 90,8 %, а по группе кочевых и полукошевых районов на 94–95 % [21; 53–56]. Т. Рыскулов (заместитель председателя СНК РСФСР в 1926–1937 гг.) в своей Докладной записке указывает, что у казахского населения в 1932 г. осталось 6 % скота, имевшегося у него в 1929.

Сравнительные данные по количеству скота в период 1926–1928 гг. отражены в ряде работ историков. Мы позволим себе привести данные, найденные нами в Архивном фонде Статистического управления Карагандинской области (табл. 1) [22; 3].

Т а б л и ц а 1

Динамика скота в Казахстане в 1928–1933 гг.

Годы	Лошади			Крупный рогатый скот			Овцы и козы		
	тыс. гол.	%		тыс. гол.	%		тыс. гол.	%	
		к пред. году	к 1928 г.		к пред. году	к 1928 г.		к пред. году	к 1928 г.
1928	3841,9	-	100	7681,1	-	100	26609	-	100
1929	4135,1	107,6	107,6	7265,9	94,6	94,6	26371,3	99,1	99,1
1930	3283,6	79,4	85,4	4806,8	66,2	62,6	15660	59,4	58,5
1931	2309,4	70,3	60,1	3125,8	65,0	40,7	6728,2	43	25,3
1932	720,4	31,2	18,8	1734,8	55,5	22,6	3045,5	45,3	11,5
1933	466,0	64,7	12,1	1653,4	96,3	21,5	2752,3	90,4	10,3

Продолжение таблицы 1

Годы	Свиньи			Верблюды		
	тыс. гол.	%		тыс. гол.	%	
		к пред. году	к 1928 г.		к пред. году	к 1928 г.
1928	371,4	-	100	1165,5	-	100
1929	318,9	85,9	85,9	-	-	-
1930	64,8	20,3	17,4	1062,7	91,2	91,2
1931	87,9	128,5	23,7	518,2	48,8	44,5
1932	93,4	106,3	25,1	181,8	35,1	15,6
1933	141	151	37,9	90,8	50	7,7

Анализ данных таблицы 1 демонстрирует, что пик уменьшения поголовья скота в республике выпал на 1931, 1932 и 1933 гг., когда резко уменьшилось поголовье скота уже сократившегося за предыдущие 1929–1930 гг. Причем это сокращение по видам скота имело разные тенденции.

Лошади: в 1930 по сравнению с 1929 поголовье сократилось почти на 1/3; в 1931 г., по сравнению с 1930, — в 1,4 раза; в 1932 г., по сравнению с 1931, — сокращение лошадей произошло в 3,2 раза; в 1933 г., по сравнению с 1932, — в 1,5 раза.

КРС: 1929–1930 гг. — в 1,5 раза; 1930–1931 гг. — в 1,8 раз; 1931–1932 гг. — в 1,5 раза.

Овцы и козы: 1929–1930 гг. — в 1,7 раза; 1930–1931 — в 2,3 раз; 1931–1932 — в 2,2 раза; 1932–1933 гг. — в 1,1 раза.

Верблюды: 1928–1930 гг. — в 1,1 раза; 1930–1931 — в 2 раза; 1931–1932 — в 2,9 раза; 1932–1933 гг. — в 2 раза [16; 3].

Сопоставление данных по годам позволяет понять, что максимальные потери скота по видам составили: лошади — в 1932 г., КРС — в 1931, овцы и козы — в 1931 и 1932, верблюды — 1931, 1932 (пик) и 1933 гг.

В целом, итог потерь, понесенных животноводством Казахстана в период упадка, выражается следующими показателями (в процентах к поголовью в 1928 г.): верблюды — 92,3 %, овцы и козы — 89,7, лошади — 87,9, крупный рогатый скот — 78,5, свиньи — 62,1 % [22; 4].

В аналитической части данной Справки Статуправления дается объяснение произошедшим изменениям в динамике скотоводства республики по отдельным видам скота. Приведем фрагмент этого документа.

«Коневодство Казахстана в своем развитии в прошлом лишь в небольшой своей части было связано с земледелием. Гораздо большее значение имело товарно-продуктивное табунное коневодство, не только снабжавшее казахский аул кумысом и мясом, но отпускавшее крупные массы лошадей через степные ярмарки на внутренние конские рынки Союза. Произошедшее в 1930–1932 гг. резкое сокращение конского поголовья знаменует коренное изменение направления развития коневодства Казахстана от товарно-продуктивного к рабочему пользовательному. Товарное табунное

коневодство, поставлявшее значительные массы лошадей для вывоза в другие районы Союза, по сути дела в колхозно-крестьянском секторе, почти перестало существовать.

Основной и главной отраслью продуктивного товарного животноводства Казахстана всегда было овцеводство. Именно эта отрасль, как показывают приведенные выше цифры, в первую очередь, понесла наибольший урон к 1930 г., в то время как поголовье крупного рогатого скота сократилось (в сравнении с 1928 г.) на 37,4 %, поголовье овец и коз — на 41,5 %. От 1930 к 1931 г. крупно-рогатое скотоводство сократилось на одну треть, а поголовье овец и коз вновь уменьшилось более чем в два раза. Эта же тенденция продолжалась и в 1931–1932 гг., вызывая новое сокращение овечьего поголовья более чем вдвое.

Верблюдоводство — специфическая отрасль животноводства южных пустынь и полупустынь. При чрезвычайной выносливости и нетребовательности взрослых верблюдов, верблюжий молодняк, наоборот, отличается значительной изнеженностью и требовательностью к уходу. Размножение верблюдов без прямой непосредственной помощи человека (в момент случки) почти невозможно. В силу этих причин в 1930–1932 гг. произошло форсированное сокращение верблюжьего поголовья. К 1933 г. число верблюдов уменьшилось в сравнении с 1928 г. в 13 раз.

В сравнении с овцеводством, крупно-рогатое скотоводство Казахстана в прошлом отличалось значительно меньшей товарностью и носило в казахском хозяйстве характер подсобной отрасли. Если сопоставить удельный вес крупного рогатого скота во всем байском поголовье и в поголовье, принадлежавшем середнякам и бедноте, то обнаруживается ясно выраженное повышение роли крупного скота по мере перехода от экономически мощных групп хозяйств к слабым. В хозяйстве бая решительно преобладали товарные виды — овцеводство, коневодство; в хозяйстве бедняка — крупный рогатый скот, использовавшийся частично и в качестве рабочего пользовательного.

Процесс сокращения стада не мог, разумеется, не коснуться и крупного рогатого скота. Однако, как видим в приведенных выше показателях, действие этого процесса было несколько ослаблено в силу пониженной товарности стада.

Еще более резко эти тенденции могут быть вскрыты в динамике свиного поголовья. Товарное свиноводство, развивавшееся в переселенческих зерновых хозяйствах, резко упало еще к 1930 г. В 1930 г., по сути дела, в Казахстане оставалось лишь небольшое свиное поголовье потребительского значения» [22; 4].

Проследим ситуацию в одном из кочевых районов Центрального Казахстана. Данные таблиц 2 и 3 позволяют проследить взаимосвязь и соотношение между сокращением поголовья скота и численностью населения в Каркаралинском районе Карагандинской области (районе, находящемся на значительном отдалении от земледельческих зон) [23; 212].

Т а б л и ц а 2

Количество скота в Каркаралинском районе Карагандинской области (тыс. гол.)

Поголовье	1929 г. 100 %	1930 г.	%	1931 г.	%	1932 г.	%	1933 г.	%	1934 г.	%
Лошади	112,246	42,246	37,6	28,378	25,3	3,646	3,2	1,001	0,9	1,286	1,1
Быки	54,728	51,728	94,5	22,506	41,1	5,047	9,2	2,492	4,5	2,918	5,3
Верблюды	2,609	2,603	99,7	1,877	71,9	0,312	11,9	0,074	2,8	0,124	4,7
Овцы и козы	146,875	146,375	99,6	57,737	39,3	8,260	5,6	2,253	1,5	11,375	7,7
Итого по району	316,458	242,952	76,7	110,488	34,9	17,265	5,4	5,82	1,8	15,703	4,9

Таким образом, уменьшение поголовья скота в Каркаралинском районе Карагандинской области с 1929 к 1933 г. произошло почти в 54 раза, а если рассматривать по видам скота, то цифры еще более ужасающие: лошади — уменьшение в 112 раз; крупный рогатый скот — почти в 22 раза; верблюды — в 35 раз; овцы — в 65 раз. Вполне закономерно, что при такой убыли, при таких потерях скота в традиционных скотоводческих районах, как Каркаралинский район, где рацион питания, весь уклад жизни строился на животноводстве, голод и массовая смерть населения были неизбежными [24; 212].

Т а б л и ц а 3

Численность населения в Каркаралинском районе Карагандинской области

	1930 г.	%	1931 г.	%	1932 г.	%	1933 г.	%	1934 г.	%
Число хозяйств	50 400	100	10 880	21,5	3 992	7,9	2 711	5,3	2852	5,6

Итак, по приведенным в документах данным, количество дворов (хозяйств) с 1930 по 1933 гг. уменьшилось почти в 19 раз. В документах не отражены причины этого сокращения: миграция или смертность. Безусловно, что сравнительный анализ демонстрирует, что эти процессы в любом случае связаны с ситуацией голода. Данные ОГПУ свидетельствуют о миграции в 1930 г. из Карагандинской области 59 938 хозяйств [25; 84], однако Карагандинская область по образцу административно-территориального обустройства начала 1930-х гг. включала территорию и Северного, и Центрального Казахстана, поэтому уточнить количество откожевщиков из Центрально-Казахстанского региона не представляется возможным. Сведения о смертности в данном регионе также отсутствуют. Т. Рыскулов в мае 1932 г. докладывал, что, по материалам Миграционного комитета, в Каркаралинском районе ежедневно умирало от 15 до 20 человек (из сведений Крайоседкома) [1; 212].

В Карагандинском областном государственном архиве приведены данные о резкой убыли населения. Так, на 1 мая 1930 г. средний состав семьи Каркаралинского района — 4,6 человек; на 15 августа 1933 г. — 2,9 человек [26; 83]. Почти в 2 раза уменьшился средний состав семьи. Наиболее реальное предположение в данном случае о людских потерях может быть связано лишь со смертью от голода и в результате эпидемий. Предположить, что часть семьи откочевала, а часть осталась на прежнем месте, зная о крепких родовых связях и патриархальном укладе жизни казахов-кочевников, было бы неверным.

В документах ГАКО приводится перечень пунктов оседания на 1933 г. В нем указаны даты постройки поселения — 1930—1932 гг. (из 23 пунктов 18 основаны в 1932 г.). В Перечне приведены следующие показатели: на какое количество хозяйств рассчитано поселение — эта графа заполнена, а вот последующие графы: число хозяйств, фактически поселившихся, оставшихся в данное время, число пустующих домов — не заполнены [27; 32–35]. Сейчас не представляется возможным выяснить, какие причины не позволили заполнить эти графы, однако не исключены факты отсутствия людей: либо откожевки из данных районов, либо массовой гибели населения.

Информация Каркаралинского окружного комитета ВКП (б) на 24 апреля 1930 г. о колхозном строительстве: «Организовалось два колхоза, причем колхоз Егенды имеет 49 хозяйств и 247 едоков, лошадей крупных 86, мелких 82, коров 72, 81 верблюды, 877 баранов, 269 коз и ни одного сельскохозяйственного орудия. Колхоз не знает, что будет делать. Председатель Правления колхоза Акимбеков заявляет, что население не заинтересовано, вошло в колхоз только от испуга, заявляя, что не знаем как быть: организовываться, осесть на одном месте не можем, ... нет пахотной земли, нет воды.... Начался массовый убой колхозниками скота в связи с обобществлением колхозами скота на 100 процентов... Теперь приходится думать, как жить, чтобы не умереть с голода. 26 марта в колхозах Жана-Тала и Жалдуз заколото 102 головы. В Абралинском районе, в связи с полным обобществлением скота, бедняки колхоза голодают» [27; 32–35].

Демографические потери в Центральном Казахстане в период голода 1931–1933 гг. не исчислялись никем. Отсутствие учета и регистрации смертей, а также полных статистических данных по региону пока не позволяет провести комплексный анализ. Рассмотрим лишь некоторые имеющиеся данные по переписям 1926 и 1939 гг. (табл. 4) [28; 131].

Т а б л и ц а 4

**Динамика численности и национальный состав населения
Центрально-Казахстанского региона в 1926–1939 гг.**

Национальность	1926 г.		1939 г.	
	чел.	%	чел.	%
1	2	3	4	5
Всего	328 522	100	418 316	100
Казахи	280 317	85,3	136 541	32,6
Русские	15 196	4,6	190 017	45,5

Продолжение таблицы 4

1	2	3	4	5
Украинцы	24 988	7,6	40 177	9,6
Узбеки	124	-	-	-
Татары	712	0,2	5 824	1,4
Немцы	5 589	1,7	14 814	3,6
Корейцы	0	-	7 536	1,8
Другие	1 596	0,6	23 407	5,5

За 12-летний межпереписной период убыль казахского населения в Центральном Казахстане составила 143 776 чел., то есть произошло уменьшение совокупности населения на 48 %. Представленные цифры демонстрируют лишь убыль казахского населения в регионе, в нее условно можно включать невосполнимые потери среди населения (смерть от голода и болезней), откочевки в другие регионы и др. Безусловно, что данные по выяснению количества людей в регионе в каждый конкретный год требуют уточнения, так как представляют собой лишь арифметическую разницу между данными переписей, но даже эти цифры демонстрируют серьезную демографическую катастрофу среди казахского населения в регионе, поскольку это единственная этническая группа, в которой произошло уменьшение численности. Уточнение данных об убыли казахского населения потребует дополнительных и многолетних исследований с привлечением новых источников.

Заключение

Таким образом, подводя итог о выявлении причин голода в республике, следует согласиться с казахстанскими историками (М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, Т.О. Омарбеков и другие) и некоторыми зарубежными исследователями (И. Огайон, Р. Дэвис, С. Уиткрофт и другие), что к голоду в казахской степи привело резкое сокращение поголовья скота в республике и регионе, как результат мероприятий власти, направленных на реализацию силовой модели сплошной коллективизации, насильственную седентаризацию, масштабные плановые ското-, мясо- и хлебозаготовки.

Особенности функционирования кочевнического хозяйства позволили ученым вывести определенные закономерности в его адаптации к аридным пространствам республики. Джуты периодически сопровождали кочевников-казахов каждые 6–12 лет. Неслучайно в циклическом календаре казахов годы «кролика», «обезьяны» и «петуха» («коюн», «мешин», «тауык» жылдары) считались годами джутов. Поэт Абыкай Нуртазаулы из Тургая (живший на рубеже XIX–XX вв.), ставший свидетелем джута и голода, написал дастан «Каменная обезьяна» и мастерски описал эти тяжелые годы:

«Тас мешин» жалғастырдың «тауығыңды»,

Сыпырып сансыз қызық, сауығымды.

Тоңқиган атпақылдың сақасындай,

Көркімен көрсетпедің ауылымды.

Аштықтан Қырға, Сырға тентіреттің,

Ағайын неше дос, жар, бауырымды.

(Перевод: Год «каменной обезьяны» сменился годом «петуха», унося мое благополучие и радость жизни.

Не дает мне показать красоту аула, как удачливый, улыбающийся сака (главный асык — *бита*).

Из-за голода пришлось покинуть моим друзьям, родственникам, жене и братьям родные края) [29].

Описание джутов и их последствий сохранились в устном поэтическом наследии казахов, записанных, например, во второй половине XIX в. (1879) российскими исследователями. Приведем фрагмент одной из казахских песен (дастанов), выражающих сокрушение о погубленном зимою 1879 г. благосостоянии казахов (киргиз), у которых тогда вымер почти весь скот:

Боже! Тебе известно, в каком я положении, В Твоих руках все мое имущество!

За то, что я стал жить не по своим возможностям, Ты в одну зиму уничтожил нашу роскошь!

Боже! Такой зимы еще мало по грехам нашим! Мы забыли тебя уж слишком:

Имели вещи из серебра и золота, Таганы из булата, а котлы из меди!

День и ночь стали есть только мясо жеребят, Стали пить чай с медом и сахаром...

*Наров гонял ты сотнями И лошадей выхаживал тысячами голов.
Из каждого аула выходили большие стада баранов.
Ели лошадиное филе да вкусного барашка; Корову же и козу не считали за скотину,
А вот теперь пришлось нам только существовать!... [30].*

В предложенном отрывке можно отследить глубокий философский смысл народной трактовки причин джутов, стихий и эпизоотий, когда природную стихию казахи-кочевники трактовали двояко: как результат несправедливой жизни внутри общества и внешнее влияние стихии. Казахи обожествляли природу, природные силы воспринимали как дар небес или их наказание. В таком понимании и такой трактовке заключалась глубокая народная мудрость жизни кочевников, всеми корнями сливавшаяся с окружающим их миром природы.

Но из таких джутов, где казахи-кочевники, если даже теряли значительную часть своего скота, выходили без катастрофических демографических потерь, без столь масштабных людских потерь, без массовых откочевок за районы традиционного кочевания и проживания. «Великий джут», или «ашаршылық» 1931–1933 гг., был вызван не внутренними причинами, не природными эпизоотиями, причинами выступали внешние факторы, о которых мы говорили выше. Резкое сокращение поголовья стада у населения привело к голоду в республике и, как уже отмечалось, с более катастрофическими последствиями в казахском ауле.

Британский африканист Алекс де Ваал писал: «Любое правительство, если оно того желает, способно принять эффективные меры, способные остановить голод» [31]. Очевидно, что Правительство СССР не приняло эффективных мер для решения проблемы голода в стране.

Данная статья выполнена в рамках реализации научно-исследовательского проекта Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова № 1005-ФЛ-21 — «Голод 1931–1933 годов в Центральном Казахстане: причины и последствия (по материалам архивов и воспоминаний)».

Список литературы

- 1 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон. — Алма-Ата: Санат, 2009. — 368 с.
- 2 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. — Алматы: РПК «Слон», 2012. — 736 б.
- 3 Famine Demography: Perspectives from the Past and Present. Oxford University Press. — Oxford, 2002// <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/psp.300>.
- 4 Абылхожин Ж. Казахстанская трагедия / Ж. Абылхожин, М. Татимов, М. Козыбаев // Вопросы истории. — 1989. — № 7.
- 5 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 240 с.
- 6 Омарбеков Т. Зобалан: күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929–31 жылдары болған халық наразылығы. — Алматы: Санат, 1994. — 272 б.
- 7 Алланиязов Т. Коллективизация по-каракапайски / Т. Алланиязов. — Алматы: Фонд «XXI век», 2011. — 232 с.
- 8 Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Р. Киндлер. — М.: Полит. энцикл., 2017. — 382 с.
- 9 Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 490 с.
- 10 Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 гг. в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал / Н.А. Ивницкий. — М., 2009.
- 11 Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни / В.В. Кондрашин. — М.: РОССПЭН, 2018. — 566 с.
- 12 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931–1933 гг.: сб. док. и материалов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1998. — 263 с.
- 13 Голодомор в Казахстане. Причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.): хрест. / сост. Т. Омарбеков. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 204 с.
- 14 Трагедия казахского аула. 1928–1934 гг.: сб. док. / сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исахан, Г.М. Каратаева. — Т. 1, 2. — Алматы: Раритет, 2013; 2018.
- 15 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939: Документы и материалы: [В 5-и т.] / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М., 1999–2004.
- 16 Голод в СССР. 1929–1934: [В 3-х т.] / отв. сост. В.В. Кондрашин. — М.: МФД, 2013.
- 17 Дэвис Р. Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт. — М., 2011. — С. 329–332.

- 18 Пьянчоло Н. Великий голод в Казахстане: контекстуализация, сравнение, концептуализации / Н. Пьянчоло // Выступление на методологическом семинаре Института истории и этнологии МОН РК. 24 февраля 2021 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://us02web.zoom.us/j>.
- 19 Рыскулов Т. Докладная записка в ЦК ВКП (б) И.В. Сталину, копия: в сельхозотдел ЦК ВКП (б) Л.М. Кагановичу и СНК СССР В.М. Молотову / Т. Рыскулов // Собр. соч. — Т. 3. — Алматы, 2009. — С. 323.
- 20 Материалы информационно-статистического подотдела ОРГО Казкрайкома ВКП (б) // Архив Президента РК (АП РК). — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2040. — Л. 20–28.
- 21 Спецсообщение ПП ОГПУ по Казахстану о состоянии животноводства в республике. ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 11. — Д. 1050. — Л. 53–56 // Цит. по: Трагедия советской деревни... — 2001. — С. 812.
- 22 Динамические показатели животноводства по КазССР от 1928–1935 гг. // Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). — Ф. 596. — Оп. 2. — Д. 13. — Л. 1–13.
- 23 Российский государственный архив экономики (РГАЭ). — Ф. 6985. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 224 // Цит. по: И. Огайон. Седентаризация казахов СССР... — 368 с.
- 24 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 603. — С. 138–146 // Цит. по: Огайон И. Седентаризация казахов СССР... — 368 с.
- 25 Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления / К. Алдажуманов // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алма-Ата: Арыс, 1998. — 428 с.
- 26 ГАКО. — Ф. 76. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 1–83.
- 27 ГАКО. — Ф. 9п. — Оп. 1. — Д. 92. — Л. 1–35.
- 28 Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX в.–30-е годы XX в.) / В.В. Козина. Кн. перв. — Алматы: Өркениет, 2000. — С. 131.
- 29 Жылдың да мінезі бар, жақсы-жаман... [Электрондық ресурс] / — Кіру режимі: https://www.inform.kz/kz/zhylodyn-daminezi-bar-zhaksy-zhaman_a2884054.
- 30 Горе киргиза. Сообщение из г. Оренбурга П. Распопова // Русская старина. — Т. 55. — 1887. — С. 447–452 // Цит. по Жакин М.С. Функциональное значение принципа родства и родовой структуры в этносистеме кочевой цивилизации казахов (по материалам XVIII–XIX вв.): дис... канд. ист. наук. Спец. 07.00.07 — «Этнография, этнология и антропология». — Алматы, 2001.
- 31 Де Ваал А. Голод, который убивает: Дарфур, Судан / А. Де Ваал // [Электронный ресурс] / — Режим доступа: <http://zviazda.by/ru/news/20170821/1503309986>.

З.Г. Сактаганова

1931–1933 жж. «Ашаршылық — Ұлы жұт» Орталық Қазақстанда: мәселенің зерттелуі

Мақаланың мақсаты — «Орталық Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы ашаршылық» проблемасын зерттеу. XX ғасырдағы жалпы аштық заңдылықтарына салыстыру жүргізіліп, қазақтың «ұлы жұттының» ерекшелігі айқындалды. Талдаудың объектісі 1931–1933 жылдардағы қазақ даласындағы аштықтың шығу себептерін анықтау үшін шетелдік және отандық авторлардың зерттеулері болды. Қарағанды облысы бойынша Статистика департаментінің жарияланбаған архивтік материалдары мен жарияланған мәліметтер негізінде жалпы республикада және Орталық Қазақстандағы қазақтардың мал өсіретін шаруашылықтарында малдың шығынының көп болғаны анықталды. Ұсынылған материалдарды талдауда республикада мал санының азаюының шыңы 1931, 1932 және 1933 жылдарға сәйкес келгенін көрсетеді, ал алдыңғы 1929–1930 жылдары да мал саны күрт азайған. Сонымен қатар, әртүрлі мал түрлері үшін табын санының азаюының негізгі тенденциялары көрсетілген. Автор Орталық Қазақстандағы қазақтардың «ашаршылық» деп атаған аштықтың зардаптарын талдайды. 1926–1939 жылдардағы Орталық Қазақстан аймағының халық саны мен этникалық құрамының динамикасы қарастырылған және осы кезеңдегі аймақтағы демографиялық шығындар көрсетілген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Орталық Қазақстан, ұжымдастыру, мал сатып алу, малдың шығыны, 1931–1933 жылдардағы аштық, Орталық Қазақстандағы аштықтың салдары.

Z.G. Saktaganova

“Asharshylyk — Great Jute” 1931–1933 in Central Kazakhstan: to the problem statement

The purpose of this article is to pose the problem of famine of 1931–1933 in Central Kazakhstan. The comparison of the general patterns of hunger in the XX century is carried out and the specificity of the Kazakh “Great Jute” is highlighted. The object of the analysis was the research of foreign and domestic authors identifying the causes of the outbreak of famine in 1931–1933 in the Kazakh steppe. On the basis of unpublished archival materials of the Statistical Department of the Karaganda region and published data, the loss of live-

stock in the republic as a whole and in Kazakh cattle-breeding farms in Central Kazakhstan was tracked. The analysis of the presented materials demonstrates that the peak of the decrease in the number of livestock in the republic occurred in 1931, 1932 and 1933, when the number of livestock, which had already decreased in the previous years (1929–1930), sharply decreased. Moreover, the main trends in the reduction of the herd population for various types of livestock are shown. The author analyzes the consequences of the famine called “Asharshylyk” by the Kazakhs in Central Kazakhstan. The dynamics of the number and ethnic composition of the population of the Central Kazakhstan region in 1926–1939 is considered, and the estimated demographic losses in the region during this period are indicated.

Keywords: history of Kazakhstan, Central Kazakhstan, collectivization, stock procurement, loss of livestock, famine of 1931–1933, the consequences of famine in Central Kazakhstan.

References

- Ogajon, I. (2009). Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and Social Change (1928–1945)]. — Alma-Ata: Sanat, 368 [in Russian].
- Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriıalar, ugymdar men ataularynyn dasturlı zhuiesi. Entsiklopediia [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia]. (2012). — Almaty: RPK “Slon” [in Kazakh].
- Famine Demography: Perspectives from the Past and Present. Oxford University Press. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/psp.300>.
- Abylhozhin, Zh., Tatimov, M., & Kozybaev, M. (1989). Kazakhstanskaia tragediia [Kazakhstan tragedy]. Voprosy istorii — Questions of history, 7 [in Russian].
- Abylhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930 gg.) [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930 s)]. — Alma-Ata: Gylym, 240.
- Omarbekov, T. (1994). Zobalan: kushtep uzhyndastyruqa qarsylyq: 1929–31 zhyldary bolgan khalyq narazylygy [Bully: resistance to violent collectivization. Popular protests that took place in 1929–31]. — Almaty: Sanat [in Kazakh].
- Allaniyazov, T. (2001). Kollektivizatsiia po-karsakpayski [Collectivization in Karsakpay style]. — Almaty: Fond «XXI vek», 232 [in Russian].
- Kindler, R. (2017). Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane [Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan]. — Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia, 382 [in Russian].
- Kameron, S. (2020). Golodnaia step. Golod, nasilie i sozdanie sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe. Hunger, violence and the creation of Soviet Kazakhstan]. — Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 490 [in Russian].
- Ivnickij, N.A. (2009). Golod 1932–1933 gg. v SSSR: Ukraina, Kazakhstan, Severnyi Kavkaz, Povolzhe, Tsentralno-Chernozemnaia oblast, Zapadnaia Sibir, Ural [Famine 1932–1933 in the USSR: Ukraine, Kazakhstan, the North Caucasus, the Volga region, the Central black earth region, Western Siberia, the Urals]. — Moscow [in Russian].
- Kondrashin, V.V. (2018). Golod 1932–1933 godov: tragediia rossiiskoi derevni [The famine of 1932–1933: the tragedy of the Russian countryside]. — Moscow: ROSSPEN, 566 [in Russian].
- Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane 1931–1933 gg.: sbornik dokumentov i materialov [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931–1933 Collection of documents and materials]. — Almaty: Fond «XXI vek», 263 [in Russian].
- Golodomor v Kazakhstane. Prichiny, masshtaby i itogi (1930–1933 gg.): khrestomatiia [Holodomor in Kazakhstan. Reasons, scope and results (1930–1933): reader]. T. Omarbekov (Ed.). — Almaty: Qazaq universiteti, 204 [in Russian].
- Tragediia kazakhskogo aula. 1928–1934 gg.: sbornik dokumentov (2018) [The tragedy of the Kazakh aul. 1928–1934: Collection of documents]. A.S. Zulkasheva, G.T. Isahan, G.M. Karataeva (Eds.). — T. 1, 2. Almaty: Raritet [in Russian].
- Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie 1927–1939: dokumenty i materialy (1999–2004) [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession of kulaks 1927–1939: Documents and materials]. v 5 t. V. Danilov, R. Manning, L. Viola (Eds.). — Moscow [in Russian].
- Golod v SSSR. 1929–1934 (2013). [Famine in the USSR. 1929–1934]. [V 3 t.] / otvetstvennyi sostavitel V.V. Kondrashin. — Moscow: MFD [in Russian].
- Devis, R., & Uitkroft, S. (2011). Gody goloda. Selskoe khoziaistvo SSSR. 1931–1933. [Years of Hunger. Agriculture of the USSR. 1931–1933]. — Moscow, 329–332 [in Russian].
- P'yancholo, N. Velikii golod v Kazakhstane: kontekstualizatsiia, sravnenie, kontseptualizatsiia [The Great Famine in Kazakhstan: Contextualization, Comparison, Conceptualization]. Retrieved from <https://us02web.zoom.us/j> [in Russian].
- Ryskulov, T. (2009). Dokladnaia zapiska v TsK VKP (b) I.V. Stalinu, kopiiia: v selkhozotdel TsK VKP (b) L.M. Kaganovichu i SNK SSSR V.M. Molotovu / Sobranie sochinenii. T. 3 [Memorandum to the Central Committee of the CPSU (b) to I.V. Stalin, copy: to the agricultural department of the Central Committee of the CPSU (b) to L.M. Kaganovich and the Council of People's Commissars of the USSR to V.M. Molotov // Collected works. – T.3]. — Almaty, 323 [in Russian].
- Materialy informatsionno-statisticheskogo podotdela ORGO Kazkraikoma VKP (b) [Materials of the information and statistical subdivision of the ORGO Kazkraiikom VKP (b)]. Arkhiv Prezidenta RK (AP RK). — F. 141. — Op. 1. — D. 2040. — L. 20–28 [in Russian].
- Spetssoobshchenie PP OGPU po Kazakhstanu o sostoianii zhivotnovodstva v respublike [Special message of the OGPU PP in Kazakhstan on the state of animal husbandry in the republic]. CA FSB RF. — F. 2. — Op. 11. — D. 1050. — L. 53–56 [in Russian].

- 22 Dinamicheskie pokazateli zhivotnovodstva po KazSSR ot 1928–1935 gg. [Dynamic indicators of animal husbandry in the Kazakh SSR from 1928–1935]. Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti (GAKO). — F. 596. — Op. 2. — D. 13. — L. 1–13 [in Russian].
- 23 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki (RGAE) [Russian State Archives of Economics (RSAE)]. — F. 6985. — Op. 1. — D. 1. — L. 224 [in Russian].
- 24 AP RK. — F. 141. — Op. 1. — D. 603. — P. 138–146 [in Russian].
- 25 Aldazhumanov, K. (1998). Krestianskoe dvizhenie soprotivleniia. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby [Peasant resistance movement. Peoples deported to Kazakhstan: time and fate]. — Alma-Ata: Arys, 428 [in Russian].
- 26 GAKO. — F. 76. — Op. 1. — D. 1. — L. 1–83 [in Russian].
- 27 GAKO. — F. 9p. — Op. 1. — D. 92. — L. 1–35 [in Russian].
- 28 Kozina, V.V. (2000). Naselenie Tsentralnogo Kazakhstana (konets XIX–30-e gody XX v.) [Population of Central Kazakhstan (late 19th century — 30s of the 20th century)]. — Almaty: Orkeniet, 131 [in Russian].
- 29 Zhyldyn da minezi bar, zhaqsy-zhaman... [There is a character of the year, good and bad]. Retrieved from https://www.inform.kz/kz/zhyldyn-da-minezi-bar-zhaksy-zhaman_a2884054 [in Kazakh].
- 30 Gore kirgiza. Soobshchenie iz g. Orenburga P. Raspopova (1887). [The grief of the Kyrgyz. A message from P. Raspopov from Orenburg]. *Russkaia starina — Russian antiquity*, 55, Saint-Petersburg, 447–452. Tsit. po Zhakin, M.S. Funktsionalnoe znachenie printsipa rodstva i rodovoi struktury v etnosisteme kochevoi tsivilizatsii kazakhov (po materialam XVIII–XIX vv.). Dissertatsiia kandidata istoricheskikh nauk po spetsialnosti 07.00.07 — «Etnografiia, etnologiia i antropologiia». Almaty [in Russian].
- 31 De Vaal, A. Golod, kotoryi ubivaet: Darfur, Sudan. Retrieved from <http://zviazda.by/ru/news/20170821/1503309986> [in Russian].

С.Б. Стамбулов^{1*}, Ж.Т. Урустембаева², Т.К. Сакабай¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

²Астана медициналық университеті, Қазақстан

(E-mail: serstam@mail.ru; zira-a@mail.ru; tolkinist78@mail.ru)

ТМД шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың нормативті-құқықтық негізінің қалыптасуы: мәселелері және болашағы

Мақалада КСРО-ның құлауынан кейінгі саяси-экономикалық маңызды үрдістерге, соның ішінде ТМД-ның құрылтай құжаттарына талдау жасалған. Авторлар ТМД-ның құрылуының алғашқы жылдарындағы Достастық шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың мәселелерін және оның маңыздылығын қарастырған. Сонымен қатар, мақалада ТМД-ның құрылтай құжаттарында анықталған экономикалық ынтымақтастықтың негізгі принциптерін, мемлекеттердің ұстанымдары зерттелген. Авторлардың пікірінше, ТМД-ның алғашқы кезеңінде қалыптасқан құрылтай құжаттары болашақта ТМД шеңберіндегі экономикалық қатынастардың дамуына және қазіргі кезеңдегі Еуразиялық экономикалық одақтың құрылуына өзіндік ықпалын тигізеді.

Кілт сөздер: ТМД, экономикалық ынтымақтастық, интеграция, ТМД Жарғысы, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар, ТМД құрылымы.

Кіріспе

XX ғ. 90-жылдарының басында Кеңес Одағының ыдырауына алып келген үрдістер бұрынғы КСРО республикаларының жаңа және сапалы халықаралық деңгейдегі өзара интеграциялануы объективті қажетті үрдістің бастамасына айналды. Бұл үрдістердің қорытындысы — жаңа аймақтық халықаралық ұйым Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының құрылуы болды (ТМД). ТМД-ның мүше-мемлекеттері Достастықтың шеңберінде мемлекетаралық қатынастардың әртүрлі салалары — саяси, экономикалық, мәдени және т.б. бойынша ынтымақтастықты орнатуды қарастырды. Бірақ, ТМД аясындағы экономикалық қатынастар айтарлықтай өзіндік маңызға ие болды.

Қазіргі кезеңдегі жаһандану үрдісі және әлемдік еңбек нарығы мен капиталдың қалыптасуы мемлекеттердің бір-бірінен оқшауланбай, керісінше, бір-бірімен тығыз ынтымақтастықты дамытуға мәжбүрлеп отыр. Халықаралық қатынастардың интенсификациясы және жаһандануы әртүрлі аймақтық және халықаралық ұйымдардың шеңберінде экономикалық қатынастарды дамыту бойынша белсенділікті талап етеді.

ТМД мемлекеттерінің экономикалық ынтымақтастығының басты мақсаты — ортақ стратегиялық және ағымдағы қызығушылықтарға қол жеткізу үшін мемлекетаралық еңбектің бөлінуін, өндірістің кооперациялануын және өзара тиімді сауданың артықшылықтарын қолдану болып саналады. Сондықтан, ТМД — бұл бұрынғы КСРО республикаларына әртүрлі салалар бойынша бұрыннан тарихи қалыптасқан тығыз өзара байланыстарын сақтап қалуға және оларды дамытуға мүмкіндік берген әмбебап ұйым болып табылады. Аймақтық және халықаралық мәселелерді шешуге бағытталған бірлескен тәсілдерді іздеу және саяси кең диалог үшін ТМД механизмдерінің қажетті болғандығын өткен жылдар дәлелдеп берді. Сондықтан, қазіргі кезеңдегі ТМД шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың дамуын зерттеу барысында Достастықтың құрылу жылдарында қалыптасқан құжаттарды зерттеудің және оларға талдау жасаудың маңызы үлкен.

Зерттеу әдісі

Тақырыпты зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістердің (диалектикалық, салыстыру, талдау, синтез) және танымның жеке ғылыми әдістері (формальды—заң, құрылымдық—функционалдық) кешені құрайды. ТМД елдері арасындағы байланыстарды дамытудағы экономикалық интеграцияның алатын орнын анықтау және бастапқы кезеңдегі Достастық аясында қалыптасқан келісімшарттардың,

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: serstam@mail.ru (С.Б. Стамбулов)

құрылтай құжаттарының маңыздылығын анықтау үшін тарихи-жүйелілік және салыстырмалы сараптау әдістері қолданылды. Интернет желілерінен алынған материалдардағы интеграциялық үрдістердің көпжақты ынтымақтастықтағы мәнін көрсету үшін бақылау әдісі пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Қазіргі экономиканың жаһандануы жағдайында аймақтандыру үрдістері жүріп, географиялық жақын орналасқан мемлекеттерде интеграцияланған экономикалық жүйелер қалыптасқаны белгілі. Мұның мысалы ретінде Еуропалық одақты атап көрсетуге болады. ТМД мемлекеттерінің геосаяси жағдайына және КСРО құрамында ұзақ уақыт бойы қатаң шаруашылық-экономикалық байланыстар ықпалында өмір сүргендігіне байланысты Достастықтың шеңберінде экономикалық интеграцияны қалыптастыру және дамыту үшін объективті негіз болды.

Тәуелсіз мемлекеттердің халықаралық бірлестігі ретінде ТМД КСРО-ның құлауының нәтижесінде тарихи күрделі кезеңде қалыптасты. Әрине, орталықтандырылған Кеңес Одағының құлауының кері салдары ретінде жаңадан құрылған тәуелсіз мемлекеттердің арасындағы мемлекетаралық деңгейдегі экономикалық қатынастарды реттейтін құқықтық «вакуумның» пайда болғандығын атап көрсетуге болады. Бұл өз кезегінде тарихи ұзақ мерзімде қалыптасқан экономикалық байланыстардың әлсіреуі мен қысқаруына алып келіп, КСРО-ның бұрынғы одақтас республикалардың әрқайсысының экономикасына кері әсерін тигізді.

Осындай себептерге байланысты 1991 ж. 8 желтоқсанда Беларусь Республикасы, Ресей Федерациясы және Украина мемлекет басшылары КСРО-ны құрған мемлекеттер ретінде Беловежде «Тәуелсіз мемлекеттер достастығын құру жөніндегі Келісімшартқа» [1] қол қойды және бұл Келісімшарт КСРО-ның халықаралық құқық субъектісі ретінде өмір сүруінің тоқталатындығын мәлімдеді. Осымен бірге, аталған келісімшарттың негізінде (4-ші бап) тараптар Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құрып, оның шеңберінде саясат, экономика, мәдениет, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны қорғау, ғылым, сауда салалары бойынша ынтымақтастықты дамытатындығын мәлімдеді.

Осымен бірге, ТМД-ны құру жөніндегі Келісімшартта экономикалық ынтымақтастықтың аспектілеріне үлкен мән берілгендігін көруімізге болады. Мұның дәлелі ретінде құжатта көрсетілген ТМД-ның мақсаты мен принциптері көрсетілген бөлімде орын алған келесі экономикалық мәселелерді келтіре аламыз:

- саясат, экономика, гуманитарлық, мәдени және басқа салалар бойынша бірігіп жұмыс жасау;
- барлық жағынан экономиканы реттеу және әлеуметтік дамытуды мүше мемлекеттердің жалпы экономикалық аумағында іске асыру;
- адам құқықтарын және еркіндіктерін қорғау;
- мүше мемлекеттер арасында бірігіп қимыл жасау, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жаппай және толық қарусыздануды іске асыру;
- экономикалық одақ құру, мүше мемлекеттер арасындағы экономикалық саясат айырмашылықтарын жою [1].

Өзіміз көріп отырғанымыздай, «Тәуелсіз мемлекеттер достастығын құру жөніндегі Келісімшарт» КСРО құлағаннан кейін ТМД шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықты қалыптастыру, экономикалық байланыстардың аспектілеріне және оларды болашақта дамытуға үлкен мән берілген.

Әрине, КСРО құлағаннан кейінгі «құқықтық вакуумды» толтыруға тек қана жоғарыда аталған КСРО-ның бұрынғы үш республикасы емес, сонымен бірге басқа да тәуелсіз мемлекеттер ұмтылыс жасады. Атап айтқанда, 1991 ж. 21 желтоқсанда Алматыда өткен кездесудің барысында «ТМД құру жөніндегі Келісімшарттың хаттамасына» [2] қол қойылды және бұл хаттамада Әзербайжан, Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Тәжікстан, Түркменстан, Өзбекстан, кейінірек Грузия мемлекеттерінің тең құқылы негізде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құратындығы мәлімденген.

Осылайша, Алматы қаласында посткеңестік кеңістіктің 11 мемлекетінің басшылары маңызды стратегиялық шешім қабылдаған болатын. Осы кездесудің нәтижесінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Алматылық Декларациясына [3] қол қойылды және бұл құжатты қабылдаудың бірден бір себебі КСРО-ның әлеуметтік-саяси және экономикалық үрдістері себеп болды. Декларацияда интеграциялық сипаттағы маңызды принциптер, атап айтқанда ортақ экономикалық кеңістікті және жалпыеуропалық, еуразиялық нарықты қалыптастыру мен дамыту принциптері бекітілген болатын.

Негізінен бұл принциптер «ТМД құру жөніндегі Келісімшартта» да көрсетілген. Дәлірек айтқанда, «ТМД құру жөніндегі Келісімшарттың» 7-ші бабына сәйкес ТМД-ға мүше мемлекеттерінің

ортақ қызметтері ретінде ортақ экономикалық кеңістікті, жалпыеуропалық және еуразиялық нарықты қалыптастыру мен дамыту, осымен қатар кедендік саясат, транспорт пен байланыс салалары бойынша өзара ынтымақтастықты дамыту атап көрсетілген [1]. Яғни, Алматы Декларациясында «ТМД құру жөніндегі Келісімшартта» бекітілген формулалардың қайталанып тұрғандығын көруімізге болады. Дегенмен, посткеңестік кеңістіктегі халықаралық құқықтың тәуелсіз субъектілерінің құрылуы барысында Алматы кездесуі маңызды болды, себебі осы кездесудің нәтижесінде КСРО-ның бұрынғы республикаларының тәуелсіз мемлекеттер ретінде қайта құрылу үрдісі аяқталған болатын.

Осылайша, халықаралық құқық пен саясаттың субъектілері ретінде бұрынғы одақтас республикалардың тарихи қалыптасқан шаруашылық-экономикалық байланыстардың дамуын сақтау және оны дамудың жаңа деңгейіне шығарудың объективті қажеттілігін мойындағанын көре аламыз. 1993 ж. 22 қаңтарда Минскіде ТМД жоғарғы органы — Мемлекет басшыларының кеңесінде маңызды құжат «ТМД-ның Жарғысы» [4] қабылданды және бұл құжатқа Достастықтың мүше мемлекеттері халықаралық келісімшарт ретінде қарап, барлық мүше-мемлекеттердің міндетті түрде ратификациялауын және БҰҰ Жарғысының 102-ші бабына сәйкес БҰҰ Хатшылығында тіркелуін қарастырған болатын.

ТМД Жарғысы Достастықтың мақсаттары ретінде мыналарды бекіткен:

- саяси, экономикалық, экологиялық, гуманитарлық, мәдени және т.б. салалар бойынша ынтымақтастықты жүзеге асыру;
- ортақ экономикалық кеңістік шеңберінде мүше-мемлекеттердің экономикалық және әлеуметтік жағынан жан-жақты дамуы, мемлекетаралық кооперация және интеграция;
- жалпыға ортақ халықаралық құқық принциптері мен нормаларына және ЕҚЫК құжаттарына сәйкес адамның құқығы мен бостандығын қамтамасыз ету;
- халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында мүше-мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық;
- мүше-мемлекеттер азаматтарының Достастықта еркін араласуына, байланыс орнатуына ықпал ету;
- құқықтық қатынастар салалары бойынша өзара көмек және ынтымақтастық;
- Достастық мемлекеттері арасындағы шиеленістерді бейбіт жолмен шешу (2-ші бап);

ТМД Жарғысына сәйкес ортақ координацияланған институттар арқылы жүзеге асырылатын Достастықтың мүше-мемлекеттерінің ортақ қызметіне келесілер кірген:

- адам құқықтарын қамтамасыз ету;
- сыртқы саясат қызметін координациялау;
- ортақ экономикалық кеңістікті, жалпыеуропалық және еуразиялық нарықтарды, кедендік саясатты қалыптастыру және дамыту бойынша ынтымақтастық;
- транспорт және байланыс жүйелерін дамыту бойынша ынтымақтастық;
- денсаулық және қоршаған ортаны қорғау;
- әлеуметтік және миграциялық саясат мәселелері;
- ұйымдасқан қылмыспен күрес [4].

Атап айту қажет, ТМД жарғысының аталған бабы көп жағдайларда Минск келісімшартын қайталайды, дегенмен бірқатар қосымшаларға ие. Жарғыдағы аталған ынтымақтастық салаларының тізімі ашық және бұл тізімді мүше-мемлекеттердің келісімі арқылы болашақта толықтырылу мүмкіндігі қарастырылған.

ТМД Жарғысына сәйкес, Достастықтың мақсаттарының кең және ынтымақтастықтың барлық маңызды салаларын қамтитындығын көруімізге болады.

Экономика саласындағы ынтымақтастық бойынша ТМД-ның құрылтай құжаттарында мүше-мемлекеттердің ортақ экономикалық кеңістікті қалыптастыруға деген ұмтылысы мәлімденген. Осы мақсатқа жету үшін Минск келісімшартында сыртқы саяси қызметті координациялау, ортақ экономикалық кеңістікті қалыптастыру мен дамыту, кедендік саясат пен транспорт және байланыс жүйесін дамыту қарастырылған.

Жоғарыда қарастырылған ТМД-ның «құрылтай құжаттарына» сәйкес Достастық шеңберіндегі ынтымақтастық салаларының ауқымды екендігін көре аламыз. Біздің ойымызша, бұл заңдылық, себебі ұзақ жылдар бойы бір мемлекеттің шеңберінде өмір сүру бұрынғы КСРО мемлекеттерін, қазіргі кезеңдегі тәуелсіз мемлекеттерді өзара тәуелді етті. КСРО құрамында көптеген жылдар бойы

калыптасқан байланыстарды сақтап қалу посткеңестік кеңістіктегі барлық мемлекеттердің мүдделері мен қызығушылықтары үшін маңызды болды.

ТМД Жарғысында Достастықтың басым мақсаттарының бірі ретінде ортақ экономикалық кеңістік шеңберінде мүше мемлекеттердің экономикалық және әлеуметтік жан-жақты даму жолы арқылы экономика саласындағы ынтымақтастықты жүзеге асыру, осымен қатар мемлекетаралық кооперация мен интеграцияға деген ұмтылыс мәлімденген.

Дегенмен, өзіміз көріп отырғанымыздай, ТДМ-ның құрылтай құжаттарында ынтымақтастықтың негізгі бағыттары жалпылама түрінде анықталған. Сондықтан, экономикалық ынтымақтастыққа қатысты нақты іс-әрекеттерді қамтитын құжаттарды қабылдауға тура келген.

Әрине, ТМД мүше-мемлекеттері әлемдік қауымдастықтың белсенді қатысушылары ретінде өзара қатынастарда халықаралық құқықтық жалпыға танымал әрі ортақ принциптерін басшылыққа алынады. ТМД-ның құрылтай құжаттарын талдау барысында оларда осындай принциптердің орын алғандығын анықтауға болады. ТМД құру жөніндегі Келісімшарттың өзінде-ақ мүше-мемлекеттер өзара ынтымақтастықты өзара мойындау және мемлекеттік егемендікті құрметтеу, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, бір-біріне қарсы күш немесе экономикалық қысым көрсетпеу, сонымен қоса халықаралық құқықтық жалпыға танымал және ортақ принциптері негізінде дамытатындығын жариялаған.

Сонымен қатар, ТМД мемлекеттері БҰҰ Жарғысының және Хельсинки Қорытынды актісінің мақсаттары мен принциптерін басшылыққа алған. Осылайша, ТМД мемлекеттерінің өздерінің ынтымақтастықтарын реттеу барысында «*jus cogens*» императивті принциптерінің маңыздылығын атап өту қажет.

Алматы Декларациясында Достастыққа мүше мемлекеттер егемендік пен теңдікті өзара мойындау мен құрметтеудің негізінде өзара ынтымақтастық жүзеге асырылатын демократиялық-құқықтық мемлекет құруға деген ұмтылысы мәлімделген [3].

ТМД мемлекеттерінің өзара қатынастарының принциптері ТМД Жарғысының 3-ші бабында бекітілген. Мұнда «Достастықтың мақсатына жету үшін мүше-мемлекеттер халықаралық құқықтың және Хельсинки Қорытынды актінің жалпыға ортақ принциптерін басшылыққа ала отырып, келесі принциптерге сәйкес өздерінің ынтымақтастығын құрады» [4] деп көрсетілген және одан әрі 14 принциптер көрсетілген. Осы көрсетілген принциптердің 10-ы қазіргі халықаралық құқықтың бәріне ортақ принциптері болып табылады. Осылайша, ТМД мүше-мемлекеттерінің халықаралық құқықтық дәстүрлі принциптерінен басқа Достастық мемлекеттері үшін ынтымақтастықтың жаңа принципін де бекіткенін байқаймыз. Сондықтан, ТМД Жарғысының, соның ішінде жалпыға ортақ халықаралық құқықтың принциптерін қарастырмай, ТМД-ның заңды принциптерін қарастырған жөн деп санаймыз.

ТМД Жарғысында бекітілген 7-ші принцип — мемлекетаралық қатынастардағы халықаралық құқықтың үстемдігі принципі болып табылады. «*Jus cogens*» принциптері арасында мұндай принцип жоқ, бірақ, бұл мемлекетаралық қатынастардағы халықаралық құқықтың үстемдігін білдірмейді. Бұл принцип интеграциялық үрдістерде қатысты. Мұнан басқа, ТМД барлық мүше-мемлекеттерінің Конституцияларында халықаралық қатынастардағы халықаралық құқықтық приматы бекітілген [4].

Тоғызыншы принцип — саяси, діни сеніміне, тіліне, этникалық шығу тегіне, нәсіліне қарамастан адам құқығын қамтамасыз ету принципі. Бұл принциптің ТМД-ның көпконфессионалды және полиэтникалық мемлекеттері үшін маңызы жоғары болды.

Он бірінші принцип — бір-бірінің мүдделерін, қызығушылықтарын ескеру, ынтымақтастықтың барлық салалары бойынша өзара көмек көрсету. Бұл принцип халықаралық құқықтың принципі емес. Бірақта, ТМД Жарғысында мұндай принципті бекіткен Достастықтың мемлекеттері өзара ерекше достық қатынастарды дамытуға ұмтылғандығын көре аламыз.

ТМД Жарғысындағы он екінші принцип ретінде Достастықтың мүше-мемлекеттері халқының өмірін жақсарту үшін қолайлы жағдайларды құру және олардың саяси, экономикалық және әлеуметтік прогресін қамтамасыз ету бекітілген. Бұл принциптің негізінде ТМД мемлекеттерінің не мақсатта күш жұмылдырғандығын көруімізге болады.

Он үшінші принцип — өзара тиімді экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастықты дамыту, интеграциялық үрдістерді кеңейту болып саналады. Бұл принципті халықаралық экономикалық құқық принципі деп санауға болады. Дегенмен, біздің ойымызша, бұл принциптің ТМД Жарғысында бекітілуі Достастық шеңберіндегі экономика саласындағы ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетеді.

Соңғы, он төртінші принцип — өзара құрметтеу, мәдени мұраларды сақтау және мәдени айырбасқа негізделген халықтардың рухани жағынан бірігу принципі болып табылады. Бұл принцип те жалпыға ортақ халықаралық құқықтың принципіне жатпайды, дегенмен, рухани және мәдени құндылықтарды сақтау қажеттілік болып саналады.

Осылайша, ТМД Жарғысында халықаралық құқықтың принциптерінен басқа жаңа принциптерді де бекіткендігін көре аламыз және бұл принциптер Достастық мемлекеттері арасындағы қатынастарға тән болды. Осы принциптер мүше-мемлекеттер ынтымақтастықтығының жаңа деңгейге шығуын және ондағы бекітілген мақсаттарға жетуді қамтамасыз етіп берді.

Осымен бірге, ТМД Жарғысы мүше-мемлекеттер ынтымақтастығының ұйымдастырушылық-құқықтық механизмін де анықтап берді. ТМД Жарғысының 6-шы бөлімінде Достастықтың органдары туралы қарастырылған.

ТМД шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықты дамыту үшін барлық қажетті органдардың — заң шығарушы, атқарушы және сот органдарының құрылуы қарастырылған.

Заң шығарушы органға Парламентаралық Ассамблеяны жатқызуға болады және бұл орган ұсыныстар ретіндегі үлгілік актілерді өңдеумен айналысады. Бұл органның қызметі Достастық мемлекеттерінің заңнамаларын гармонизациялауға бағытталған.

ТМД-ның атқарушы органдары қатарына Мемлекет басшыларының кеңесі, Үкімет басшыларының кеңесі, Экономикалық кеңес жатады. Мемлекет басшыларының кеңесі ТМД-ның жоғарғы органы ретінде ортақ мүдде, соның ішінде экономика саласындағы ынтымақтастық мәселелеріне қатысты сұрақтарды талқылайды және шешеді. Үкімет басшыларының кеңесі экономикалық, әлеуметтік және басқада салалар бойынша мүше-мемлекеттердің атқарушы билігі арасындағы ынтымақтастықты координациялайды. Аталған екі кеңесті де ортақ компетенциялы органдар категориясына жатқызуға болады.

ТМД-ның Сот органы ретінде ТМД Экономикалық соты қызмет атқарады және бұл орган ТМД шеңберіндегі экономикалық міндеттерді орындау мақсатында әрекет етеді. Осымен бірге, ТМД Экономикалық соты экономикалық міндеттерді орындау барысында туындайтын шиеленістерді шешумен де айналысады. ТМД шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастық мәселелерімен салааралық ынтымақтастық органдарының да айналысатындығын атап өту қажет. Бірақ, бұл органдардың шешімдері тек қана ұсыныс сипатына ие. Дегенмен, бұл органдар ТМД шеңберіндегі экономикалық қатынастардың дамуында, осымен бірге КСРО республикаларын біріктіретін байланыстардың үзілмеуі және экономиканың толық қирап қалмауында маңызды рөл атқарады.

ТМД кеңістігіндегі экономика саласындағы интеграциялық үрдістердің дамуында ТМД-ның мемлекетаралық және үкіметаралық органдарының маңызы ерекше. Атап айтқанда, ТМД мемлекеттерінің кедендік қызметі басшыларының кеңесі белсенді рөл атқарады. ТМД мемлекет және үкімет басшыларының бекіткен құжаттары келісілген принциптердің негізінде кедендік заңнамаларды унификациялау және кеден істерін ұйымдастырудың, шекаралардағы тауарларды рәсімдеу барысындағы кеден мәселелерін шешудің негізін жасап берді.

Электр энергиясының ортақ нарығын қалыптастыруда ТМД-ның Электроэнергетикалық кеңесі маңызды рөл атқарады. Бұл кеңестің шеңберінде ТМД мемлекеттері энергетика саласындағы өзара келісілген саясатты жүргізу бойынша қажетті келісімшарттар өңделіп, қабылданған болатын. Мысал ретінде, 1998 ж. 25 қарашада қол қойылған «ТМД мемлекеттерінің электроэнергетикалық жүйесінің жұмысын қамтамасыз ету жөніндегі Келісімшартты» [5] атап көрсетуге болады.

Осымен қатар, ТМД мүше-мемлекеттері арасындағы экономикалық интеграцияның дамуында айтарлықтай маңызды рөл атқаратын транспорт саласындағы ТМД-ның координациялау органдарының белсенді қызметін атап өту қажет. Солардың қатарында Координациялық транспорттық кеңесі, Теміржол транспорты кеңесі, Мемлекеттік автотранспорттық әкімшілік кеңесі бар. Бұл органдардың қызметінің басым бағыттары өзара келісілген транспорттық саясатты жүргізу болып саналады. Достастықтың шеңберіндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды талдау үшін ТМД Мемлекетаралық статистикалық комитеті қызмет жасайды. Осы аталған барлық ТМД органдарының қызметі посткеңестік кеңістіктегі тауарлар мен қызметтердің ортақ нарығын құруда және ТМД мемлекеттерінің экономика секторының жұмыс жасауы барысында маңызды рөл атқарады. Сондықтан, ТМД шеңберіндегі мемлекетаралық ынтымақтастықтың ұйымдастырушылық қызметі қалыптасқан деген тұжырым шығаруға негіз бар.

Достастықтың шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың дамуында ТМД-ның негізгі атқарушы органы Экономикалық кеңестің маңызы бар. Бұл орган ТМД шеңберінде қабылданған

келісімшарттардың, осымен қатар Мемлекет басшыларының кеңесі мен Үкімет басшылары кеңесінің еркін сауда зонасының қалыптасуы және оның қызметі жөніндегі шешімдерінің орындалуын қамтамасыз етеді. Экономикалық кеңестің негізгі функциялары ретінде сауда операциялары бойынша өзара есептер мен төлем жүйесін құру жөнінде ұсыныстар беру және ТМД мүше-мемлекеттерінің әлемдік шаруашылық жүйесіне енуіне ықпал ету жүктелген. Осымен қатар, ТМД Экономикалық кеңесі экономикалық сипаттағы мәселелер бойынша құжаттардың жобасын және ұсыныстарын өңдейді және оларды Мемлекет басшыларының кеңесіне талқылауға ұсынады, өзара қызығушылық танытатын экономика саласындағы мәселелер бойынша кеңестер жүргізеді.

Әрине, ТМД үшін қажетті органдарды қарастырған ТМД Жарғысы бұл органдардың тарабынан қабылданатын қажетті нормативті актілердің қабылдауын регламенттеуі тиіс еді. Бірақ, мүл мәселе жеткілікті түрде реттелмеген және бұл Достастықтың жұмыс істеуі үрдісінде белгілі бір қиындықтар туғызады.

ТМД Жарғысында актілердің түрі ретінде — 26-шы, 28 және 36 баптарында ұсыныстар жөнінде атап көрсетілген. Бірақ, аталған баптардың ешқайсысында актілердің маңызы және құқықтық формасына анықтама берілмеген және мұның өзі Жарғының құрылтай акт ретіндегі тиімділігін түсіріп отыр. ТМД Жарғысына сәйкес, Мемлекет басшыларының кеңесі және Үкімет басшыларының кеңесі шешім қабылдайды, бірақ қандай формада шешім қабылдайтындығы көрсетілмеген. Біздің ойымызша, ТМД-ның аталған органдары өзінің мазмұны жағынан әртүрлі мәселелер бойынша шешім қабылдайтын болғандықтан шешім қабылдау формасының анық болуы маңызды болып саналады [4].

Қорытынды

ТМД-ның құрылтай актілерінде мүше-мемлекеттер экономикалық ынтымақтастықтың негізін, мақсатын, принциптерін және ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдерін бекіткендігін анықтауға болады. ТМД құру жөніндегі Келісімшарт және Алматы Декларациясы экономикалық қатынастардың мақсаттары мен принциптерін қамтыған және бұл екі құжат бір-бірін толықтырады. ТМД Жарғысы жоғарыда аталған екі құрылтай құжатта бекітілген мақсаттар мен принциптерді қайталай отырып, оларды айтарлықтай жеткілікті түрде дамытады. Экономикалық ынтымақтастық мәселесі бойынша ТМД Жарғысы кешенді сипатқа ие және ынтымақтастықтың белгіленген мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асырудың ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдерін қарастырады. Сондықтан, аталған мақаланың шеңберінде қарастырылған ТМД-ның құрылтай құжаттары Достастықтың аясындағы экономикалық ынтымақтастықтың қалыптасуы мен дамуының алғышарттарын жасап берді деген тұжырым шығаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Соглашение о создании Содружества Независимых Государств (г. Минск, 8 декабря 1991 г.) [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://cis.minsk.by/page/176>.
- 2 Протокол к Соглашению о создании Содружества Независимых Государств, подписанному 8 декабря 1991 г. в г. Минске Республикой Беларусь, Российской Федерацией, Украиной. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006941.
- 3 Алма-Атинская Декларация (г. Алма-Ата, 21 декабря 1991 г.). [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://cis.minsk.by/page/178>.
- 4 Устав Содружества Независимых Государств (г. Минск, 22 января 1993 г.). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cis.minsk.by/page/180>.
- 5 Соглашение о транзите электрической энергии и мощности государств-участников Содружества Независимых Государств. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P010001214_/links.

С.Б. Стамбулов, Ж.Т. Урустембаева, Т.К. Сакабай

Формирование нормативно-правовой базы экономического сотрудничества в рамках СНГ: проблемы и перспективы

В статье был проведен анализ учредительных документов СНГ, а также важных политических и экономических тенденций после распада СССР. Авторами рассмотрены вопросы экономического сотрудничества в рамках Содружества и его значение в первые годы существования СНГ. Вместе с тем проанализированы основные принципы экономического сотрудничества, принципы государств,

определенные в учредительных документах СНГ. По мнению авторов, учредительные документы СНГ, сформированные на начальном этапе, способствовали дальнейшему развитию экономических отношений в рамках СНГ и формированию Евразийского экономического союза.

Ключевые слова: СНГ, экономическое сотрудничество, интеграция, Устав СНГ, внешняя политика, международные отношения, структура СНГ.

S.B. Stambulov, Zh.T. Urustembayeva, T.K. Sakabay

Formation of a regulatory framework for economic cooperation within the CIS: problems and prospects

The article analyzes the constituent documents of the CIS, as well as important political and economic trends after the collapse of the USSR. The authors consider the issues of economic cooperation within the framework of the Commonwealth and its significance in the first years of the existence of the CIS. At the same time, the article examines the basic principles of economic cooperation, the principles of states defined in the founding documents of the CIS. According to the authors, the founding documents of the CIS, formed at the initial stage, contributed to the further development of economic relations within the CIS and the formation of the Eurasian Economic Union.

Keywords: CIS, economic cooperation, integration, CIS Charter, foreign policy, international relations, structure of the CIS.

References

- 1 Soglashenie o sozdanii Sodrzhestva Nezavisimykh Gosudarstv (g. Minsk, 8 dekabria 1991 goda) [1 Agreement on the Creation of the Commonwealth of Independent States (Minsk, December 8, 1991)]. — Retrieved from <https://cis.minsk.by/page/176> [in Russian].
- 2 Protokol k Soglasheniiu o sozdanii Sodrzhestva Nezavisimykh Gosudarstv, podpisannomu 8 dekabria 1991 goda v g. Minske Respublikoi Belarus, Rossiiskoi Federatsiei, Ukrainoi [Protocol to the agreement on the establishment of the Commonwealth of Independent States, signed on December 8, 1991 in Minsk by the Republic of Belarus, the Russian Federation, Ukraine]. — Retrieved from <https://cis.minsk.by/page/176> [in Russian].
- 3 Alma-Atinskaiia Deklaratsiia (g. Alma-Ata, 21 dekabria 1991 goda) [Alma-Ata Declaration (Alma-Ata, December 21, 1991)]. — Retrieved from <https://cis.minsk.by/page/176> [in Russian].
- 4 Ustav Sodrzhestva Nezavisimykh Gosudarstv (g. Minsk, 22 yanvaria 1993 goda) [Charter of the Commonwealth of Independent States (Minsk, January 22, 1993)]. — Retrieved from <https://cis.minsk.by/page/176> [in Russian].
- 5 Soglashenie o tranzite elektricheskoi energii i moshchnosti gosudarstv-uchastnikov Sodrzhestva Nezavisimykh Gosudarstv [Agreements on the transit of electricity and capacity of the member states of the Commonwealth of Independent States]. — Retrieved from <https://cis.minsk.by/page/176> [in Russian].

N.K. Baskynbayeva*

*Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: nazym-bk@mail.ru)*

The Instagram and the image of a modern woman: influence and interaction

Today women became more active in social, political and economic spheres. As a result of the impact of West (US and Europe) and East (Arab countries) women have experienced diverse cultural transformations. Accordingly, their system of values, psychology, behaviour and status has changed. To adapt traditional Kazakh values to new social relations, to place it into the spiritual centre of social life is not only a cultural, philosophical or worldview issue, it also has political significance. And the one who can realize it and to make it viable is a woman, a mother and a grandmother. In order to answer the questions about how a woman has changed, how she looks today, what she wants from life, how she positions herself, we can see her social media. Cyber technologies, which have become an integral part of modern human life, including a new type and level of communication, the impact of social networks on women, the influence on the transformation of the image of a woman, the causes and consequences of high demand for Instagram will be analyzed in this paper.

Keywords: social media, Instagram, internet, woman, the image of a woman, communication, post, stories.

Introduction

Social networks, which were founded in 1995 and reached our country in the 2000s, are becoming an integral part of our lives. Today, paper publications and TV and radio programs have been replaced by social networks, and there are very few people who do not use the Internet and don't have accounts online. According to the latest data, 76.2 % of the population of Kazakhstan is registered on the Internet. In 2017 a study conducted by AST Kazakhstan found that the share of women in social media in the country is 55 %, and 45 % for men [1]. This information proves the relevance of the chosen topic. The aim of the study is to list the most popular social media and to find out how much time people spend on them, what topics and posts are of interest, and most importantly, how they affect the daily lives of women.

D. Bell, O. Toffler, A. Turen, M. Kstels study the theory of information society, and S. Andreev, E. Dyakova, A. Trachtenberg, V. Emelin study the culture of the information society. U. Aleshina, A. Volovich, A. Zhichkpa, A. Voiskunsky, I. Sidorskaya, K. Afanasyeva, L. Karatayeva, G. Alimbekova focused on gender features of communication in social networks.

Research methods

The research uses the methods of analysis, sociological survey, questionnaires and content analysis (visual aids).

Results and discussion

During the years of independence women's magazines were the best friend of any girl or woman. Each issue was like treasure trove of wisdom and an encyclopedia of women's lives. What kind of books must be read, what kind of movies must be seen, what kind of clothes are needed to find a job, what kind of perfume is preferred to be given to boyfriend, what kind of pants fit a yellow blouse, what kind of curtains should be hung on the new kitchen, articles in magazines answered thousands of such questions. Also, some of the articles focused on psychological and motivational topics such as the methods of becoming an independent individual, the ways of raising a salary, the secrets of attracting men and prestige among colleagues. "To become a real woman is the dream of all women. It is there, in magazines and their Internet counterparts, that the female half can find clear indications that allow one to approach the shining ideal, and indications for all occasions", said scientist E.M. Sherman, describing the "glossy magazine phenomenon" of the 1990s. [2]

*Corresponding author's e-mail: nazym-bk@mail.ru (N.K. Baskynbayeva).

Also, TV programs such as “Zhenskaya dol’ka”, “Zhelyti salon”, “Akzhunis”, “Na shpilke” are still actual and interesting. The guests of the program comforted the audience, entertained, expanded their knowledge, taught them to consume, but forbade thinking, doubts, frustration. They became a woman's best friend, mentor, reliable partner, sold the goods of their sponsors, led to their goals.

The development of cyber technologies has led to the creation of a virtual space and an effective platform for advertisers, which is ideal for social interaction, replacing both glossy magazines and TV programs. As a result, a new social phenomenon of the network has emerged. According to the Center for Public Opinion Research (CIOM), “78 % of the population uses the Internet: daily or almost daily — 54.3 %; several times a week, not every day — 18.1 %; several times a month — 5.4 %; The share of those who do not use the Internet at all — 22 %” [3].

People use the Internet for services that include activities such as e-mail correspondence, e-government transactions, banking, and e-journaling. And outside of work in their free time most people surf social networks. According to “BrandAnalitiks”, 2.5 million people have Facebook accounts in Kazakhstan, but only 390,000 of them are active users. Twitter covers only 28,600 people. VKontakte (ВКонтакте), which is popular among consumers under the age of 20, has 2 million users, and the leader among adults is Instagram with 1.5 million people [4].

We are interested in Instagram, where 55 % of 1.5 million users are women, because through social media modern norms, images, value systems, certain rules are propagated and established, brands and trends are formed. So “Instagram is a social network with 1 billion subscribers and was launched on October 6 2010, created by Kevin Systrom and Mike Krieger, where people communicate each other by exchanging photos and videos” [5]. At first glance, it is a very fun world: beautiful, bright pictures, eye-catching images, slender sculptures, the most interesting places in the world. Are young girls interested in life like on Instagram? Do they dream of dressing beautifully and spending summer in Turkey and winter in Dubai without leaving the beauty salon and fitness center, cosmetology and shopping center boutiques? Or do they want to become an active blogger and write posts that motivate the community? To attract people’s attention by sharing unique photos? We conducted a social survey to answer these and other questions. Questionnaires were distributed online, through the WhatsApp network and in person. 200 people took part in the survey. Their ages are as follows (Figure 1):

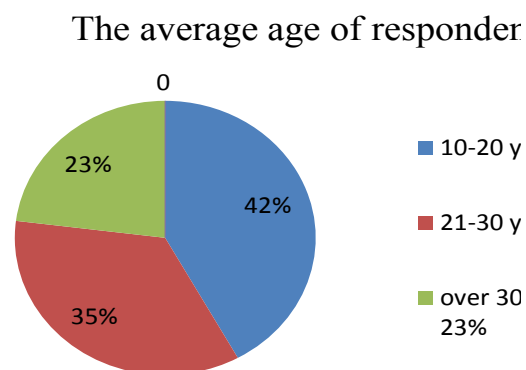

Figure 1. Ages of the respondents

There were 8 questions asked, including 3 questions about oneself and 5 open questions:

1. Your name and surname.
2. Your age.
3. Your profession
4. Why did you sign up for Instagram?
5. Which celebrities do you read on Instagram and why?
6. Are they your idols?
7. What is your purpose in using Instagram?
8. How does Instagram affect you?

One of the interesting things noted during the analysis of the answers was that the older the respondent, the longer the answer. If the majority of girls under the age of 20 are limited to 1–2 sentences, women over the age of 30 convey their opinion in a meaningful and comprehensive way. So, how do we explain the activity of women in social networks, especially on Instagram?

First, all the current news are spread through social networks and discussed everywhere, so they use social media in order not to be left out.

Second, people's style, status, material status become known through social networks.

Third, all the interesting information about celebrities is available in Instagram (everything that pop stars, actors, athletes, bloggers, poets, writers, journalists, presenters, in short, popular persons do).

Fourth, social networks give an opportunity to keep up with the latest news in the world of beauty industry and fashion.

Fifth, Instagram creates a sense of psychological relaxation, that is, watching an interesting picture of someone's beautiful life one experiences such feelings like jealousy, curiosity, pity, pride, admiration, amazement.

Sixth, it gives a motivation. By looking at the different persons on social networks, one seeks to be good shape, to bring up the child properly, to dress well, to do makeup, to travel, to cook delicious food, to earn money.

Seventh, it allows quickly and accurately learn about the lives of loved ones, relatives, friends, classmates, etc., as well as to share news about own life, and sometimes to evoke feelings of pride or care and compassion.

This is the first open question in the survey.

As for the second open question, every respondent, in addition to her acquaintances, reads at least 1–10 (13 %), 15–30 (49 %), and more than 30 (38 %) celebrities, who are trendsetters. “Trendsetter is the person, whose style, features, behavior and attitudes form the preconditions for new cultural trends” [6]. For our respondents trendsetters are singers, actresses, TV presenters, aitskers (poets), models and, in part, bloggers. Let's take a look at the most common answers of women who wrote about why these people are interesting and what qualities they like in them:

- Alaguzova Bayan Maksatkyzy: for courage, life principles, honesty, achievements, beauty;
- Super mamasita (Aliya Baitukaeva): life hacks, for showing her daily life without any adjustments, for constantly being active and motivating other people;
- Karakat Abildina: for her family and work, beauty, art, excellent upbringing of 5 children;
- Tamara Asar: for perseverance, passion for life, intelligence, scientific research;
- Dinara Satzhan: for versatility, diligence, fashionable dress, business acumen, compassion for children;
- Leila Sultankyzy: for eloquence, gentleness, kindness, diligence and having a time for family, work and writing books;
- Erke Esmakhan: for fashionable clothes, femininity, hit songs, sincerity and taking care of her son;
- Ainur Tursynbayeva: for diligence, intelligence, excellent cooking, psychological advice, business acumen;
- Asha Matai: for her delicacy, beauty, being a good TV host, femininity.

56 % of respondents said that their idol is a famous person. For example, 20 year old Tazhenova Moldir said the following: “I like Karakat Abildina because I see her as a person with a special love for family. She is very respectful and kind woman. She is very beautiful, has a unique style and stands out for keeping Kazakh traditions”. 18 year old Bota Bizak: “I like Bayan Maksatovna, she has a lot of successful works and projects, she is a strong and successful woman”. 20 year old Almira Kydyrnazarova: “My idol is Erke, because she is a very fashionable, beautiful and a modern singer”. 16 year old Aruzhan Kairatova: “Aidana Medenova is my idol because she captivates people with her soul, external and internal beauty”.

Another common answer was “my idol is my mother” (also among them there were variations of “parents”, “mother and mother-in-law”). This opinion is found in 32 % of respondents, which means that 1/3 of women in the country want to look like their mother.

“My first idol is my mother and second is Bayan Maksatovna. Because these two women are role models for me. When I grow up, I want to be like them”, said 16 year old Mahabbat Ediginova. “My parents were together in bad and good days. They brought up their sons and daughters-in-law very well, and I am proud of that”, said 27 year old Perizat Duisenbaykizi.

There were also answers such as “No one is an idol to me”, “I am an idol to myself”, “I follow the path given by God”. 12 % of respondents do not follow anyone's example, they want to find their own way.

It should be noted that the above-mentioned Instagram stars contribute to the formation of the image of a woman not only through social networks, but also through books. According to the chain of stores Meloman, Laila Sultanovna's “My second book” («Менің екінші кітабым» 2016), and Bayan Maksatkyzy's “Bayan. About me and not only” («Баян. Обо мне и не только», 2017) became the bestsellers of domestic bookshelves [7]. These books are so popular among women because of the following:

1. Women are more active readers than men;
2. Our delicate contemporaries are interested in Bayan and Leila, who are well-known, self-made, have their own opinions and civic principles;
3. A simple language, light style of an autobiographical novel is more interesting than philosophical, historical, journalistic works with deep meaning;
4. Authors of books — well-known people with their own audiences. Some women imitate them, some like and some don't, but most importantly they are not indifferent.

Both celebrities mentioned above don't use other sources of advertising than their Instagram pages, such as audio, video, banners, etc. This is probably a factor that demonstrates the marketing potential of the social media.

And now let's ask why women use Instagram. “The overwhelming majority of Kazakhstani users use the Internet for their leisure time. Communication with friends via social networks, skype and e-mail, music, culinary recipes, e-shopping, humor and games — this is what attracts the Internet for most of Kazakhstanis”, concludes domestic researchers [8]. Respondents to our survey gave one or more reasons. The most common answers are:

1. To monitor the lives of relatives, friends and acquaintances;
2. To keep abreast of news in the lives of celebrities;
3. To keep abreast of world news;
4. To participate in various competitions and win something;
5. To purchase goods, products;
6. To learn recipes, beauty secrets, various life hacks related to the household;
7. To see changes and innovations in the world of fashion;
8. To participate in online marathons (weight loss, learning language) and seminars (happy family, child rearing, psychology of spouses, etc.);
9. To entertain themselves by watching funny videos;
10. To advertise and promote business or earn extra income;
11. To take a picture of beautiful places or new things and upload them in Instagram and brag about that.
12. I use it in my free time.

As we have seen from these answers, women consider Instagram to be a source of news, a form of education, an encyclopedic collection, a catalog of goods and services, a source of income, a hobby, a way of self-presentation.

The last question of great interest to us was “How does Instagram affect you?” The analysis of the questionnaires showed that the majority of respondents (81 %) visit the social network several times a day. In general, 55 % of participants said that Instagram was useful (finding acquaintances, building relationships, developing business, finding the right things quickly, acquiring new knowledge and skills, self-development, striving to dress well and be slim), 25.5 % said that Instagram did not affect them, and 19.5 % of women have a lot of negative effects (spending time inefficiently, addictive, being dissatisfied with their own life and appearance, buying something they don't need or that does not fit, becoming jealous, getting negative emotions etc.).

Conclusion

While many movie and pop stars see Instagram as a hobby, an advertising space, and a source of extra income, for ordinary women their accounts serve as a role model. Trendsetters' actions, speech, demeanor, dress code are an example for others and even the salons, cafes, and shops they visit will not be left without attention. So, today there is every reason to say that Instagram is a socio-cultural phenomenon that has a profound effect on women's lifestyles, clothing, travel, food and sports, that is, their lives as a whole. Social media are gradually replacing verbal communication and becoming both a hobby and a means of

communication. Undoubtedly, Instagram has its advantages, such as saving time, access to audio and video, quick finding and sharing of information. However, it should be noted that it encourages women to over-consume goods and services, causes the emergence of flaw complexes, lookism and body centrism. In other words, social networks, including Instagram, are distorting the value system, making consumption the main value and making a significant contribution to changing the image of modern women.

References

- 1 Социальные сети в Казахстане: Инстаграм — для молодежи, Одноклассники — для пенсионеров [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://365info.kz/2017/06/sotsialnye-seti-v-kazahstane-instagram-dlya-molodezhi-odnoklassniki-dlya-pensionerov/>.
- 2 Шерман Е. Смысл и бессмыслица женских журналов / Е. Шерман // Лит.-филос. журн. «Топос». — 2004. — 22 дек. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.topos.ru/article/3124>.
- 3 Алимбекова Г.Т. Интернет пайдаланушылар: социологиялық зерттеу нәтижесі / [Электрондық ресурс] / Г.Т. Алимбекова, А.Б. Шабденова. — Қолжетімділік тәртібі: <http://www.ciom.kz/upload/userfiles/files/socseti.pdf>.
- 4 Сколько казахстанцев сидит в социальных сетях. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4948958-skolko-kazahstantsev-sidit-v-sotsialnyh.html>.
- 5 Соболева Л. Феномен Инстаграма. Как раскрутить свой аккаунт и заработать / Л. Соболева. — М.: АСТ, 2017. — 272 с.
- 6 Словарь молодежных сленгов. [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.teenslang.su.
- 7 Кто значится в бестселлерах?. [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.meloman.kz.
- 8 Интернет-коммуникации в Казахстане: степень мобилизационного потенциала (по результатам социологического исследования). — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2014. — 172 с. [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.kisi.kz/ru/.../internet-kommunikacii-v-kazahstane-stepen-mobilizacionnogo-potenciala.

Н.Қ. Баскынбаева

Инстаграм желісі және заманауи әйел образы: ықпалы мен қарым-қатынасы

Бүгінгі таңда әйел затының қоғамдағы саяси-әлеуметтік және экономикалық белсенділігі артты, батыстың (АҚШ және Еуропа) және шығыстың (Араб елдерінің) ықпалы әйел адамның бойында бірқатар мәдени өзгерістер мен жаңғырулар туындатты, сәйкесінше оның құндылықтар жүйесі, психологиясы, өзін-өзі ұстауы, мәртебесі өзгерді. Қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарын жаңа қоғамдық қатынастар талабына бейімдеу, оны қоғам өмірінің рухани өзегіне айналдыру тек мәдени-философиялық, дүниетанымдық мәселе ғана емес, сонымен бірге оның саяси маңызы да зор. Ал оны жүзеге асырып, өміршеңдігін арттыратын — әйел, ана, әже. Әйел адам қаншалықты өзгерді, оның бүгінгі келбеті қандай, өмірде нені қалайды, өзін қалай ұстайды, көзқарасы қандай деген сауалдарға жауап беру үшін оның әлеуметтік желідегі парақшасын қарауымызға болады. Жақында енген кибертехнология біздің өміріміздің ажырамас бөлшегіне айналды, ал әлеуметтік желілер ауызша қарым-қатынасты қалыптастырды. Мақалада Инстаграм әлеуметтік желісіне әйел затының қызығушылығының себептері мен салдарын анықтауға талпыныс жасалған, әлеуметтік желілердің заманауи әйел бейнесі мен жаңа құндылықтар жүйесін қалыптастыруға әсері, ықпалы деген мәселелер қарастырылған.

Кілт сөздер: әлеуметтік желі, Инстаграм, Интернет, әйел, әйел образы, коммуникация, пост, сторис.

Н.К. Баскынбаева

Инстаграм и образ современной женщины: влияние и взаимосвязь

Сегодня женщины стали более активными в социальной, политической и экономической сферах. В результате воздействия Запада (США и Европа) и Востока (арабские страны) женщины испытали разнообразные культурные преобразования и обновления. Соответственно, изменились ее система ценностей, психология, поведение и статус. Адаптировать традиционные казахские ценности к новым общественным отношениям, поставить их в духовный центр общественной жизни — вопрос не только культурный, философский или мировоззренческий, но и политический. И тот, кто может это осознать и сделать жизнеспособным, — это женщина, мать и бабушка. Чтобы ответить на вопросы, как женщина изменилась, как она выглядит сегодня, чего хочет от жизни, как себя позиционирует, мы можем посмотреть ее социальные сети. Не так давно кибертехнологии вошли в нашу жизнь, но уже успели стать неотъемлемой ее частью, а социальные сети заменили вербальную коммуникацию. В

рамках статьи предприняты попытки определения причин и последствий высокого интереса со стороны женского пола на социальную сеть Инстаграм, рассмотрены вопросы влияния социальных сетей на формирование образа современной женщины и новой системы ценностей.

Ключевые слова: социальная сеть, Инстаграм, Интернет, женщина, образ женщины, коммуникация, пост, сторис.

References

- 1 Sotsialnye seti v Kazakhstane: Instagram — dlia molodezhi, Odnoklassniki — dlia pensionerov [Social networks in Kazakhstan: Instagram for young people, classmates — for pensioners]. (n.d.). *365info.kz*. Retrieved from <https://365info.kz/2017/06/sotsialnye-seti-v-kazahstane-instagram-dlya-molodezhi-odnoklassniki-dlya-pensionerov/> [in Russian].
- 2 Sherman, E. (2004). Smysl i bessmyslitsa zhenskikh zhurnalov [The meaning and nonsense of women's magazines]. *Literaturno-philosophskii zhurnal «Topos» — Literary-philosophical magazine Topos, 2004 22 dekabria*. Retrieved from <http://www.topos.ru/article/3124> [in Russian].
- 3 Alimbekova, G.T., & Shabdenova, A.B. Internet paidalanushylar: sotsiologialyq zertteu natizhesi [Internet users: the results of sociological research]. (n.d.). Retrieved from: <http://www.ciom.kz/upload/userfiles/files/socseti.pdf> [in Kazakh].
- 4 Skolko kazakhstantsev sidit v sotsialnykh setiakh [How many Kazakhs sit on social networks]. (n.d.). *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/4948958-skolko-kazahstantsev-sidit-v-sotsialnyh.html> [in Russian].
- 5 Soboleva, L. (2017). *Phenomen Instagrama. Kak raskrutit svoi akkaunt i zarabotat [The phenomenon of Instagram. How to unravel your account and earn]*. Moscow: AST [in Russian].
- 6 Slovar molodezhnykh slengov [Dictionary of youth slang] (n.d.). *teenslang.su*. Retrieved from www.teenslang.su [in Russian].
- 7 Kto znachitsia v bestsellerakh? [Who is in the bestsellers?] (n.d.). *meloman.kz*. Retrieved from www.meloman.kz [in Russian].
- 8 *Internet-kommunikatsii v Kazakhstane: stepen mobilizatsionnogo potentsiala (po rezultatam sotsiologicheskogo issledovaniia) [Internet communications in Kazakhstan: the degree of mobilization potential (based on the results of sociological research)]*. (2014). (n.d.). Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan. *kisi.kz*. Retrieved from www.kisi.kz/ru/.../internet-kommunikatsii-v-kazahstane-stepen-mobilizacionnogo-potentsiala [in Russian].

Л.К. Шотбакова, Е.Н. Шотбай*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: shotbakovazz@mail.ru; ergali31-97@mail.ru)*

Қазақстанның мәдениет саласындағы дипломатиясының Шығыс Азиялық бағыты: мәселенің келісімшарттық-құқықтық негізі

Мақалада Қазақстан Республикасының Шығыс Азия елдерімен мәдениет саласындағы ынтымақтастығының келісімшарттық-құқықтық негізіне талдау жасалған. Авторлар Қазақстанның Қытай және Жапониямен екіжақты мәдени қатынастарының дамуына ықпал еткен келісімшарттардың маңыздылығын ашып, осы арқылы аталған мемлекеттердің арасындағы мәдени ынтымақтастықтың даму деңгейлерінің өзгергендігін ашып көрсеткен. Мақалада мәдени байланыстарды зерттеудегі келісімшарттардың маңыздылығы айқындалған.

Кілт сөздер: сыртқы саясат, Шығыс Азия, Қазақстан дипломатиясы, мәдениет, ынтымақтастық, интеграция.

Kipicne

Халықаралық мәдени ынтымақтастық мәселесі әрқашан өзінің өзектілігін жоғалтқан емес. Тек қана рухани құндылықтардың жүйесі ретінде емес, сонымен қатар саяси үрдістердің индекаторы ретінде көрініс табатын мәдениеттің ерекшелігі әрбір жаңа тарихи кезеңде күшейіп жатады. Екінші бір жағынан алғанда, мәдениет географиялық шекараларды, ұлттарды, діни ұстанымдарды мойындамайды және қазіргі уақытта мәдениет ішкі қоғамдық қатынастарда, халықтар мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарда негізгі фактор болып саналады.

Сонымен бірге, қазіргі кезеңдегі мәдениет пен бұқаралық ақпарат коммуникациясының жаһандануы ұлттық мемлекеттерді әлемдік аренадағы шетел мемлекеттерімен қатынастар орнату барысындағы мәдени тәсілдері қолдануға ынталандырып отыр. Яғни, мәдени дипломатия қазіргі заманғы сыртқы саясаттың міндетті құрамдас бөлігіне айналды. Қазіргі әлемнің жаһандануының күшеюі және осындай жағдайдағы ұлттық өзіндік ерекшеліктің және әрбір мемлекеттің мәдени әртүрлілігінің табиғи түрде өсуі дәл осы мәдениеттің халықтардың бірігуінің белсенді және көп функционалды инструменті екендігін көрсетіп берді.

Осы тұрғыдан алғанда, тәуелсіз Қазақстанның Шығыс Азия елдерімен мәдени-гуманитарлық саладағы қатынастарын зерттеуге мүмкіндік беретін екіжақты құқықтық-нормативті құжаттардың мазмұнына талдау жасап, мәдениет саласындағы екіжақты байланыстардың даму деңгейін анықтау өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Сонымен бірге, Қазақстанның Шығыс Азия елдерімен халықаралық мәдени байланыстарын зерттеу қазіргі уақыттағы ҚР-ның әлемдік аренадағы саяси және экономикалық қатынастардағы атқаратын рөлімен байланысты. Себебі, Қазақстан Республикасының халықаралық беделінің өсуі, оның халықаралық қауымдастықтағы ұстанымының нығаюы маңызды фактор болып саналады.

Қазақстан Республикасы 1990 жылдардың басынан бастап Азия мемлекеттерімен мәдени-тарихи мұраны жаңғыртуға бағытталған бірлескен қадамдарды жүзеге асыра бастады. Республикамызда мемлекеттер мен континенттердің жақындасуындағы мәдениет рөлінің қаншалықты жоғары екендігін мойындайды.

Тәуелсіздік алғаннан бастап осы уақыт аралығында Қазақстан Республикасының мәдениет саласында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы әлемдік аренадағы Қазақстан Республикасының оң имиджінің қалыптасуына үлкен ықпал етті. Бұл бағдарламаны іске асыру Қазақстанға түркі өркениетінің орталығы ретінде жайғасуға мүмкіндік берді.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ergali31-97@mail.ru (Е.Н. Шотбай)

Барлық өркениетті әлемде мәдениет билік назарының объектісі болып саналады, сондықтан мемлекеттің сыртқы саяси стратегиясын өңдеу барысында мәдениетке аса мән беріледі. Бүгінгі таңда еуразиялық мемлекеттердегі мәдениет саласы тұрақты даму саясатының маңызды компонентінің бірі ретінде есептеліп, экономикалық және әлеуметтік дамуға ықпал етеді. Мәдениет саласындағы ынтымақтастық қазіргі заманғы мемлекеттер қарым-қатынастарының маңызды және сапалы көрсеткіштері болып табылады.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында объективтілік принципін басшылыққа ала отырып, құжаттармен жұмыс жасаудың әдісі ретінде деректанулық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс екіжақты қол қойылған құжаттардың ақпараттық қуатын анықтауға мүмкіндік берді және бұл құжаттардың пайда болуының тарихи жағдайын зерттеуге, құжаттың пайда болуының немесе жасалуының нақты жағдайын анықтауға ықпал етті. Құжаттарға талдау жасау барысында мәтінді талдау әдісі арқылы құжаттардағы мәтіннің нұсқалары айқындалды. Осы әдіс құжаттармен жұмыс жасау барысында құжат мәтінін салыстыра зерттеуге мүмкіндік жасады. Осымен бірге, құжаттармен жұмыс жасау барысында, ретроспективтік әдістің маңызы зор болды. Аталған әдіс 2000 жылдардағы дипломатиялық құжаттарда орын алған жаңа өзгерістерді анықтау барысында және 1990 жылдардағы дипломатиялық құжаттармен салыстыра зерттеуге мүмкіндік тудырды. Формулярлық талдау әдіспен құжаттардың құрылымын, олардың орналасуы мен арақатынасын зерттеуге болады. Функционалдық әдіс құжаттың мақсатын, яғни не үшін және қандай мақсатта құрылғандығын анықтайды.

Негізгі бөлім

Бірінші кезекте, біздің мемлекетіміздің сыртқы саясатында негізгі орындардың біріне ие әрі көршілес мемлекет — Қытай Халық Республикасымен мәдени байланыстарды дамытуға арналған құжаттардың маңызы бар. Осындай құжаттардың алғашқысы, 1992 ж. ҚР Үкіметі мен ҚХР Үкіметі арасында қол қойылған «Мәдениет саласы бойынша ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшарт болып табылады. Бұл Келісімшарт 10 баптан тұрады және екіжақты мәдени байланыстардың негізін қалайды. Келісімшартқа сәйкес, ҚР мен ҚХР теңдік пен өзара тиімділік қағидаларына сай мәдениет, білім беру, қоғамдық ғылымдар, денсаулық сақтау, спорт, баспа істері, баспасөз, радиохабар, телевизия мен кинематография салаларында алмасу мен ынтымақтастықты ынталандыру және қолдауға келіскендігін көре аламыз. Өзіміз көріп отырғандай, аталған Келісімшарт екіжақты мәдени байланыстардың барлық салаларын қамтыған.

1994 ж. 30 желтоқсанда ҚХР Үкіметі және ҚР Үкіметі арасында «Ғылыми-техникалық ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшарт қабылданды. Бұл Келісімшарттың негізінде екі мемлекеттің ғылым мен техниканың жетекші салалары — шикізатты өңдеу мен өндіру, химия, математика, физика, информатика және компьютерлік технология, биотехнология, транспорт пен коммуникация салалары бойынша ынтымақтастықтың бағыттары анықталған. Осы Келісімшарттың негізінде 2000 жылдың мамырында Алматыда ғылыми-техникалық ынтымақтастық бойынша Қазақстан-Қытай жұмысшы комиссиясының алғашқы Құрылтай сессиясы өтті. Комиссия екі жақты ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың 9 қытайлық және 10 қазақстандық жобаны бекітті. Сонымен бірге, аталған құжаттың негізінде сейсмология, қоршаған ортаны қорғау және денсаулық сақтау салалары бойынша мамандандырылған бірлескен бағдарламалардың пайда болуына алып келді [1].

Өзімізге белгілі, ХХІ ғ. басына қарай Қазақстан Республикасының қол жеткізген экономикалық дамулары мәдени үрдістердің дамуына оң әсерін тигізді. Мемлекет пен мәдениеттің жемісті диалогының мысалы ретінде ХХІ ғ. басында ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен және оның 2004 жылғы 19 ақпандағы — «Бәсекеге қабілетті Қазақстан, бәсекеге қабілетті экономика, бәсекеге қабілетті ұлт» деп аталатын Жолдауына сәйкес қабылданған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасын атап өту қажет. «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаттарының бірі — бірыңғай ақпараттық кеңістікке интеграциялану және шетелдерде Қазақстан Республикасының мәдени мұрасын насихаттау болғандықтан бұл бағдарламаның жаңа ғасыр басындағы дипломатиялық құжаттар санының өсуіне ықпал еткені сөзсіз. Сондықтан, «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру барысында Қазақстанның шетелдермен мәдени-гуманитарлық сала бойынша ынтымақтастығына қатысты дипломатиялық құжаттардың тәуелсіз Қазақстанның тарихын зерттеудегі тарихи жазба дереккөзі ретіндегі рөлін анықтау үлкен қызығушылық танытады.

Кез келген бір мемлекеттің сапалы дамуының жетістіктері сол мемлекеттің өсуінің тек қана ішкі емес, сонымен қатар сыртқы қайнар көзін іске қосу қабілетімен анықталады және мемлекеттің жоғары бәсекеге қабілеттілігі кез келген мемлекеттің маңызды мақсаты болып саналады. Осындай жағдайда бәсекеге қабілеттілікті жоғарлатудың маңызды инструменті — аймақтық интеграция үрдістері болып саналды. Сонымен қатар, қазіргі кезеңдегі жаһандану жағдайындағы аймақтық интеграция үстем етуші тенденцияға айналып отырғандығын көруімізге болады.

XXI ғ. басында Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасындағы мәдени қатынастардың жаңа деңгейге шыққанын анықтауға мүмкіндік беретін құжаттардың маңызы жоғары. Жаңа ғасырдың басындағы осындай құжаттардың қатарынан 2002 ж. 23 желтоқсанда Пекинде қол қойылған «Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасындағы көршілік, достық және ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшартты [2] атап көрсетуге негіз бар. Бұл құжаттың 11-ші тармағы мәдениет саласындағы ынтымақтастық мәселелеріне арналған.

Келісімшарттың мазмұнын талдай келе, онда мәдениет, білім, туризм, денсаулық сақтау салалары бойынша жан-жақты байланыстарды кеңейтуге үлкен мән берілгендігін анықтауға болады. Осы Келісімшарттың негізінде 2002 ж. Астана және Алматы қалаларында Қытай мәдениетінің күндері өткізілген болатын.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасында мәдениеттің бір саласы — білім саласы бойынша екіжақты қарым қатынастар даму үстінде. Жоғарыда аталған «Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасындағы көршілік, достық және ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшарттың негізінде білім саласы бойынша ынтымақтастықтың негізгі құжаты 2003 ж. 3 маусымда Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен ҚХР Білім министрлігі арасында қол қойылған «Білім саласындағы ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшарт [3, 516] болып саналады. Ал, 2009 ж. бұл Келісімшартқа толықтырулар мен түзетулер енгізіліп, екі мемлекет тарабынан бекітілген. Аталған Келісімшартқа сәйкес екі мемлекет бірлескен ғылыми зерттеулердің белсенділігін және деңгейін жоғарлату, сонымен бірге білім саласындағы мемлекеттер арасындағы алмасуларды кеңейту мақсатында мыналарды іске асыруға міндеттенген:

– білім саласындағы жүргізіліп жатқан реформалар және білім жүйесі туралы ақпарат, сонымен қатар оқу және оқу-құралдарымен алмасу;

– жоғары, жоғары оқудан кейінгі және қосымша білім бағдарламалары бойынша білім алып жатқан студенттермен алмасу;

– екі мемлекеттің мемлекеттік тілдерін үйрену мен таратуға ықпал ету.

Жоғарыда аталған Келісімшарт (2003) пен оған енгізілген түзетулерді (2009) салыстыратын болсақ, Келісімшарттың бірінші нұсқасында жыл сайын алмасу арқылы білім алатын студенттердің саны 20 адамнан артық болмау керек деп шек қойылған болса, Келісімшарттың екінші нұсқасында 100 адамнан артық болмау қажет деп көрсетілген. Мұның өзі біздің пікірімізше, білім саласындағы екі мемлекеттің алмасуға деген қажеттілігінің артқанын және екі мемлекеттің мұны іске асыруға дайын екендігін көрсетеді.

2007 ж. 18 тамызда Астанада ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао мен Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев қол қойған Бірлескен мәлімдемеде [4] екі мемлекеттің Елбасылары Қазақстан мен ҚХР арасындағы гуманитарлық байланыстарды кеңейтуге және мәдени алмасуларды тереңдетуге, бірлескен археологиялық зерттеу жұмыстарын және тарихи-мұрағаттық зерттеу жұмыстарын жүргізу жөнінде айтылған. Бұл құжаттың ерекшелігі, мұнда алғаш рет трансұлттық «Ұлы Жібек жолын» әлемдік мұра тізіміне енгізу және радио мен теледидар саласы бойынша ынтымақтастықты дамыту мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар, Бірлескен мәлімдеменің мазмұнынан мемлекеттік мәдени орталықтарды ашу жөнінде келіскенін анықтауға болады.

2012 жылғы желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясын жүзеге асыру мақсатында 2014 ж. 4 қарашада Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 2030 жылға дейінгі мәдениет саласын дамытудың басым бағыттарын анықтаған мәдениет саясатының Концепциясы бекітілген болатын. Бұл мәдениет саласындағы жаңа саясаттың артықшылықтары — қазақ халқының бай мәдени мұрасы мен шығармашылық қуатын ескере отырып, әлемнің дамыған 30 мемлекеттер қатарына кіру мақсатында Н.Ә. Назарбаевтың ұсынған рухани модернизация және «Рухани жаңғыру» ұлттық сананы жаңарту идеясы болды.

Қазіргі кезеңде мәдениетті және мәдени қуатты дамыту көптеген халықтар мен мемлекеттердің дамуының негізгі басымдықтары болып саналуда. Сондықтан Қазақстанның мәдениет саласындағы саясаты қоғамның тұрақты дамуына және қоғам мен мемлекеттің маңызды аспектілерінің дамуының

сапалы өлшемін көрсетуге бағытталған. Сондықтан, 2030 жылдарға дейінгі мәдениет саласындағы саясаттың негізгі мақсаттарының бірі — ұлттық сананың рухани жаңаруы және бірыңғай мәдени кеңістікті қалыптастыру, мемлекетіміздің халықаралық оң имиджін жоғарлату болып саналады. Осындай мақсаттарға жету үшін қазіргі заманғы қазақстандық мәдениетті жаһандық әлемге көрсету және бәсекеге қабілетті мәдени ортаны құру мен заманауи мәдени кластерлерді дамыту үшін қолайлы жағдайды қалыптастыру міндеті қойылды.

Сондықтан қазақстандық мәдениет жаһандық мәдени диалогтың белсенді қатысушысы болуы тиіс және Қазақстанның әлемнің дамыған 30 мемлекеттері қатарына кіруіне ықпал етуі қажет. Әрине, Қазақстан Республикасының алдына қойған мұндай мақсат пен міндеттері, аталған мәселе бойынша жұмыстарды жүзеге асыру үрдістері өз кезегінде бірқатар маңызды құжаттардың пайда болуына алып келеді және бұл үрдістер дипломатиялық құжаттарсыз жүзеге асырылуы мүмкін емес. Сондықтан, қарастырылып отырған кезеңде пайда болған мәдениет саласындағы ынтымақтастыққа қатысы бар құжаттардың маңыздылығы мен ролін зерттеу қызығушылық танытады.

2013 ж. 7 қыркүйекте Астанада ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев пен ҚХР Төрағасы Хун Цзиньтао қол қойған «Жан-жақты стратегиялық серіктестікті тереңдету жөніндегі» Бірлескен декларация [5] қабылданды.

Декларацияның 2-ші бөлімі екі мемлекеттің арасындағы ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың мәселелеріне арналған және оның мазмұнынан ҚР мен ҚХР-ның ұзақ мерзімді ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың механизмін құрудың қарастырылғандығын анықтауға болады. Сонымен қатар, аталған құжаттың негізінде екіжақты аймақтық ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың деңгейін көтеру, 2014–2015 жж. арналған аталған сала бойынша жоспарды бекіту қарастырылған.

Декларацияның 4-ші бөлімінде «...екі мемлекет халықтары арасындағы достықтың нығаюына гуманитарлық ынтымақтастық үлкен маңызға ие. Екі мемлекет қысқа мерзімнің ішінде мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық жөніндегі Келісімшартқа қол қояды және оны жүзеге асырады» деп атап көрсетілген.

Құжатта мәдениет, білім, телевизия, туризм, денсаулық сақтау және спорт салалары бойынша өзара қатынастарды нығайту және 2013 ж. Қазақстанның Қытайдағы «Қазақстанның мәдениет күнін» жүргізуге қолдау танытатынын атап көрсеткен. Сонымен бірге, бірлескен мәлімдемеде екі мемлекеттің Елбасыларының Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдениет саласындағы ынтымақтастықтың жан-жақты дамуының жаңа кезеңіне көшкендігі жөнінде пікірлері сақталған.

Жоғарыда аталған Декларацияның негізінде, 2015 ж. 31 тамызда Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасында «Мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшарттың [6] деректік маңызы бар. Егер, осы дипломатиялық құжаттың түрін 1992 ж. 10 тамыздағы ҚР мен ҚХР арасындағы «Мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшартпен салыстырсақ, соңғы Келісімшарттың мазмұнының біршама кеңейгендігін анықтадық, яғни мәдениет саласындағы ынтымақтастықтың жаңа бағыттары — археологиялық зерттеулер, мұрағат істері және ескерткіштерді қорғау салалары бойынша ынтымақтастық қосылған, сонымен қатар екі мемлекеттің бірлесе отырып, әлемдік мәдени мұра объектісі ретінде Ұлы Жібек жолын мойындауды ұсыну мәселелері қарастырылған.

Аталған Келісімшарттың негізінде ҚР мен ҚХР мына салалар бойынша келіскендігін анықтауға болады:

- 1) мәдениет және өнер, материалдық емес мәдени мұраны қорғау, шығармашылық ұжымдарының өзара сапарларына ықпал ету;
- 2) мәдениет пен өнер көрмелерімен алмасу;
- 3) өнер, жазушы қайраткерлер топтарымен алмасу;
- 4) материалдық емес мәдени мұраны қорғау саласы бойынша ақпарат алмасу және ынтымақтастық;
- 5) мұрағат ісі бойынша тәжірибе алмасу;
- 6) археологиялық зерттеулер, мұражай ісі және ескерткіштерді қорғау, Ұлы Жібек жолын әлемдік мәдени мұра объектісі ретінде мойындатуды бірлесіп атқару;
- 7) өнер саласы бойынша ақпарат алмасу.

Сонымен, жоғарыда аталған Келісімшарттың мазмұнын талдаудың негізінде Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдениет саласындағы ынтымақтастық бағыттарының кеңейгендігін анықтадық. Осы құжаттың негізінде 2015–2017 жж. аралығында Қытайдағы Қазақстан

Республикасының Елшілігінің ықпалымен Пекин, Шанхай, Далянь және Сиань қалаларындағы университеттерде «Қазақстан орталықтары» және қазақ тілінің кафедралары ашылды.

2017 ж. 6 тамызда ҚР мен ҚХР арасында қол қойылған Бірлескен мәлімдеменің [7] маңызы бар. Осы құжаттың 4-ші бөлімінің 2-ші тарауы қытайлық және қазақстандық бұқаралық ақпараттар құралдары арасындағы ынтымақтастықты кеңейтуге және мәдени-гуманитарлық алмасуларды дамытуға, екі мемлекеттің әдеби шығармалары мен фильмдерін өзара аудару салаларындағы қызметті тереңдетуге арналған. Сонымен бірге, аталған құжаттың шеңберінде білім, ғылым, денсаулық сақтау, спорт пен туризм салаларындағы екіжақты ынтымақтастықты жалғастыру мәселелері қарастырылғандығын анықтадық. Осы құжаттың негізінде 2017 ж. Қазақстандағы Қытайдың Туризм жылы өткізілді.

Сондықтан, ҚР мен ҚХР арасындағы мәдени-гуманитарлық сала бойынша қарым-қатынастарының негізгі бағыттарын, салаларын анықтап берген аталған құжаттардың маңыздылығы зор екені күмән тудырмайды. 2011–2017 жж. арасындағы екі мемлекеттің мәдениет саласындағы қатынастарын зерттеу үшін 2013 ж. «Жан-жақты стратегиялық серіктестікті тереңдету жөніндегі» Бірлескен декларацияның, 2015 ж. 31 тамыздағы «Мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық жөніндегі» Келісімшарттың, 2017 ж. 6 тамыздағы Бірлескен мәлімдеменің үлкен маңызы бар.

Сонымен қатар, Шығыс Азияның екінші бір қуатты мемлекеті — Жапониямен мәдени байланыстарды дамытуға арналған құжаттардың орыны ерекше. Мысалы, 2015 ж. қазанда Жапония мен Қазақстан Республикасы арасында «Стратегиялық әріптестікті тереңдету және кеңейту туралы Бірлескен мәлімдемеге [8] ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев пен Жапонияның Премьер-министрі Синдзо Абэ қол қойды. Мұның шеңберінде Қазақстан Президентінің 2008 жылғы маусымдағы Жапонияға сапары кезінде жарияланған, Жапония Премьер-министрі Я.Фукуда мен Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев арасындағы Бірлескен мәлімдеменің маңыздылығын атап өтіп, екіжақты стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдетуге және кеңейтуге мүдделілік білдірген болатын. Аталған Бірлескен мәлімдеменің 20-шы тармағы екі мемлекет арасындағы мәдениет саласындағы ынтымақтастықтың мәселелеріне арналған. Онда Жапония мен Қазақстан сарапшылық қоғамдастықтарының өзара іс-қимылының тұрақты тетіктерін қалыптастыру мақсатында екіжақты қарым-қатынаста ғылыми-білім беру ұйымдары арасындағы ынтымақтастықты дамытуға және ғылым мен техника саласында жастармен алмасуды кеңейтуге уағдаласып, осы бағытта қажетті қолдауды жалғастыруға, оның ішінде ғылым мен техника саласында жастармен алмасуды кеңейтуге және осы саладағы ынтымақтастықты дамыту жолдары қарастырылған.

Сонымен бірге, Қазақстан мен Жапония зерттеу ұйымдарының, оның ішінде Жапония Халықаралық қатынастар институты, Жапония Қорғаныс министрлігі жанындағы Ұлттық қорғаныстық зерттеулер институты мен Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты арасында ғылыми жетістіктермен алмасу нысанындағы серіктестікті, зерттеушілер арасындағы байланыстарды қолдауды, сондай-ақ семинарлар өткізуді көтермелеуге және т.б. сенім білдірген. Осымен қатар, жоғары оқу орындары арасында өзара студенттер мен оқытушылар алмасу арқылы мәдениетті дамытуға назар аударылған. Осыны ескере отырып, «Цукуба университеті» мен «Назарбаев университеті» арасында студенттермен алмасу туралы жалпыға бірдей келісімге қол қою ниетін қуаттады.

Қазақстан мен Жапония 2014 ж. маусымда «Томиока жібек тоқу фабрикасы және жібек өнеркәсібі мұралары кешені» (Жапония) мен «Чанъань–Тянь-Шань Жібек жолы дәлізі» (Қазақстан объектілері енгізілген) сияқты екі елдің мәдени мұра объектілерінің ЮНЕСКО Дүниежүзілік мәдени мұрасы тізіміне бір мезгілде енуін қолдаған. Екі мемлекет Қазақстандағы ежелгі қала Отырар қазындыларын т.б. зерттеу жұмыстары барысында археология саласындағы өзара іс-қимылдарды жалғастыруға сенім білдірген.

2016 ж. 9 қарашада Жапония мен Қазақстан Республикасы арасында «Азияның гүлденуі ғасырындағы стратегиялық серіктестікті кеңейту жөніндегі» Бірлескен мәлімдеменің [9] 17-ші тарауы Қазақстан Республикасы мен Жапония арасындағы мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастыққа арналған. Бұл құжатта екіжақты мәдени саладағы байланыстардың болашақта дамуының бағыттары, жолдары анықталған. Мұнда Қазақстан мен Жапонияның мәдени-гуманитарлық алмасу саласы бойынша қатынастарды нығайтуға үлкен мән берілген, сонымен бірге 2016 ж. қыркүйек-қазан айларында өткен «Орталық Азия + Жапония» диалогы шеңберіндегі Токио диалогының «мәдени апталарының» табысты өткендігі атап көрсетілген.

Құжаттың 18-ші тарауында 2016 ж. маусымда Токиода Жапония қоры тарабынан ұйымдастырылған Орталық Азияның мәдени мұрасы бойынша симпозиумның қосқан үлесі атап көрсетілген және Жапония тарабы Қазақстанға мәдени алмасу бойынша комиссия жіберуге міндеттенген.

Құжаттың 19-шы тарауында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның бай мәдени мұрасын реставрациялауға берген көмегі үшін Жапония мемлекетінің басшысына алғыс білдірген. Сонымен қатар, мұнда Қазақстан мен Жапония елбасылары «Чаньянь-Тянь-Шань Жібек жолы дәлізін» 2014 ж. ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұра тізіміне енгізуге қолдау білдірген.

Құжаттың 23-ші тарауы екі мемлекеттің зерттеу институттары мен сарапшылар қауымдастығы арасындағы алмасулар жөніндегі ынтымақтастықты қамтыған. Соның ішінде Жапония қоры (the Nippon Foundation) мен ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты арасындағы ынтымақтастықты дамыту мәселелері қарастырылған.

Сонымен, талдау жасалған Қазақстан мен Жапония арасындағы Бірлескен мәлімдеменің мазмұнында екі мемлекеттің мәдениет саласындағы байланыстарының жаңа кезеңдегі бағыттарының анықталғандығын және мәдени мұра мәселесіне кең назар аударылғандығын көруімізге болады.

Қорытынды

Сонымен қатар, қазіргі жаһандану кезеңіндегі мемлекеттердің өзара тәуелділігінің өсуі және қазіргі әлемнің жаһандық мәселелеріне байланысты мемлекетаралық қатынастардың дамуы мен күрделенуі әрбір мемлекеттің мәдениет саласындағы дипломатиялық қызметінің рөлі мен маңызын арттырып отыр.

Жоғарыда талдау жасалған құжаттардың негізінде, 1990 жылдары Қазақстанның Шығыс Азия елдерімен мәдениет саласы бойынша халықаралық ынтымақтастығы енді өзінің қалыптасу кезеңінен өтсе, 2000 жылдарда бұл қатынастардың жаңа деңгейге шыққандығын көруімізге болады. 2011–2017 жж. жоғарыда қарастырылған екі онжылдықпен салыстырғанда бұл кезеңде мәдени-гуманитарлық байланыстар мазмұнының біршама кеңейгендігін айқындауға болады. Атап айтсақ, олардың қатарына халықтың денсаулығын қорғау, медицина мен фармакологияны дамыту, санитарлық-эпидемиологиялық жағдайды қалыптастыру, инфекциялық аурулардың алдын алу және медицина қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бойынша екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты дамытуға басты назар бөлінгендігін айқындауға болады. Сондықтан, Қазақстанның Шығыс Азия мемлекеттерімен мәдениет саласындағы ынтымақтастықтың негізгі келісімшарттық-құқықтық негізі толық қалыптасқан деген тұжырым жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан и Китай: горизонты сотрудничества [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.investkz.com/journals/35/283.html>. 03.01.2019.
- 2 Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan.
- 3 Сыроежкин К.Л. Казахстан–Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: сб. док. / К.Л. Сыроежкин. — Алматы: Каз. ин-т стратег. исслед. при Президенте РК, 2010. — 524 с.
- 4 Совместное коммюнике Китайской Народной Республики и Республики Казахстан (полный текст) 2007/08/18 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.mfa.gov.cn/rus/wjdt/gb/t353708.htm>.
- 5 Совместная декларация КНР и РК о дальнейшем углублении всестороннего стратегического партнерства (полный текст) 2013/09/16 [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://kz.china-embassy.org/rus/ztdb/XJPFWSKST/t107211.htm>.
- 6 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики о культурно-гуманитарном сотрудничестве от 31 августа 2015 года [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier.
- 7 Совместное заявление Китайской Народной Республики и Республики Казахстан. 2017. 06 авг. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://russian.news.cn/2017-06/08/c_136350568.htm.
- 8 Совместное заявление об углублении и расширении стратегического партнерства между Японией и Республикой Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/151029_kyoudou_ru.pdf.
- 9 Совместное заявление Японии и Республики Казахстан. О расширенном стратегическом партнерстве в век процветания Азии. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.kz.emb-japan.go.jp/files/000202021.pdf>.

Л.К. Шотбакова, Е.Н. Шотбай

Восточноазиатское направление казахстанской дипломатии в области культуры: договорно-правовая основа вопроса

В статье проанализирована договорно-правовая основа сотрудничества Республики Казахстан со странами Восточной Азии в области культуры. Авторами отмечена важность соглашений, которые способствовали развитию двусторонних культурных отношений между Казахстаном и Китаем, а также Казахстаном и Японией, тем самым изменив уровень развития культурного сотрудничества между этими странами.

Ключевые слова: внешняя политика, Восточная Азия, дипломатия Казахстана, культура, сотрудничество, интеграция.

L.K. Shotbakova, E.N. Shotbay

East Asian direction of Kazakhstani diplomacy in the field of culture: the legal basis of the issue

The article analyzes the legal basis of cooperation of the Republic of Kazakhstan with the countries of East Asia in the field of culture. The authors emphasize the importance of agreements that contributed to the development of bilateral cultural relations between Kazakhstan and China and between Kazakhstan and Japan, thereby changing the level of development of cultural cooperation between these countries. The article emphasizes the importance of treaties in the study of cultural ties.

Keywords: foreign policy, East Asia, diplomacy of Kazakhstan, culture, cooperation, integration.

References

- 1 Kazakhstan i Kitai: gorizonty sotrudnichestva [Kazakhstan and China: horizons of cooperation]. Retrieved from <http://www.investkz.com/journals/35/283.html>. 03.01.2019 [in Russian].
- 2 Dogovor o dobrososedstve, druzhbe i sotrudnichestve mezhdru Respublikoi Kazakhstan i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi [Agreement on good-neighborliness, friendship and cooperation between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China]. Retrieved from https://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan [in Russian].
- 3 Syroezhkin, K.L. (2010). Kazakhstan–Kitai: ot prigranichnoi trgovli k strategicheskomu partnerstvu: sbornik dokumentov [Kazakhstan–China: from cross-border trade to strategic partnership: collection of articles. documents]. — Almaty: Kazhastanskii institut strategicheskikh issledovaniy pri Prezidente RK [in Russian].
- 4 Sovmestnoe kommyunike Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i Respubliki Kazakhstan (polnyi tekst) 2007/08/18 [Joint Communiqué of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan (full text) 2007/08/18]. Retrieved from <http://www.mfa.gov.cn/rus/wjdt/gb/t353708.html> [in Russian].
- 5 Sovmestnaia deklaratsiia KNR i RK o dalneishem uglublenii vsestoronnego strategicheskogo partnerstva (polnyi tekst) 2013/09/16 [Joint Declaration of the PRC and ROK on the Further Deepening of the Comprehensive Strategic Partnership (full text) 2013/09/16]. Retrieved from <http://kz.china-embassy.org/rus/ztbd/XJPFVHKSST/t1077211.htm> [in Russian].
- 6 Soglashenie mezhdru Pravitelstvom Respubliki Kazakhstan i Pravitelstvom Kitaiskoi Narodnoi Respubliki o kulturno-gumanitarnom sotrudnichestve ot 31 avgusta 2015 goda [Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the People's Republic of China on cultural and humanitarian cooperation dated August 31, 2015]. Retrieved from https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier [in Russian].
- 7 Sovmestnoe zaiavlenie Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i Respubliki Kazakhstan 2017. 06 avgusta [Joint Statement of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan 2017–06–08]. Retrieved from http://russian.news.cn/2017-06/08/c_136350568.htm [in Russian].
- 8 Sovmestnoe zaiavlenie ob uglublenii i rasshirenii strategicheskogo partnerstva mezhdru Yaponiei i Respublikoi Kazakhstan [Joint statement on deepening and expanding strategic partnership between Japan and the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from http://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/151029_kyoudou_ru.pdf [in Russian].
- 9 Sovmestnoe zaiavlenie Yaponii i Respubliki Kazakhstan. O rasshirennoe strategicheskoe partnerstvo v vek protsvetaniia Azii [Joint statement by Japan and the Republic of Kazakhstan. Expanded Strategic Partnership in an Age of Asian Prosperity]. Retrieved from <http://www.kz.emb-japan.go.jp/files/000202021.pdf> [in Russian].

DOI 10.31489/2021HPh/149-153

UDC 993.29.297.1.297.17

D.B. Baibosunov*, S.B. Balshikeyev, U.S. Zhumakanova

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: dossym.berikbai@mail.ru; ulpan_85-85@mail.ru; balshikeyev@mail.ru)*

Role and place of woman in Islam

The article deals with important issues related to the attitude to women in the Islamic world, the history of Islam and its current issues. It also seeks to address the challenges of studying the role and importance of a woman in society: in the family, as a mother, her moral values as a source of spiritual principles. The tools of this article were the Holy Quran, collections of hadiths and the biography of the Prophet Muhammad. Like men, women have a role to play in society. According to the Almighty, all the creatures he created live in pairs, and there is no one equal to God alone. Women have a key role to play in preserving and perpetuating the human race. The birth of a new generation does not guarantee that it will grow up with dignity and survive. Therefore, the upbringing of children, especially in the first years of life, is the most important task of a mother. This process requires some preparation and knowledge in various spheres of life. Muslim woman feels responsible for the household and tries to treat it in the best way possible. This article will be an interesting topic for readers.

Keywords: verse, woman, Islam, Quran, Prophet, Surah, Hadith.

Introduction

No human society can develop harmoniously as a prosperous state if the role of women is diminished and the two complementary principles, the balance between men and women, are not in equilibrium. After all, a woman's position, like a litmus paper, reveals the true level of civilization of a particular social or religious community, as well as the degree to which its members adhere to the principles of humanism, equality, and kindness.

The indisputable and unchanging axiom of Islam is that according to Islamic law, a woman is a living person with the same spirit as a man. Islam, as a system that ideally reflects the realities of life, imposes on women a certain role in accordance with their nature, in particular, the origin of family life — the mother. Only a mother can be a person who revives and destroys society. The salvation and well-being of any society depends on how mothers raise their people.

A mother is a founder of society, like a beautiful sonnet. The happiness of any woman, of course, begins with her motherhood. The ambassador of Allah often said, “Paradise is at the feet of your mothers!...”, which is a testament to his respect for mothers.

Research methods

Cognitive, discussion, general and individual methods were used in the study. In particular, epistemological, logical, dialectical, analytical, inductive and deductive, comparative, etc.

*Corresponding author's e-mail: dossym.berikbai@mail.ru (D.B. Baibosunov)

Results and discussion

For centuries Islam has been concerned with women. It seems that the clear truth about equality between men and women in terms of rights and responsibilities should be repeated and clarified. This begs the question: why? This is because the Holy Quran says: “O people! And fear your Lord, who created you from a single soul, and from soul made its mate, and from them spread out many men and women...” (Quran, 4: 1) [1: 64].

But nowhere is there an oral or written appeal to women and men; often a man comes forward as the object of attention. As a rule, the unity and contradictions of the “male-female” paradigm are often understood together with people's descendants. Does the role and place of women decrease here? We are not sure. The Quran goes on to say: “...He created for you a woman, and made for you love and compassion. Indeed, that is a sign for a people”. (Quran, 30:20) [1: 345]. Thus, the Quran is a clear proof that a woman is completely equal to a man in front of a God in her rights and responsibilities. The creation of woman after man and from his body (Adam's spine) does not change the value of both, or the responsibility of man and woman in front of Him.

If we look at the hadiths (hadith (arabic) — a story about the actions and words of Muhammad and his companions, included in the isnad (chain of communication with the narrators)), we can see that the attitude towards a muslim woman is very deep and respectful: “If a man believes in Allah and the Last Day, when you see an action, talk to a kind person, or he will be silent, and consider women as a commandment for you and have a good relationship with them. The woman is made of spine, and the spine is curved at the top. If you want to fix it, you break it, and if you leave it alone, it will twist. Treat women well” [2: 17]; “Helping to the wife is a charity” [2: 15]; “A woman is the other half of a man” [2: 19]; “The best of you is a man who, like me, is an example to his family (wife)” [2: 13]; “Women of this world are seventy thousand times stronger than choir girls” [2: 12];

Undoubtedly, the prophet spoke of great care and concern for women. These hadiths are specific instructions and teachings for men regarding women. The hadiths clearly testify to the tenderness and gentleness of women, which obliges men to take them into account when dealing with them. Therefore, Islam commands women to be treated well and gives women a more important place than other religions.

Everyone, man or woman, is equally responsible for their actions. According to the Quran, a woman is not to blame for man's first mistake. Together they were guilty of disobedience to God, both repented and were forgiven. However, the Holy Quran places a great responsibility on Adam (man).

The responsibilities of a woman are no different from those of a man in performing religious rites such as daily prayers, fasting, almsgiving for the poor, and pilgrimage. In some cases, women have advantages over men. For example, a woman is exempted from daily prayer and fasting for forty days during menstruation and after childbirth. She is also exempted from fasting when she is breastfeeding and during pregnancy if her or her child's health is endangered. If a missed fast is obligatory (for example, in the month of Ramadan), then the woman must make up for the days she missed at any time. In the time of the Prophet, women could go to the mosque, for them it is voluntary to go to the mosque during Friday prayers, and for men it is obligatory. Islam takes into account the physiological and psychological features associated with the natural functions of the female body and simplifies the tasks [3: 8].

Islamic norms for the protection of life, honor and property of women, written in the VII century, are twelve centuries ahead of Europe. For example, the famous Napoleonic Bonaparte Code, which symbolized a new bourgeois era of freedom, equality and entrepreneurship, completely ignored the rights of women. Proud to bring enlightenment and civilization to the colonies of the East, Britain decided to grant partial civil rights to their women only in the 1880s, and it was not until 1928 that they received them in full.

The Ambassador of God and his discreet, wise, and God-fearing followers left many vivid examples of respect for parents, especially mothers. The Prophet treated his baby nurse, Halima Sadiya, very well. He spread his cover in front of him and invited her to sit down. He stood up and treated other nurses with respect when they came in or out [4: 7].

In Islam a woman symbolizes love, joy and happiness, which hastens the eternity of future life. It is mothers who are considered to be the basis and source of the birth of new life, because they have the main task to continue the human race. When a child is formed in the womb, it undergoes its own spiritual formation.

Our religion, which honors the mother, dedicates to her every day of the year, not just one. Our women should know their values and try to prove their worth by their good deeds. Since they play an important role

in the upbringing of children, they should be given enough attention and deserve the best treatment. So they should feel praise and gratitude.

In all verses of the Holy Quran, which commands obedience to parents, the mother is mentioned first. It is narrated that one day a man came to the Prophet and asked, "Which of the people deserves to be respected and listened to more than anyone else?" "Your mother!" The prophet answered. "Who's behind her?" "Your mother!" the Prophet repeated. "Who's behind her?" The man kept asking. "Your mother!" the Prophet repeated. "Who's next?" The man asked. "Your father!" replied the ambassador of Allah [2: 11]. It is clear from the hadith that a mother is three times more likely to educate a child than a father. In an Islamic family, a woman is first and foremost the rightful wife of her husband and the keeper of the house. Marriage is a special area of human relations that includes specific characteristics of the responsibilities and rights of the couple, where the husband is the head of the family and the wife is the helper and counselor.

The image of a muslim women, daughters and wives of Muhammad attracted the attention of Russian and foreign poets. Alexander Pushkin's famous "Imitations of the Quran" is dedicated to Prophet's wives. "Oh, pure wives of the Prophet, you are different from all women: you are a shadow of fear and impurity. Live a simple life in the sweet shade of silence: the veil of a single girl suits you. Keep honest hearts for lawful actions, Yes, the evil eye of the wicked will not see your face" [5: 321].

Marriage is one of the oldest social institutions in all known traditions of history. For Islam marriage is not in heaven and is not a secret; marriage is a social agreement that imposes certain rights and responsibilities on men and women [6: 200]. Marriage is a social duty from the point of view of society, aimed at the preservation of the human race, and for the individual it is a means of expressing compassion between a man and a woman [7: 198]. Quran gives a wonderful description of the natural relationship between a man and a woman: "...Your wives are a garment for you, and you are not a garment for them ..." (Quran, 183) [1: 24]. From the earliest days of Islam, the Quran has said that marriage is a source of love, kindness and understanding. In particular, men are encouraged to treat their wives with care and kindness, as stated in the words of the Prophet Muhammad. The Quran warns couples that men and women need each other and that they will complement each other in their lives. To a man: a woman is the flesh of your flesh, without which you cannot live. To a woman: you come from a man, he is your origin, and you can't live without a head. Quran also emphasizes that normal family relationships involve agreement between husband and wife. Although they are two halves, they are in fact, all the same; emotionally and physically. According to Islamic law, a married woman cannot be a servant in her husband's house, just as her husband should not be her employer. However, a muslim woman should take care of the needs and comfort of her family members, love and keep housework. Therefore, a wife should not shy away from doing the necessary housework, helping her husband, and making him happy at the same time. A Muslim woman's home and family are the joy and happiness of her life. She feels responsible for the household, treats it as her own, and tries to do it in the best way possible.

However, in his spare time, a husband should help his wife. In his spare time, the Prophet helps his wives, repairs their clothes and shoes, and takes care of their pets.

True Islam calls for justice and respect for a woman, showing that even if something about her is unpleasant to a man, he should still have a good relationship with her. A woman had never known such a thing before Islam. Quran says: "... Be honorable with them. If you hate them, it is abhorrent to you, and Allah has bestowed a great favor on you" (Quran, 4:23) [1: 67]. Indeed, this noble poem touches the heart of a true muslim, quenches his anger and resentment against his wife. Islam prevents the breakdown of marital ties, and protects the sacred bonds caused by the instability of feelings and inclinations under the influence of certain whims.

"... Decent women are honorable, keepers of the secrets of Allah..." (Quran, 4:38) [1: 69]. Husbands and wives should keep everything in their private life a secret. Their personal lives and family secrets should not be discussed at meetings of men and women, conversations with friends and girls.

Muslims must overcome the inevitable difficulties of living together on a solid foundation of the principles of love and justice, for which the couple must be submissive to each other, preserving the delicate seeds of family unity, and be able to resolve disputes wisely. This is the only way out of a tense situation that could cause a divorce. They should have deep respect for each other and be very attentive to each other.

The Prophet called on men not to offend their wives and explained to them that if a couple lives for themselves and not for each other, they will not be able to experience everything unless they understand that family happiness is due to their relationship. He repeatedly told his partners: "The best of you are the ones who take good care of their families (wives), but I will have the best relationship with my wives" [2: 13]. He

really was the best family man among muslims because the prophet was married. He also left us a wonderful example of family life, and when asked about Muhammad's character, his wife, Aisha, usually replied, "His character is the Quran".

However, it cannot be concluded that the role of a Muslim woman is limited to her home and family. It is a natural element of the use of her innate abilities and a manifestation of female nature. It is good if a woman has not only the desire, but also the opportunity to combine family life, motherhood and house keeping with a job, studying or other useful activity. If they wish, Muslim women can run their own businesses or participate in the social and political life of society, work for the benefit of the muslim ummah (community) in convenient fields such as medicine, education, fashion and clothing, cooking. Hadith, the wife of the Prophet Muhammad, ran a successful business, and provided the Prophet with reliable material and spiritual support during the most difficult times to help him achieve his goal. Thus, Islam does not allow a woman to be forced to stay at home or to be discriminated against, but instead considers her daily housework and child-rearing to be a difficult and responsible profession, which is more important than a lucrative male job.

Much attention is paid to education and training of others. It can be said that education is more of a task than a right. The first duty of a woman in the family, as mentioned above, is to bring up a good child. It is well-known that children learn good habits at an early age. This was most beautifully conveyed by our ancestors in the words: "A tree bends when it is young". It is important that the woman who raises the children is pious and educated. Husbands are more likely to love educated, godly, and virtuous women. Indeed, during the heyday of Islam, the Ambassador of God strongly advised women to learn to read and write, as well as to know what they needed in everyday life: "Learn from the cradle to the grave and seek knowledge! If you need to go to China, look for knowledge! The search for knowledge is the duty of every muslim — men and women" [4: 51].

During the Prophet's lifetime, Aisha was one of the woman eager to learn. She tried to learn as much as she could, and when she heard something new, she asked several times until she got used to it. It was Aisha who was the most educated in islamic jurisprudence, and later many educated people asked for her opinion on many issues related to Islamic law. Aisha's narration of more than 2 210 hadiths from the Prophet shows how extensive her knowledge was.

If we look deeper into the history of Muslim nations, we see that Muslim women have played an important role in public life. Islamic scholar G.F. Nurullina rightly points out that in the days when the wives of the Prophet Hadisha and Aisha took the first steps in proclaiming new religious principles, they rendered invaluable services to Islam. And to this day, the daughter of the Prophet Fatima is an example of modesty, upbringing and Muslim virtue [3: 16].

Harun al-Rashid's wife, the religious Zubeida, had many charities. At her expense and under her leadership water was delivered from Baghdad to Medina.

Conclusion

From all of the above, a Muslim woman is not only the most active participant in the socio-political life of her country, but also a support to a man who is always in a difficult situation, an indispensable helper in the household and a wise counselor. For centuries, women in Islam have acted in the public consciousness not only as a symbol of the inviolability and security of the family, but also as a keeper of tradition. In the Islamic tradition the maternal type of woman, which is always within the framework of natural order, obeys the laws and duties of the genes, and represents the growth of life. Therefore, in the Islamic tradition, the principle of femininity (mother, wife, sister, daughter) is respected.

References

- 1 Коран / пер. Ю.И. Крачковского. — Ростов н/Д.: Феникс, 2009. — 537 с.
- 2 Наджметдин М. О достоинствах женщины / М. Наджметдин. — Казань: Академия познания, 2006. — 32 с.
- 3 Нуруллина Г.Ф. Женщина в исламе / Г.Ф. Нуруллина. — М.: Умма, 2003. — 384 с.
- 4 Осман Э. Женщина в исламе. Ее права и достоинства / Э. Осман. — М.: САД, 2007. — 176 с.
- 5 Пушкин А.С. Сборник стихотворений. — Т. 1 / А.С. Пушкин. — М.: Худож. лит., 1985. — 734 с.
- 6 Рахматуллина З.Я. Башкирская традиция (социально-философский анализ) / З.Я. Рахматуллина. — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 2000. — 304 с.
- 7 Шариат: теория и практика / под ред. А.Б. Юнусовой. — Уфа: ТАУ, 2000. — С. 197–201.

Д.Б Байбосунов, С.Б. Балшикеев, У.С Жумаканова

Исламдағы әйел адамның рөлі мен орны

Мақалада ислам әлеміндегі әйелдерге деген көзқарасқа байланысты маңызды және өзекті мәселелер қарастырылған. Сондай-ақ, авторлар әйелдердің қоғам өміріндегі рөлі мен маңыздылығын, яғни: отбасы, ана, адамгершілік құндылығын рухани қағиданың қайнар көзі ретінде зерттеген. Осы мақаланың құралдары ретінде Құран Кәрім, хадис жинақтары және пайғамбарымыз Мұхаммедтің өмірбаяны пайдаланылған. Ер адамдар сияқты әйелдердің де қоғамдағы рөлі зор. Алла Тағаланың ойы бойынша, ол жаратқан барлық жаратылыстар жұпта өмір сүреді, және тек Құдайға тең келер адам жоқ. Әйелге адамзат ұрпағын сақтау мен жалғастырудағы басты рөл жүктелген. Жаңа ұрпақтың дүниеге келуі, оның лайықты болып өсіп, жалпы аман қалуына ешкім кепілдік бермейді. Сондықтан, өмірдің алғашқы жылдарында, балаларды тәрбиелеу ананың ең маңызды міндеті болып табылады. Бұл процесс өмірдің әртүрлі салаларында біраз дайындық пен білімді қажет етеді. Мұсылман әйелдері үй шаруасындағы жауапкершілікті сезіне отырып, оларға өзінің міндеті ретінде қарайды және оларды ең жақсы жолмен орындауға тырысады. Мақала оқырмандар арасында өте қызықты тақырып болатынына күмән жоқ.

Кілт сөздер: аят, әйел, ислам, Құран, пайғамбар, сүре, хадис, адамгершілік құндылықтар.

Д.Б. Байбосунов, С.Б. Балшикеев, У.С. Жумаканова

Роль и место женщины в исламе

В статье рассмотрены важные вопросы, связанные с отношением к женщине в исламском мире. Авторы попытались изучить роль и значение женщины в обществе: семье, матери, ее моральные ценности как источник духовных принципов. В качестве инструментов выступили Священный Коран, сборники хадисов и биография Пророка Мухаммеда. Как и мужчины, так и женщины должны играть определенную роль в обществе. По мнению Всевышнего, все созданные им создания живут парами, и нет никого, равного одному Богу. Женщины играют ключевую роль в сохранении и продолжении человеческого рода. Рождение нового поколения не гарантирует, что оно вырастет достойно и выживет. Поэтому воспитание детей, особенно в первые годы жизни, — важнейшая задача матери. Этот процесс требует некоторой подготовки и знаний в различных сферах жизни. Мусульманская женщина чувствует ответственность за ведение домашнего хозяйства и воспитание детей. Статья будет интересной и полезной для читателей.

Ключевые слова: аят, женщина, ислам, Коран, пророк, сура, хадис, моральные ценности, мусульманская женщина.

References

- 1 Krachkovskiy, U.I. (Ed.). (2009). Quran [Quran]. Rostov na Donu: Fenix [in Russian].
- 2 Nazhmetdin, M. (2003). O dostoinstvakh zhenshchiny [About the merits of women ...]. Kazan: Akademiia poznaniia [in Russian].
- 3 Nurullina, G.F. (2003). Zhenshchina v islame [Woman in islam]. Moscow: Umma [in Russian].
- 4 Osman, E. (2007). Zhenshchina v islame. Ee prava i dostoinstva [Woman in islam. Her rights and merits]. Moscow: SAD [in Russian].
- 5 Pushkin, A.S. (1985). Sbornik stikhotvoreniy. T.1. [Collection of poems. T. 1]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 6 Rakhmatulina, Z. (2000). Bashkirskaya traditsiya (sotsialno-filosofskiy analiz) [Ya. Bashkir tradition (social and philosophical analysis)]. Ufa: Izdatelstvo Bashkirskogo universiteta [in Russian].
- 7 Yunusova, A.B. (Ed.). (2000). Sharigat: teoriya i praktika [Shariyat: theory and practice] Ufa: TAU [in Russian].

Й.С. Дойков*

*Университет библиотековедения и информационных технологий, София, Болгария
(E-mail: j.doykov@unibit.bg)*

Концептуальная схема диалектико-материалистической концепции познания

*От живого созерцания к абстрактному мышлению
и от него к практике — таков диалектический
путь познания истины, познания
объективной реальности.*

В.И. Ленин

В статье предложен авторский подход к возможному наращиванию знаний. Основное внимание уделено концептуальной концепции материалистической диалектики познания. Отправной точкой является ленинское понимание знаний. Это позволяет систематизировать и классифицировать всю диалектическую материалистическую систему знаний, поскольку они выводят характеристики диалектического метода познания.

Ключевые слова: познание, размышление, логика, диалектика, практика, объективная реальность, опыт, сознание.

Введение

Задавание вопросов начинается со знаний. Чтобы достичь и изобрести, необходимо обратиться к мысли Людвиг Витгенштейна о том, что: «Вопрос заключается в концентрированном знании». Основное систематизированное человеческое знание — философское. Феномен философии не так явно находит ответы на вопросы. Скорее, это отражает процесс поиска ответов разумным способом. В лоне философии изобретается способ, которым суммировано, усвоено, мудрость критически понимается разумом. Сама философия, от ее зарождения до наших дней, будет постоянно спорить о ней. Через их философские парадигмы, учения и мыслителей. Интерпретации также вытекают из лона диалектического материализма, где вклады Владимира Ленина, а также Фридриха Энгельса, Карла Маркса и Тодора Павлова имеют особое значение. Их понимание, определяющее исходные и влиятельные идеологические и философские концепции, формирование и обобщение (в некотором смысле) интеллектуальных границ философского направления диалектического материализма для теории познания и самой теории составляют методологию познания. Обоснование актуальности вопроса исследования следует искать в том значении и смысле, который философия придает ему.

Цель данной статьи — дать краткое изложение общих концептуальных основ ленинского понимания знаний. Это стало бы возможной основой для более полного представления диалектического материалистического взгляда на знания. Чтобы обрисовать в общих чертах последнее, несомненно, необходимо будет обратиться к некоторым идеям Энгельса, Павлова, Маркса и их интерпретации.

Методология исследования

В качестве методологических инструментов определены следующие: дедуктивный метод, описательный и сравнительный анализ, диалектика. Данные методы исследования позволяют нам очертить и раскрыть, в целом, ленинскую концептуальную схему открытия знаний и, в частности, вывод диалектического метода познания. Инструментарий применяется с точки зрения нейтрального к ценности подхода.

Ленинское понимание знаний

Эта мысль о Ленине, аналогично лозунгу Канта, является квинтэссенцией материалистического понимания знания. Вся методология философской концепции освещена в двух ленинских работах —

* Автор-корреспондент. E-mail: j.doykov@unibit.bg (Й.С. Дойков).

«Материализм и эмпириокритицизм» (1909) и «Философские тетради» (1929–1930). В целом, акцент на термине «общая методология» должен направить нас к чему-то обобщенному, которое содержит другие сходства, предшествующие этому. В этом смысле, особенно в первой работе, выдвигающей аналогичное методологическое утверждение, она ищет теоретическую поддержку у авторов работ, которые мы могли бы также приложить к нашему выражению. Опираясь на материалистическое понимание знаний, Ленин находит эту поддержку у ряда мыслителей. Самой глубокой и обширной является «поддержка» Фридриха Энгельса с его «Анти-Дюрингом», «Людвигом Фейербахом и концом классической немецкой философии», «Диалектикой природы». Карл Маркс завершает его тезисом для Фейербаха и послесловием ко второму тому в первом томе «Капитала». Основополагающим является значение Георга Вильгельма Фридриха Гегеля, особенно (но не только), его «Научной логики», на которой основывается значительная часть ленинских заметок в «Философских тетрадях». Критическое мышление Гегеля («канун» превращения объективного идеализма в материализм [1, 280]) строит материалистический взгляд на знание. Конечно, сюда следует добавить более позднюю работу — «Теорию познания» Тодора Павлова, которой эта концепция завершена.

Как Владимир Ильич показывает материалистическое понимание знаний?

Авторский подход противоречив. Он структурно построен как сопоставление теории познания эмпириокритицизма и диалектического материализма. Дебаты в основном состоят из трех частей. Ленинский подход выдвигает на передний план теоретические предположения представителей идеалистической линии в философии и, в частности, эмпириокритицизма. В центре его интересов лежат основные положения теории познания Маха и Авенариуса, а также высказывания некоторых их русских последователей. Все теоретические разработки подлежат анализу и критике Лениным. В то же время автор выдвигает свой материалистический взгляд на предмет полемики и тем самым обрисовывает и обобщает теорию знаний материалистов. Безусловно, в контексте спора он критически прокомментировал взгляды таких материалистов, как Фейербах и Плеханов. Ленин, однако, позиционно опирается на эпистемологическое понимание Энгельса и Маркса. Это схема разработана автором для вывода и обобщения материалистической теории познания материализма и эмпириокритицизма. Выбранный автором подход неизбежно предполагает поиск систематизации и проблематичной классификации основных пунктов материалистического понимания знания.

Почему это необходимо?

Если будем следовать порядку ленинского изложения, то увидим следующую картину.

В первой части полемики по теории познания эмпириокритицизма и диалектического материализма мы найдем в качестве фундаментальных вопросов следующие: первичность материи перед сознанием; объективное существование сознания вне его; знание через отражение наших мыслей, сознания, ощущений.

Во второй части отметим конкретизацию в механизме познания через его возможность в «вещи в себе»; объективное существование окружающего мира; выявление мышления на практике; возможность познания через теорию отражения; абсолютная и относительная истина в процессе познания.

В третьей части мы разъясним, некоторые понятия, а именно: что такое материя и опыт; разум и необходимость, пространство и время, относящиеся к знанию.

Данная последовательность общего плана не позволит нам удовлетворительно обрисовать материалистическую интерпретацию знания. Кроме того, авторская презентация также содержит некоторые существенные моменты и детали, которые имеют важное содержательно-познавательное значение. Поэтому нам необходим другой порядок вещей.

Из нашего схематического заявления до основных моментов, поднятых Лениным в критическом споре между эмпириокритицизмом и диалектическим материализмом, мы можем вывести исходные теоретические конструкции материалистической теории познания. Это:

– во-первых, поиск ответа на вопрос: «Как знания становятся?» Материалистический ответ — через размышление. Они отражают наши чувства, восприятие, идеи, мысли. Это образы объективно существующих вещей в человеческом сознании;

– во-вторых, что еще нужно для возможности познания? Материалистический ответ — логика. Это не просто описание форм мышления. Истина в знании. Есть совпадение логики и эпистемологии;

– в-третьих, что такое знание как условие? Материалистический ответ диалектичен. Наши знания постоянно меняются и развиваются. Это процедурный характер;

– в-четвертых, откуда мы знаем, что знаем? Материалистический ответ — через практику. Проверка наших отраженных чувств, восприятий, идей, мыслей осуществляется путем сопоставления образов в нашем сознании на практике;

– в-пятых, что является обязательным условием для знаний? Материалистический ответ — признание объективной реальности. Существует фактическое, объективное существование окружающего мира, вещей в нем. Это существование за пределами и не зависит от человеческого сознания. Основной теоретический конструкт материалистической эпистемологии.

Эти пять основ материалистического понимания знаний подразумевают дальнейшее практическое использование.

Диалектический метод познания

Если мы посмотрим на третью теоретическую конструкцию материализма, то обнаружим, что диалектика представляет собой процессуальное состояние познания. В целом, материализм воспринимает диалектику как фундаментальный компонент своей философской объяснительной схемы, в том числе и с точки зрения знаний. Это означает, что эта философская парадигма исторически берет на себя достижения двух форм диалектики — греческой философии и классической немецкой философии, признавая Аристотеля и Гегеля [2; 24–25; 22]. Потому что, по мнению материалистов-диалектиков, «... для современной науки о природе диалектика является наиболее важной формой мышления, поскольку она является лишь аналогом и, следовательно, методом объяснения природных процессов, взаимосвязей, переходов, происходящих в природе». из одной области обучения в другую» [2; 22]. Другими словами, это процессуальная природа знания и его развитие.

Что такое диалектический метод познания для материалистов? Каковы его характеристики?

Прежде всего, это его материалистическая природа. Для материализма фундаментальная позиция — это существование материи вне и независимо от человеческого сознания и ее отражение в ней. Материя является первичной и, следовательно, фактической и основой всего, что существует, в том числе и человека, и его знаний. Мы это уже разъяснили выше, когда говорили о том, как знание становится — через рефлексию.

Во-вторых, это его логическая сущность. Это приводит к двум значительным последствиям:

– комплексная область применения метода. Из вопроса логики, рассматриваемой как необходимость в возможности познания, вытекало методологическое требование к вещам, к которым нужно подходить, наблюдать и изучать всесторонне, всесторонне и взаимосвязанно. Сложная сфера применения диалектического метода также представляет его системную характеристику. И далее...

– конкретная истинная природа метода. Отсюда его методологические требования к конкретному мышлению, конкретному исследовательскому подходу, восприятию меняющейся природы вещей.

Затем это его теоретическая природа. По мнению материалистов, диалектический метод должен включать в себя связь и единство теории и практики. Теория должна быть проверена и подтверждена опытом в окружающем мире.

Кроме того, диалектический метод в значительной степени обладает методологическими характеристиками законов самой диалектики — Закона о переходе количественных изменений в качественные акты; Закона о единстве и подавлении противоположностей; Закона отрицательного отрицания, разработанного Гегелем. Материалисты-диалектики принимают и признают это достижение объективного идеализма в лице великого немецкого философа. Это так для них только потому, что «диалектические законы являются действительными законами развития природы и, следовательно, также применимы к теоретическому естествознанию» [2; 38]. В принципе, они считают, что Гегель в корне ошибается, и «ошибка в том, что он не выводит эти законы из природы и истории, а навязывает последним сверху как законы мышления» [2; 38]. Эта критика находится на парадигматическом уровне. На методологическом и функциональном уровнях отдельных законов такого закона нет. Его поддерживают там. Необходимость разъяснения обусловлена именно фактическим различием парадигмы и методологической позиции. Имманентность методологических положений этих законов диалектического метода означает:

– способность знать закономерности перехода от определенных количественных накоплений вещей к их качественно новым изменениям как сущности;

– принятие внутреннего противоречия вещей и рассмотрение его как источника, порождающего их изменение и развитие при сохранении их единства;

– способность трансформировать качество вещей путем отказа от устаревших атрибутов за счет нового, но на другом более высоком уровне, сохраняя при этом лучшее из старого качества и возможность последующих новых трансформаций, действующих по тому же механизму.

Выводы

1. Из выведенных положений концептуального понимания диалектического материализма, утверждающего материальную основу мира, объективная реальность признается предпосылкой знания.

2. Материя является источником знаний.

3. Мозг — это материя. Он может только через рефлексивный эффект приблизительной верности сделать знание проблематичным, неисчерпаемым, непрерывным и фрагментарным, создавая абстракции, концепции, законы, категории, научную картину мира и т.д.

4. В этом отношении опыт производится как абсолют.

5. В целом, по мнению материалистов-диалектиков, когнитивный процесс представлен следующим образом, об этом подробнее см. в [3; 97, 99, 100, 105, 106.].

Список литературы

- 1 Ленин В.И. Избранные труды / В.И. Ленин. — Т. 2. — София: Партиздат, 1977. — 475 с.
- 2 Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс. — М.: Госполитиздат, 1953. — 329 с.
- 3 Павлов Т. Теория отражения. Основные вопросы теории познания диалектического материализма / Т. Павлов. — М.: Иностранная литература, 1949. — 522 с.

Й.С. Дойков

Танымның диалектикалық-материалистік концепциясының тұжырымдамалық схемасы

Мақалада білімді дамытудың авторлық көзқарасы ұсынылды. Танымның материалистік диалектикасы тұжырымдамасына негізгі назар аударылған. Білімді лениндік түсіну мәселесі қарастырылды. Бұл білімнің барлық диалектикалық және материалистік жүйесін жүйелеуге және жіктеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: таным, ойлау, диалектика, тәжірибе, объективті шындық, сана.

Y.S. Doykov

Conceptual scheme of the dialectical-materialistic concept of knowledge

This article offers an author approach to possible knowledge building. Attention is focused on the concept of the materialistic dialectics of knowledge. Lenin's understanding of knowledge serves as a starting point. This makes it possible to systematize and classify the entire dialectical materialist system of knowledge, because it derives the characteristics of the dialectical method of knowledge.

Keywords: cognition, reflection, logic, dialectics, practice, objective reality, experience, consciousness.

References

- 1 Lenin, V.I. (1977). *Izbrannye trudy. [Selected Works]*. Sofia: Partizdat, T.2 [in Russian].
- 2 Engels, F. (1953). *Dialektika prirody [Dialectics of nature]*. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 3 Pavlov, T. (1949). *Teoria otrazheniya. Osnovnye voprosy teorii poznaniia dialekticheskogo materialisma [Reflection theory. Basic questions of the theory of knowledge of dialectical materialism]*. Moscow: Inostrannaia literatura [in Russian].

B.Zh. Zhussupova*

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)*

Theory, discourse, process

The article substantiates the necessity of post-non-classical, heterogeneous approach to the problem of conceptualization of modern social cognition, the essence of which is discursivity. Modern society is represented by a decentered, multidimensional reality composed of singular units. Post-non-classical social paradigms are necessary in order to come closer to understanding modern social processes, the main carriers of which are people driven by unique characteristics and qualities; and to develop humanistic, human-dimensional tactics and strategies for the future development of mankind. Being is given as co-being. An event is a given being, which is not the basis of this being. Thus, essence rests on difference. Essence is not a model of a thing, but a process, not of creation, but of becoming. Social being appears as an event that precedes essence. Being unfolds as an implicit, virtual process of becoming. Self-organizing, being retreats into uncertainty. The heterological dimension of being is a radical cognitive inversion in socio-philosophical discourse, associated with the rejection of stability of social being and the transition to its living processuality and discursivity.

Keywords: social, discourse, classical, non-classical, theory, methodological, uncertainty, being, transcendent, difference.

Introduction

During the period of the emergence of non-classical science (the end of the XIX—60s of the XX century), when classical natural science revealed its limitations in cognition, the American theoretical physicist John Wheeler noted that “the most difficult in modern thinking is to get used to seeing the world not as ready... for understanding” [1]. This difficulty is due to the need for a person's ontological certainty, which closely borders on the anthropic vision of the world, which classical science guaranteed him. In this regard, Merab Mamardashvili rightly noted that “the evolution of philosophy occurs when something is really perturbed in this conquered bliss, in this ontological rootedness of man. And as a result, a person begins to feel that he is dealing with a world that almost excludes the very possibility of understanding it. And the question arises (or at least, in the course of this question, there is a rethinking): if there is really a ready-made world of laws and predetermined entities?” [1].

It is this question that has become acute in the transition period from the classical worldview to the non-classical, and further to the post-non-classical, and the understanding of the place and role of man in the ontological and cognitive space has changed contemporary to this epistemological transformation. Now this place looks different still, and we have to re-conquer it.

Research methods

The research uses methods of fractal analysis, theoretical generalization, heuristic synthesis, methods of social synergy and social heterology in the study of modern social processes.

Results and Discussion

If in the classical paradigm, indeed, it was a question of a pre-set world of laws and entities ready-made for the subject, and in the non-classical one scientific truth was understood as the result of the cognitive activity of the *subject*, then the modern, post-non-classical paradigm, refuses the basic attitudes of metaphysics, essential for classical and non-classical science. “Modern science overcomes the ontological project of metaphysics, the substantialist-essentialistic worldview” [2]. This is demonstrated, for example, by string theory in quantum physics, the theory of dynamical systems, and synergetics. In general, the science of the twentieth century, which focuses on the study of infinitesimal objects, does not so much refute the substantialist interpretation of the world, according to which nature was represented as absolute, unchangeable and homo-

*Corresponding author's e-mail: zhusupova2013@mail.ru (B.Zh. Zhussupova).

geneous, as it legitimizes the possibility of a heterological horizon unthinkable by science. In other words, the current relationship between philosophy and science is fundamentally new: philosophy does not play the usual role of the methodology of the sciences, but, on the contrary, philosophy grows out of the results of scientific research.

Just as the relationship between science and philosophy has changed, the relationship between scientific and social philosophy has always changed in the history of the development of philosophical ideas. Thus, if classical social philosophy closely correlated with natural science, drawing from its naturalistic research programs, then non-classical philosophy makes an inversion from naturalism, objectivism to a subjectivist interpretation of truth. This is already stated by the social thinkers of the XIX century, offering a new, special methodology of the sciences of “spirit”, reflecting the specificity and disequilibrium, the specific logic of social processes, rather, its absence.

As a reverse reaction to pan-scientism, the “philosophy of life” awakened and in the person of Wilhelm Dilthey proposed the idea of dividing, demarcating the natural sciences and the spiritual sciences, understanding the inability and fundamental impossibility of the tools of classical natural science to explain the complex mechanisms of social processes. Therefore, neither reductionism nor blind extrapolation as methods of cognition are able to adequately study society, which meant that it was necessary to develop a new, special methodology for the analysis of social processes in the human sciences, focused not so much on their explanation (as happened in the natural sciences), but on their understanding. And this naturally predetermined the subsequent cognitive turn from theory to discourse.

The importance of setting and solving the problem of the methodology of social cognition in the mid-XIX—early XX centuries was stated by the thinkers of the Baden (Freiburg) school of neo-Kantianism—Wilhelm Windelband and Heinrich Rickert. Expressing anti-positivist philosophical sentiments, they firmly called for a return to the transcendental method of I. Kant, reviving the main Kantian ideas in the field of epistemology, according to which in the cognitive act the subject deals not with the objective world itself, but with the human attitude to it, with the content of human consciousness. Therefore it is necessary to create an appropriate cognitive methodology that follows from this philosophical position. The leitmotif of the new social methodology, the Badenians put forward an axiological component, which led to their interest in the humanitarian sphere, in which value imperatives are especially important.

W. Windelband was not a supporter of the traditional classification of scientific knowledge, which differentiates the sciences according to the criterion of the difference between their subject areas — natural and humanitarian. He offers as such a criterion not the subject, but the methods and goals of the sciences, which are specific to them. According to W. Windelband, there are two types of sciences — nomotetic and idiographic:

1. Science that reveals the general laws of phenomena uses the nomotetic method of studying.
2. Science that is aimed at detecting singular, unique phenomena uses an idiographic method of research.

At first glance, the first type of science is characteristic of natural science, and the second — for social science. In fact, the division of sciences, according to this classification, occurs both in the field of natural science and in the humanities. Thus, for example, the historical sciences of nature may be idiographic, and the social sciences nomothetic, since otherwise social science would not be possible as a science, but would represent a type of art whose determining value is the singularity.

According to H. Rickert, who grasped the complex dialectic of scientific methodology, cognition depends on research interest. Therefore, the philosopher deduces individualizing and generalizing methods of cognition, which differ in their interest in the particular or the general. In this sense, scientific and humanitarian knowledge are connected, but differ by the subjective understanding of the scientist, as a result of the analysis that deduces conditional lines “which the geographer thinks of himself in order to orient himself on the globe with lines that similarly do not correspond to anything real” [3].

Thus, according to a retrospective analysis, since the XIX century a discourse has been brewing in the field of social and philosophical knowledge, pointing to the complexity, the singularity of human existence. And what happens in natural science?

As already mentioned, in the late XIX—early XX centuries, new trends were discovered in the natural-scientific picture of the world, indicating a more complex structure and functioning of the natural world, the presence of factors of relativity, subjectivism, irrationalism, randomness, and even uncertainty. For example, in 1927 the German physicist Werner Heisenberg discovered the uncertainty principle in the field of quantum physics. In the 1950s the discovery of the antiproton occurred in quantum physics, proving the sensa-

tional fact that matter exists in two forms — as a particle and an antiparticle. These and other discoveries led to fundamental, turning changes in the natural-scientific picture of the world, up to the conclusions about reaching the limits of the cognizability of nature.

The new scientific picture of the world, dismantling the attitudes of classical science, thus began to correlate again with the social one, confirming their coherence and congruence. In the combination of “social cognition — natural science” the first element turned out to be more mobile, explicitly indicating the fractality and singularity of human existence. Natural science came to the idea of fractality and relativity much later, when studying the processes of the microcosm. “If earlier, in the XIX century, the basis for the formation of general philosophical epistemology was cognitive processes in the natural sciences, now we can say that at first the social and humanitarian sciences offer many innovative epistemological and methodological approaches, which are then included in general philosophical epistemology. The ideas, images, methods, and concepts proposed by the social sciences are actively borrowed by the natural sciences. The very standards of post-non-classical science were most clearly defined earlier in the social sciences, and only then were they used in natural science cognition” [4].

The post-non-classical social paradigm, which declares the rejection of ontological constructions and establishes the “principle of non-foundation” of being, emerged in the last third of the twentieth century on the basis of a number of objective and subjective reasons, historical and theoretical prerequisites.

Thus, under the pressure of civilization, the object of social research has radically changed — a society that becomes non-equilibrium, unpredictable, ambivalent, multidimensional, and nonlinear in its development.

The society of today is pluralistic, polyphonic, represented in a variety of multi-vector processes, views, ideas, life positions, ideological aspirations, including polar, reactionary, constituted from various centers that are not responsible for society as a whole. Society ceases to be monolithic, and its main attributes become narrowness of goals, fragmentary and superficial relations, instability of ties, the strengthening of the factor of irrationalization, uncertainty of social development, which casts great doubt on the possibility of harmonious human coexistence. And the extremely tense political situation of our time, connected with the gaps in social life and consciousness, puts the very existence of humanity in danger.

Despite the processes of world globalization, modern society cannot be correlated with the main provisions of classical social paradigms, focused on the search for a single system-forming principle of social life, on total metaphysics, which defines all social processes as a single higher, superhuman principle of existence and development. T.Kh. Kerimov, referring to Heidegger, calls such metaphysics ontology [5]. An eloquent critique of ontotheological thinking is firmly set forth by the hero of “Crime and Punishment” F.M. Dostoevsky: “if society is organized normally, then all crimes will disappear at once, since there will be nothing to protest for, and everyone will become righteous in an instant. Nature is not taken into account, nature is banished, nature is not allowed! With them, it is not humanity, having developed in a historical, living way to the end, that will eventually turn into a normal society by itself, but, on the contrary, the social system, coming out of some mathematical head, will immediately arrange all of humanity and in an instant make it righteous and sinless, before any living process, without any historical and living way!” [6].

Conclusions

Contrary to traditional metaphysics, modern society is not reduced to a common ground as a criterion of certainty. This is already another naturalness, “another sociality”, another “humanity”. Modern society is divided into many parts that are difficult to call composite, they are different in relation to each other.

Therefore, the post-non-classical social paradigm is, first of all, a reflection on the ontological, epistemological, methodological, axiological foundations of previous social theories, in which the categorical and conceptual apparatus and methodology of research do not meet the demands and needs of modern society.

As a result, fundamentally new approaches to cognition (informational, system, activity based, evolutionary, synergetic) emerged.

Researchers are increasingly claiming interdisciplinarity in its various variants as a key direction for the further development of knowledge. But to a greater extent than about interdisciplinarity, modern social researchers speak about the pluralism of theories of social and humanitarian knowledge and multiparadigmality. We are talking about the unity of classical, non-classical and post-non-classical paradigms.

The post-non-classical social paradigm in the field of ontological and epistemological intentions states the need for a heterological dimension of a modern turbulent society. We are talking about the rejection of

ontological constructions that connect society with an absolute foundation, and the legitimization of the “principle of non-foundation”, according to which being is co-being: “From now on, the question “what is being?” is meaningless. Being is not just “is”, being is given. But how is the being given? The nature of the question has changed: being is given as event” [2].

The concept of “worldview” inherent in classical philosophy is replaced by the concept of “film of the world” as a living process of changing the scenery. Processuality is characterized by infinite variety, incompleteness and uncertainty. Even between the living and the inanimate, the line is blurred. This is not the world of the become, but the world of eternal becoming, which requires a heterogeneous dimension.

The post-non-classical paradigm of social research, of course, calls for the heterogeneity of language, the transition from theory to discourse. In our opinion, the discursivity of post-non-classical social-philosophical research is semantically close to its postmodern understanding.

For postmodernism, discourse is a self-sufficient processuality: “Discourse... has the form of a structure of interpretations. Each sentence, which in itself has an interpretative nature, can be interpreted in another sentence”. In reality, there is not an interpretative activity of the subject, but “moments of self-interpretation of thought” (J. Derrida) [7]. According to R. Barth, “the subject... is not extraterritorial in relation to its discourse” [8]. Moreover, it is in the space of the processuality of discursive intentions that a person “turns himself into a subject” (M. Foucault) [9]. Therefore, the postmodern theory of discourse is semantically close to narratology.

The world is a process, man is a process, cognition is a process. “Ontogenesis is heterogenesis, the process of actualization is the production of new differences, thanks to which multiplicity is actualized” [2]. Being is a difference, a discourse.

References

- 1 Мамардашвили М.К. Введение в философию / М.К. Мамардашвили. — СПб.: Азбука-классика, 2002. — 832 с.
- 2 Керимов Т.Х. Бытие и различие: генеалогия и гетерология / Т.Х. Керимов. — М.: Академический проспект, 2011. — 256 с.
- 3 Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт. — М.: Республика, 1998. — 329 с.
- 4 Платонова С.И. Парадигмальный характер социального знания / С.И. Платонова. — Ижевск: ФГБОУ ВПО «Ижевская ГСХА», 2014. — 265 с.
- 5 Керимов Т.Х. Онтология как онтология и ориентиры ее преодоления / Т.Х. Керимов // Изв. Иркут. гос. ун-та. — 2015. — Т.14. — С. 106–113.
- 6 Достоевский Ф.М. Преступление и наказание / Ф.М. Достоевский. — М.: Худож. лит., 1990. — 543 с.
- 7 Грицанов А.А. Дискурс / А.А. Грицанов // Новейший философский словарь. Постмодернизм. — 2007. — С. 150.
- 8 Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с.
- 9 Грицанов А.А. Мишель Фуко / А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко. — Мн.: Книжный дом, 2008. — 320 с.

Б.Ж. Жусупова

Теория, дискурс, үрдіс

Мақалада мәні дискурсивтілік болып саналатын қазіргі заманғы әлеуметтік танымның тұжырымдамалық мәселесіне деген постклассикалық, гетерогендік көзқарастың қажеттілігі негізделген. Постклассикалық әлеуметтік парадигмалар негізгі қозғаушы күші адамдар болып саналатын қазіргі заманғы әлеуметтік үрдістерді түсіну үшін және адамзат дамуының болашақтағы гуманистік тактикалары мен стратегияларын өңдеу үшін қажет. Оқиға — бұл болмыстың бейнесі болып табылады, бірақ, бұл болмыстың негізі емес. Мән — бұл заттың үлгісі емес, ол үрдіс және қалыптасу болып табылады. Осылайша мән әртүрлілікке сүйенеді. Табиғи мән жоқ. Әлеуметтік болмыс мәнге алып келетін оқиға ретінде болады. Болмыс қалыптасудың имплициттік, виртуалды үрдісі ретінде болады. Болмыс өздігінен дамып, белгісіздікке ұшырайды. Болмыстың гетерологиялық өлшемі — бұл әлеуметтік-философиялық дискурстағы радикалды когнитивті инверсия болып саналады және бұл әлеуметтік болмыстың тұрақтылығынан бас тартумен және оның тірі үрдісіне өтумен байланысты.

Кілт сөздер: әлеуметтік дискурс, классикалық, классикалық емес, теория, әдіснама, белгісіздік, болмыс, трансценденттік, әртүрлілік.

Б.Ж. Жусупова

Теория, дискурс, процесс

В статье обоснована необходимость постнеклассического, гетерогенного подхода к проблеме концептуализации современного социального познания, сущностью которого является дискурсивность. Современное общество представлено децентрализованной, многомерной реальностью, состоящей из сингулярных единиц. Постнеклассические социальные парадигмы необходимы для того, чтобы приблизиться к пониманию современных социальных процессов, главными носителями которых являются люди, движимые уникальными особенностями и качествами, и выработать гуманистические, человекомерные тактики и стратегии будущего развития человечества. Бытие дается как событие. Событие — это данность бытия сущего, не являющегося основанием этого бытия. Таким образом, сущность опирается на различие. Сущность — не модель вещи, а процесс, но не творения, а становления. Преданных сущностей нет. Социальное бытие предстает в качестве события, которое предшествует сущности. Бытие разворачивается как имплицитный, виртуальный процесс становления. Бытие, задаваясь в самоорганизации, отступает в неопределенность. Гетерологическое измерение бытия — это радикальная когнитивная инверсия в социально-философском дискурсе, связанная с отходом от установки на устойчивость социального бытия и переходом на его живую процессуальность.

Ключевые слова: социальный, дискурс, классический, неклассический, теория, методологический, неопределенность, бытие, трансцендентный, различие.

References

- 1 Mamardashvili, M.K. (2002). *Vvedenie v filosofiiu [Introduction to Philosophy]*. Saint Petersburg: Azbuka-klassika [in Russian].
- 2 Kerimov, T.Kh. (2011). *Bytie i razlichie: genealogiia i geterologiia [Being and distinction: genealogy and heterology]*. Moscow: Akademicheskii prospekt [in Russian].
- 3 Rikkert, G. (1998). *Nauki o prirode i nauki o kulture [Natural sciences and cultural sciences]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 4 Platonova, S.I. (2014). *Paradigmalni kharakter sotsialnogo znaniia [The paradigmatic nature of social knowledge]*. Izhevsk: FGBOI VPO «Izhevskaiia GSKhA» [in Russian].
- 5 Kerimov, T.Kh. (2015). Ontologiia kak ontoteologiia i orientiry ee preodoleniia [Ontology as onto theology and the landmarks of its overcoming]. *Izvestiia Irkyskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Irkutsk State University*, 14, 106–113 [in Russian].
- 6 Dostoyevskiy, F.M. (1990). *Prestuplenie i nakazanie [Crime and Punishment]*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 7 Gritsanov, A.A. (2007). Diskurs [Discourse]. *Noveishii filosofskii slovar. Postmodernism [The latest Philosophical Dictionary]* [in Russian].
- 8 Bart, R. (1989). *Semiotika. Poetika [Semiotics. Poetics]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Gritsanov, A.A., & Abushenko, V.L. (2008). *Mishel Fuko [Michel Foucault]*. Minsk: Knizhnyi dom [in Russian].

T.A. Rezvushkina*, B.I. Karipbayev

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: rezvushkina_t78@mail.ru)*

Motherhood with many children in Kazakhstan: combining work and care

The article examines the phenomenon of motherhood with many children in modern Kazakhstan, which is studied from completely different theoretical and empirical positions by representatives of socio-humanitarian sciences — philosophy, demography, sociology, psychology, anthropology, etc. Modern studies state a wide variety of maternal practices and social perceptions of motherhood in different cultures. However, as a rule, the problematization of motherhood is carried out in essentialist terms related to the issues of fertility, marriage, mortality, and population reproduction. Researchers ignore such features of motherhood with many children as the subjective perception of the role of the mother, building relationships with relatives, with managers at work, the influence of place of residence, ethnicity, and the education of mothers. The purpose of this article is to present the ideas of motherhood from the point of view of mothers with many children themselves and the resources that allow them to combine the role of a mother and a worker. In particular, we will describe how educated urban Kazakh women and mothers with many children combine their professional employment and childcare. The scientific significance of the work lies in the problematization of the performance of the maternal role by women with many children and the possibilities of combining professional employment and motherhood with many children. The value of this study lies in the presentation of motherhood, taking into account the ethnicity, class and level of education of mothers with many children, as well as attention to the practice of combining motherhood with many children and professional employment.

Keywords: motherhood, many children, professional employment, care, children, state, social policy.

Introduction

On February 22, 2021, dozens of Kazakhstani women came to the building of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan in Nur-Sultan and demanded that the head of the ministry provide them with social housing and grant an allowance for each child under 18 years of age. Women insist that insufficient government support leads to tragedy. The last tragedy was the death of five children from the same family in a fire in February 2021, which occurred in the town of Zhanatas, Zhambyl region of Kazakhstan. The protests of mothers with many children in Kazakhstan intensified after the tragedy in the Siter family in February 2019 in Nur-Sultan, when five sisters were burned alive in a fire in a temporary house. The fire in the house started around three o'clock in the morning, when the children were sleeping in the house alone. The father of the family works as a rigger and was called in to a service station to work. The mother also took a shift job as a packer at a plastic goods factory. The large family needed money: the authorities did not put them in line for social housing, and they lived in a temporary house with an area of about thirty square meters. The house was heated by a stove and caught fire almost instantly. Despite the fact that a team of firefighters arrived at the fire scene within seven minutes, they were unable to save the children. A few minutes after the arrival of the fire brigade, the roof collapsed, and all the girls were burned to death. They were twelve, eleven, six, three and one years old [1].

In most post-Soviet states, the reforms of the early 1990s were accompanied by serious changes in the official ideology of the family and in family policy. As demographers V. Agadjanian, P. Dommaraju and L. Nedoluzhko note: “Declining marriage and fertility rates following the collapse of state socialism have been the subject of numerous studies in Central and Eastern Europe. More recent literature has focused on marriage and fertility dynamics in the period of post-crisis political stabilization and economic growth. However, relatively little research on marriage and fertility has dealt with the Central Asian part of the post-socialist world”. The authors used survey and published data from Kazakhstan and Kyrgyzstan, two multi-ethnic countries with differing paths of post-crisis recovery, to examine overall and ethnic-specific trends in entry into marriage and fertility. They found that in both countries rates of entry into marriage continued to

*Corresponding author's e-mail: rezvushkina_t78@mail.ru (T.A. Rezvushkina).

decline throughout post-crisis years. By contrast, fertility rose, and this rise was greater in the more prosperous Kazakhstan. The authors also detected considerable ethnic variations in fertility trends [2].

At the same time, post-Soviet experts for the first time publicly raised the issue of the excessive overload of women who combine the family role with the production role, and the need to provide women with the freedom to choose between a professional career and family. One of the ways to ensure this freedom was seen as the transition from a two-income family to a single-income one, i.e., raising a man's wages so that he could fulfill the role of “breadwinner”. These changes were not just a reaction to the official ideology of egalitarianism and a manifestation of the latent tendencies of the “renaissance of patriarchy”, which was previously present at the level of mass consciousness. They reflected the crisis of the socialist “welfare state”, a veiled recognition of the social ineffectiveness of its family policy and the desire to return economic powers and responsibility for raising children back to the family [3].

At present, if we consider the main statistical indicators related to the birth rate and ethnicity of Kazakhstani women, we can see that:

- the total population of Kazakhstan as of March 9, 2021 is 18,877,100 people. Kazakhstan today ranks 74th in the list of countries by population. The average density is just over 6.71 people per km² (184th place in the list of countries by population density). This indicates that Kazakhstan, ranking 9th in the world by territory, is a sparsely populated territory and this requires an effective demographic policy aimed at increasing the birth rate;

- according to the data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, at the beginning of 2017 Kazakhs constitute the majority of the population of the republic (67.47 %). The next in number are Russians (19.76 %), Uzbeks (3.18 %), Ukrainians (1.53 %), Uyghurs (1.46 %), Tatars (1.11 %) and representatives of other ethnic groups;

- in Kazakhstan in 2020 civil registry offices registered 419,582 births, including 239,496 in urban areas, 162,814 in rural areas. As we can see, the birth rate in urban areas has become higher than in rural areas, which indirectly indicates an increase in the proportion of women of reproductive age living in urban areas and, conversely, a decrease in those in rural areas. But at the same time, the total fertility rate (TFR) — that is, the number of children born on average by one woman during the entire reproductive age (from 15 to 49 years) — is 2.74. That is, on average, a Kazakhstani woman gives birth to 2 to 3 children. However, the TFR is 2.57 in cities and 3.18 in rural areas. In terms of TFR, the leaders are Mangystau region — 3.78, and South Kazakhstan region — 3.62. The lowest results are in the city of Almaty — 1.67, and Kostanay region — 1.73;

- if we analyze the fertility trends according to the ethnicity of women, then we see that most often children are born to Kazakh women (231,016) and to Russian women (28,354), which corresponds to the overall representation of these ethnic groups in Kazakhstan. Summarizing the statistical data related to ethnic factors of fertility, we can conclude that the main population growth in the republic is provided by Kazakh women living in rural areas.

Studying the situation of mothers with many children, we should turn to official documents and, according to the legislation of the Republic of Kazakhstan, mothers with many children are women who have given birth to and are raising four or more children. In 2019 more than 340 thousand large families were registered in the state. The leaders in this indicator are Almaty, Turkestan, Zhambyl regions. Large families in Kazakhstan receive state support: cash allowance and a set of benefits. The amount of payments depends on the number of children, income level, having an honorary order, place of residence. In Kazakhstan these honorary titles are held by 237 thousand mothers. Mothers with many children, awarded with “Altyn alqa” and “Kümis alqa” pendants, are also exempt from paying taxes on transport and land, state duties when performing notarial and legally significant actions when registering a place of residence, issuing passports and identity cards, etc. Large families belong to the category of socially vulnerable segments of the population and have the right to be registered as in need of housing. They, like other candidates, are provided with housing on a lease basis [4].

The text of the National Report “Kazakhstan Families–2020” provides data that, according to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan regarding large families with 4 or more minor children living together for the period of 2017–2020, the largest number of such families was 399,855 families in 2020, 265,605 in 2019, 284,367 in 2018, 309,844 in 2017 [5]. Also, the text of the national report points to the fact that the republic is implementing state measures to support large families. One of them is the possibility of obtaining housing from the public housing stock or support in the form of concessional loans. But for this it is necessary to sign up for the waiting

list of people in need of housing. Housing is provided on the basis of Article 67 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Housing Relations” dated 04.16.1997 (59). In 2018 12,000 large families were provided with housing. As of 2019, there were 28,000 large families in the queue for housing in Kazakhstan. Housing is provided in two ways. The first one is passing the queue in a standard way to allocate an apartment from the state fund. In the second case, an apartment is provided under the state program of housing and communal development “Nürly jer” for 2020–2025. To support low-income families, including large families, under the “Nürly jer” program, the “Lending to low-income families from the waiting list of the local executive body by House Construction Savings Bank” (“Baqytty otbasy”) mechanism is being implemented, whose participants are provided with loans at a rate of 2 % per annum for up to 20 years from an initial payment of 10 % of the loan amount. This is the lowest interest rate in the country to date.

At the beginning of 2020 the amended Tax Code of the Republic of Kazakhstan entered into force, according to which a tax deduction will apply for large families. Both parents will be taken into account when determining the amount of the deduction. The amount cannot exceed 282 MCI (about 712,000 tenge as of today). There are no additional tax deductions for single mothers. However, according to the norms of the current tax legislation, exemption from payment of land tax and property tax is provided only for mothers with many children who have been awarded the title “Mother Heroine”, as well as for those awarded with the “Altyn alqa” pendant. Property tax exemption for them is provided within 1,000 times the MCI (about 2.5 million tenge). According to the Ministry of Industry and Infrastructure Development of the Republic of Kazakhstan as part of the State Program for Housing Construction from 2018 to 2019 housing was mainly received in the cities of republican significance — Almaty, Nur-Sultan, Shymkent [5].

The text of the national report for 2020 also provides subjective assessments of the material well-being of large families. To measure the effectiveness of the implemented state programs, researchers refer to the results of sociological studies conducted by the Kazakhstan Institute of Social Development “Rukhani Zhangyru” on “Family and Demographic Policy” for 2019 and 2020. Thus, almost half of the surveyed large families (46.8 %) answered that they hardly have enough money for the most basic necessities. Also, 35.5 % of the respondents indicated that they earn enough money to pay for the most necessary things, but it is problematic to buy some household appliances. 15.9 % of the respondents indicated that they earn enough, but it is difficult to save money for an expensive item (fur coat, car). 1.7 % of the surveyed large families have no financial problems, they can buy a house or a car if they want. The authors of the national report come to the conclusion that the main problems for the majority of large families are material problems and low income. This opinion is confirmed by the respondents, 61.9 % of whom believe that the main problems in their families are material problems. 39.4 % of the respondents indicated domestic problems as the main ones in their families. 14.2 % of the respondents answered that for them the problems of raising children are the most urgent. The lack of opportunities for joint recreation is a problem for 11.7 % of the respondents. 7.9 % of the respondents indicated the absence of children's classes and clubs as the main problem in their families. The presented data indicates that economic and domestic problems are the main ones for the majority of respondents. More than half (59.8 %) of large families need financial assistance from the state. The second most important need for families is to improve their living conditions — 30.3 % [5].

But in our opinion, not a single government, research, or publicistic document indicates the fact that, as a rule, women are engaged in raising children in large families, and it is they who bear the burden of daily nursing and care for children. At the same time, it is important to take into account the fact that the low material and financial well-being of large families forces mothers to work as well. Unfortunately, at the moment there is no data, no survey results that could show us how the strategy of adaptation of a Kazakhstani mother with many children to the fulfillment of the “working mother” gender contract is being built. Therefore in this article we will try to describe how a working mother with many children living in the city has the opportunity to combine motherhood and work, how she carries out the function of caring for and raising children, whether she is able to devote time to herself and receive additional education.

The purpose of the article was to study the possibilities of combining motherhood with many children and professional employment of Kazakh mothers with many children living in cities.

The main research methods are interdisciplinary, comparative and systematic approaches, the method of sociological survey. The method of interdisciplinary approach makes it possible to determine the socio-cultural boundaries of the study of motherhood as an object and subject of socio-humanitarian knowledge. The comparative method provides a scientific and theoretical basis for identifying the essence of motherhood in socio-humanitarian thought.

Research methods

In the period from January to May 2020 a survey was conducted among Kazakh women aged 25 to 45 years with higher education from Karaganda, who are mothers of four or more children. The research method was a questionnaire survey, the toolkit was a questionnaire. A total of 360 people were interviewed. The purpose of the research was to obtain information on how motherhood with many children is arranged in Kazakh urban families. The objectives of the research were formulated as follows: 1. Study how women with many children perceive the role of mother; 2. Analyze whether mothers with many children have professional employment opportunities; 3. Find out how much time a mother of many children devotes to herself; 4. Find out if a mother with many children has the opportunity to get additional education; 5. Consider how other family members are involved in nursing and caring for children.

The object of the research was Kazakh women with many children, mothers of 4 or more children, living in the city of Karaganda at the age of 25 to 45 with higher education. Subject of research: the possibilities of professional self-realization of Kazakh mothers with many children. The study sample was quota, stratified. As a hypothesis of the study, it was suggested that there are many restrictions on combining the role of a mother with many children and professional activity (long maternity leave, the ideology of “intensive motherhood”, limited access to kindergartens, gender stereotypes). This is especially true for mothers who have four or more children, ethnic Kazakh women, because traditional cultural beliefs prescribe them to be, first of all, mothers and not professionals. But at the same time women with many children poorly reflect on the problems of performing domestic work as care functions, which is associated with the idea of motherhood as a woman's “natural destiny”.

Results and Discussion

Motherhood as an institution and as a practice began to be actively studied by Western philosophers, psychologists and sociologists in the 1960–70s, during the period of activation of the second wave of feminism and scientific fashion for such theoretical paradigms as social constructivism, poststructuralism, postmodernism. It was they who raised the question of the social nature of the human reproduction system in modern society, overcoming the essentialist discourse characteristic of the structural functionalism of T. Parsons and psychoanalysis of S. Freud, who believed that giving birth and upbringing of children is a natural, instinctive and objective purpose of women [6]. In her work “The Feminine Mystique” B. Friedan voiced that motherhood remains largely a space of uncertainty, tension, vulnerability, and frustration [7] and can no longer be seen as a timeless biologically determined practice. American feminist A. Rich wrote in 1976, “Motherhood — unmentioned in the histories of conquest and serfdom, wars and treaties, exploration and imperialism — has a history, it has an ideology, it is more fundamental than tribalism or nationalism” [8].

But significant changes are also taking place in the urban environment, among middle-class Kazakh women. With the advent of capitalism, a new urban middle class is formed in Kazakhstan, which is a cultural hegemon in a capitalist society, i.e., setting cultural standards and the main implementers of child-centric ideology, when a child is an investment project in which resources must be invested and then he or she will grow up smart and successful. The concept of early development contains normative conventions about when parents need to consult psychologists, speech therapists, therapists, defectologists, teachers; what books to read to the child, what music to listen to, what toys to play with, what clothes to buy, what methods of education and training to use; what standards of hygienic care to use [9]. In her article, Russian researcher O. Isupova writes that “... the ideology of intensive motherhood, which is popular today, asserts that the ideal of maternal behavior includes a family and educational strategy, the center of which is the child (“child-centeredness”); a tendency to follow the advice of parenting experts; emotional sensitivity to the needs of children; a large amount of work and time devoted to children, with significant financial costs for their upbringing”. The ideology of intensive motherhood and its impact on the well-being of both mothers and children are currently the objects of attention of many specialists. For example, I. Gimenez-Nadal and A. Sevilla studied the impact of modern maternal practices on the well-being of mothers and the variation of this indicator in relation to the level of education. By monitoring a wide range of personal characteristics these authors found that mothers with higher levels of education showed lower levels of happiness and life satisfaction, as well as higher levels of fatigue due to involvement in various parenting and childcare activities. Although less educated mothers also reproduce some patterns of intense motherhood, the time spent with their children has increased in recent decades, especially among more educated mothers. At the same time, wom-

en with a high level of education are haunted with the feeling that they still do not do enough for the well-being of their children [10]. Some questions arise: how do young Kazakh women with 4 or more children with higher education, representatives of the middle class, implement the ideology of intensive motherhood? How do they manage to do this? Does someone help them? How do they explain to themselves why they need many children? What is the role of the state in ensuring the social conditions for the implementation of the functions of motherhood?

An example of the importance the symbolic role of women in national relations is the works of several post-Soviet and foreign researchers. For example, Ukrainian researcher T. Zhurzhenko in her work “Gendered Markets of Ukraine: Political Economy of Nation Building” writes that post-Soviet traditionalism has formed in the post-Soviet space, and it has become the dominant form of gender ideology in a transitional society. And it has a number of essential characteristics, including the fact that post-Soviet traditionalism characterizes the actual reduction of the family to the reproductive function, to the tasks of procreation and socialization of children. Relationships between spouses are viewed as a derivative of their parenting function; a family without children is not even considered as a family by some sociologists (but only as a “family group”). Naturally, the widespread small (and especially one-child) family is seen as an extremely negative phenomenon both at the macro and micro levels. From the point of view of society, this means an alarming trend towards a decrease in the birth rate and depopulation... Accordingly, the proposed measures to get the family out of the crisis come down if not to promoting large families, then to measures aimed at “increasing the need for children”. As a social ideal, traditionalists propose only one type of family: with two parents and at least three or four children...” [3].

D. Kandiyoti believes that “Post-Soviet gender ideologies do not represent a simple return to national traditions interrupted by Soviet politics, but they represent a strategic redistribution of the notions of cultural identity to serve new ideological goals. Thus, gender politics play a crucial role in signaling both leaving the Soviet past and the creation of new imaginary nations that enhance social solidarity in increasingly fragmented post-Soviet societies” [11].

Belarusian researcher A. Pershai in his work “Perspectives of History: On Everyday Life, Gender and Nation in Post-Soviet Belarus” says that “... the relationship between the national and everyday life lies at the intersection of at least three conceptually complex aspects: the nation state, gender stratification and the fact that men and women have different everyday life, as well as different involvement in national projects” [12].

Another Belarusian researcher T. Shchurko notes that “... it is believed that the process of nation-building includes all the inhabitants of a territory, but since the national discourse puts a person in its center, then in the androcentric system this means the male norm, point of view, privilege and identity. On the other hand, men are the real spokesmen for the will of the Belarusian nation. Women usually become visible in the Belarusian national discourse when it comes to the demographic crisis and the extinction of the nation, which, in fact, represents a woman as a machine for biological reproduction” [13].

E. Gapova in her work “On Gender, Nation, and Class in Post-communism” analyzes the formation of the “gender rhetoric” of the leaders of the nationally oriented Belarusian opposition, and finds that this rhetoric is not only deeply patriarchal (women's bodies, women's destinies are the property of the nation and the arena of political struggle), but also mediated by class interests. “The possession of women and their consumption is a class marker that performs the function of endowing masculinity as an attribute of the “Western», that is, the capitalist — in the sense of possessing resources, the possibilities of earning income and methods of consumption — class” [14].

We can see that researchers consider gender relations as a complex structure, which is differentiated depending on belonging to a particular class, ethnicity, religious denomination and other social groups and is associated with socioeconomic reforms in post-Soviet societies. It is also important to consider how the concept of gender relates to such concepts as ethnicity, class and education. This approach is based on the recognition of the close intertwining of national/ethnic and gender relations, which cannot be understood through a simple summation of gender theory and theories of nation/ethnicity. Its representatives are F. Anthias and N. Yuval-Davis, S. Inloi. The relationship of these fundamental social categories can only be clarified through a thorough analysis of the causal relationships between various forms of gender and national/ethnic differentiation and inequality [15].

In this study we adhere to the above position and consider how ethnic identity is formed by constructing women as the boundaries of the nation, and how, in turn, boundaries are created by women performing the biological and cultural reproduction roles. In this case, the biological role is understood as the reproductive role of a woman, a woman-mother. The cultural role is understood as her role as an agent of transmission of

traditions and normative behavior patterns. To create a gender-sensitive analytical model of “production” and “reproduction” of collective identity in Kazakhstani society, the N. Yuval-Davis’s concept of women's roles in national projects is used.

Yuval-Davis argues that women create the “boundaries” of the nation, thus forming a collective ethnic identity “... A woman's belonging to a national or ethnic community is of a dual nature. On the one hand, women, like men, are members of a community. On the other hand, there are always certain rules and regulations that treat women as women... The gender and sexuality of the body play a major role as “territories”, “markers” and reproducers of the narratives of a nation and other communities. Gender relations are at the very center of the cultural formation of social identities/communities and at the center of most cultural conflict and controversial situations” [16].

Following Yuval-Davis, we believe that Kazakh women construct and reproduce the collective identity of an ethnic community through giving birth to a large number of children and indirectly participating in the national revival of independent Kazakhstan. Yuval-Davis identifies five areas linking women and national projects: 1. Women are responsible for the biological reproduction of members of ethnic groups; 2. They reproduce the boundaries of ethnic/national groups; 3. Women play a central role in the ideological reproduction of the collective and the transmission of its culture; 4. Women are carriers of ethnic/national differences — and, therefore, an object of attention and a symbol of ideological discourses, with the help of which ethnic/national categories are created, reproduced and transformed; 5. Women are involved in national, economic, political and military struggles. Also N. Yuval-Davis identifies three main discourses within the framework of which women are manipulated as potential mothers: 1. The “human resources” or “people as power” discourse, which sees the increase in the size of the nation as a vital means of realizing national interests; 2. The Malthusian discourse, which, on the contrary, seeks to reduce demographic pressure” as a means of avoiding a future “national” catastrophe; 3. The eugenic discourse that aims to “improve the quality” of the national community by encouraging the increase in birth rate among the “best” population groups in terms of biological or class origin and limiting the birth rate among the “unsuitable” groups [16].

Each discourse corresponds to a certain state and social policy. In our opinion, the discourse that Yuval-Davis called “people as power” is dominant in Kazakhstan as well. The decline in birth rate and depopulation are seen as the most important problems determining the future of the nation. The economic and social consequences of depopulation are the worsening of the situation on the labor market, population aging and an increase in the burden on the pension system. Some experts point out that the main goal of policy in this area should not be to stimulate the birth rate and increase its level. However in Kazakhstan the “people as power” discourse has another side. It is not just about a decrease in the population, but about a more serious threat — “national degeneration”, “erosion” of the Kazakh ethnos. In modern demographic literature, the reproductive function of women belonging to both the “indigenous” nationality and ethnic and linguistic minorities is considered not only from the point of view of population growth, but also as a factor in the national consolidation of Kazakhstani society on an ethnic basis.

Manifestations of the eugenic discourse can also be found in the program documents of the Government of the Republic of Kazakhstan. The problem of “preserving the gene pool” of the nation is associated, first of all, with the decline in the health indicators of the population. The pseudoscientific eugenic discourse, transferring the patterns of development of a biological population to human society, is part of the ideology of nationalism. Apparently, the nationalist discourse, which sees the nation as a single organism, whose “health” causes concern, assumes its “treatment”. Therefore, measures dictated by concern for the health of future generations (development of medical genetic services and a genetic monitoring system) are by no means politically neutral, and can be used by the authorities as a means of controlling the “quality” of the nation [16].

All the types of political discourses described above have a pronounced gender character: their addressees are mainly women, potential mothers, and not potential fathers. It is their reproductive behavior that is controlled. Many of these policies are centered on the concern for the genetic makeup of the population. Those national projects that attach critical importance to genealogy and descent as the main principles of organizing a national community imply the exclusion of members of the community that do not meet these criteria. This entails control over marriage, fertility and sexuality, i.e., violent regulation of gender relations. Yuval-Davis believes that genetic commonality is only one of the possible reasons for the unification of nation/ethnicity. In any national project, a significant role is assigned to the common culture and traditions with a special role played by religion and/or language. Common culture is often considered a more important trait than biological origin. The mythical unity of national “imaginary communities” that divides the world into

“us” and “them” is strengthened and reproduced at the expense of symbolic “boundaries”. These boundaries are closely related to the cultural codes embodied in the style of dress and behavior, as well as in more developed systems of customs, religious practices, artistic production and, of course, the national language [16].

In all of these areas gender symbols and ways of constructing masculinity and femininity, as well as sexuality and the distribution of power between the sexes, are particularly important. The most important role in this belongs to women as symbols of cultural boundaries and the embodiment of national values, at the same time being a key link in the reproduction of culture. It can be said that women bear the “burden of representation”, thanks to which they are constructed as symbolic carriers of the identity and honor of their nation. The position of women within the national community is usually ambivalent. On the one hand, they symbolize national honor and unity, moreover, they are the final argument in the justification of any national or ethnic project. At the same time, they are often excluded from real national politics and are rather its object than its subject. Strict cultural codes that dictate what it means to be a “worthy woman” often mean that she is in a subordinate position.

Thus, the “women's question”, gender roles and the lingering tension between motherhood and women's participation in professional careers continued to resonate. In many cases, the Central Asian Soviet Socialist Republics were the stage at which various experiments were carried out to identify female identity and the difficulties of reconciling traditional and modern roles of women. Likewise, it is these experiments that have created the basis for contemporary debate about women's rights to social services and their access to social resources.

The questionnaire completed by the respondents contained questions about the role of the mother, upbringing of children, relations with relatives, free time of Kazakh mothers with many children, father's participation in the process of caring for children, influence of relatives, etc. So, when asked whether the respondents are in a registered marriage, 90 % of women answered “yes”. 6.7 % of women indicated that they are “in a civil marriage” and 3.3 % answered that they were “officially divorced”. Thus, the majority of the surveyed Kazakh women with many children are in an officially registered marriage.

When asking the respondents about their income level, we saw that 33.3 % of women with many children have income of 110 to 160 thousand tenge, 25 % — 50 to 100 thousand tenge, 18.3 % — 170 to 220 thousand tenge, 10 % — 230 to 280 thousand tenge, 10 % — 290 to 340 thousand tenge, 3.3 % — 390 to 440 thousand tenge. Thus, most of the women we interviewed have an income in the range of 50,000 to 160,000 tenge, which allows to attribute them to the representatives of the lower middle class.

When asked how they would define who a mother is, the majority of women described her as loving (81.7 %), attentive (51.7 %) and caring (50 %). The respondents also noted that a mother is kind (35 %), controlling (35 %), patient (31.7 %), understanding everything (30 %), responsible (28.3 %), forgiving (18.3 %), responsive (15 %), tired (5 %), strict (13.3 %), resentful (1.7 %), irritable (1.7 %). None of the mothers described the mother as nervous and angry. The responses were distributed in such a way that we see that the mother is associated primarily with positive characteristics such as love, attentiveness and caring.

The distribution of answers to the question on how many children women consider optimal, showed that most respondents — 61.7 % of women — answered “three”, 25 % answered “four or more”, and 11.7 % answered “two”. Only 1.7 % answered “one”. Such opinions demonstrate the focus of Kazakh women on the medium number of children, which is determined by the reproductive attitudes of the spouses, but also by external circumstances that can facilitate or hinder the birth of children. Everything related to fertility is very individual and depends on many factors: the age of the woman, her health, genetic characteristics, financial condition of the family, etc. While one woman can give birth to five or six children without harm to her health, the other can have to recover all her life after giving birth to one child. Doctors say the optimal number of pregnancies and childbirth for a modern woman is three or four, and it is better to give birth after 20 and before 40 years. The women we interviewed for the most part adhere to these recommendations. Modern Kazakh families, regardless of their wealth, do not refuse to have many children. Although there is a tendency to have many children in low-income, rural families.

When asked what responsibilities are the most important for a mother, 83.3 % of mothers answered “to love the child”, 45 % answered “to devote time and attention”, 43.3 % — “to cook food and teach the rules of behavior”. This is how the answers were distributed, since in Kazakh culture it is believed that a woman is successful only when she spends all her energy and care on children. It is believed that the more successful a child is, the more successful his parents, and his mother in particular. When asking respondents a question about what they like in the role of a mother, 85 % indicated that they like hugging and caressing a child,

73.3 % — talking, communicating with a child, 38.3 % — walking with a child, 38.3 % — explaining something complicated. It follows that it is important for the mother to feel an emotional connection with the child and it is important to spend and devote a lot of time to the child. When women were asked what they dislike about being a mother, 63.3 % answered that they did not like children's tantrums, 53.3 % — visiting hospitals and clinics, 50 % — interrupted sleep, 31.7 % — doing homework with children.

From the answers to the questions about who cares more about the children in the family, we received the data that 51.7 % of mothers believe that both mother and father care for the children equally. Those who believe that mother and father care for children unequally made 30 %. 18.3 % indicated that the mother and father sometimes care equally. Based on the answers to this question, we can conclude that women position father as an active participant in the process of upbringing and caring for children. Although in the clarifying question of the questionnaire, we asked if they would like their husband to be more involved in the process of raising and caring for children, and 73 % of women indicated that they would.

In the block “motherhood and professional self-realization”, when asked whether the mothers with many children we interviewed work, 90 % answered that they do and only 10 % answered that they do not (see Figure 1). This confirms the existence and dominance of the “working mother” contract. This contract implies that a woman combines professional employment and motherhood, which puts her under a double burden.

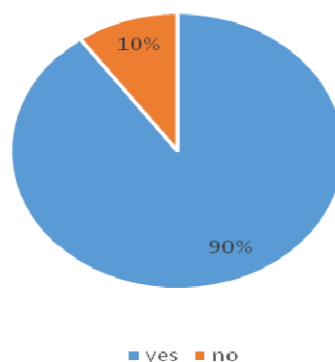

Figure 1. Are you working at the moment?

When asked why they combine work and motherhood, 43.6 % of mothers with many children answered “I don’t want to stay at home”, 41.8 % — “I want to help my husband financially”, 32.7 % — “I like my job”, 23.6 % — “I don’t want to lose my job”, 21.8 % — “I can afford it because...”, 18.2 % — “It is expensive to support a child”, 7.3 % — “I am a highly qualified specialist”, 1.8 % — “I support my child/children myself”, 1.8 % — “I do not work”. Based on the answers, we see that the reason for combining the roles of mother/wife and worker is the unwillingness to stay at home and the desire to contribute to the family budget, as well as the fact that women enjoy working.

To the question “Do you work full-time?” 70 % of the respondents answered positively, 23.3 % answered “no” and 6.7 % chose the option “I do not work”. Thus, the major part of Kazakh women with four or more children work full-time (see Figure 2).

38.3 % of Kazakh mothers with many children answered to the question “How much time per day do you devote to work?” that they work 8–10 hours, 28.3 % spend 6–7 hours at work, 13.3 % — 3–4 hours, 10 % — 5–6 hours, 1.7 % — 1–2 hours. Thus, we see that most of the mothers with many children we interviewed work more than 8–10 hours or full-time (see Figure 3).

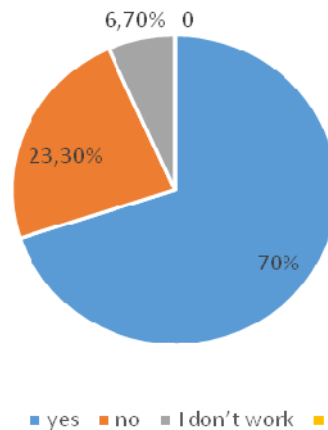

Figure 2. Do you work full-time?

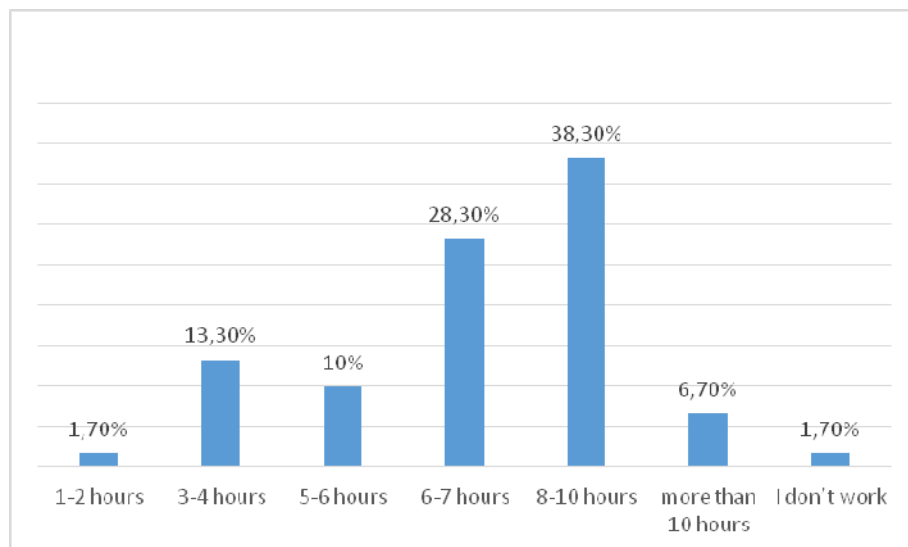

Figure 3. How much time per day do you devote to work?

When asked in the questionnaire whether mothers with many children take work home, 61.7 % answered positively and 38.3 % negatively. This lets us know that the majority of mothers with many children continue to work at home. To the question “How long do you work at home?” 75.8 % chose the option “1–2 hours”, 12.1 % — “3–4 hours”. It should be noted that while continuing to work at home, most of the respondents devote 1 to 2 hours to it.

To the question “How do you relax?”, where women could choose several answers, 43.3 % answered “I do my hobby”, 36.7 % — “I sleep”, 36.7 % — “I watch a movie”, 31.7 % — “I read”, 28.3 % — “I go to see someone”, 23.3 % — “I communicate in social networks”, 21.7 % — “I watch TV”, 20 % — “I go to the gym”, 16.7 % — “I play with children”, 1.7 % — “I go to a cafe”. Based on the answers, we can conclude that mothers with many children prefer passive rather than active types of recreation.

To the question “How much time, approximately, during the day, do you devote to yourself?” 80 % answered “1–2 hours”, 18.3 % — “3–4 hours”, 1.7 % — “5–6 hours”. According to the survey results, we saw that the majority of women can devote no more than 1–2 hours a day to themselves (see Figure 4).

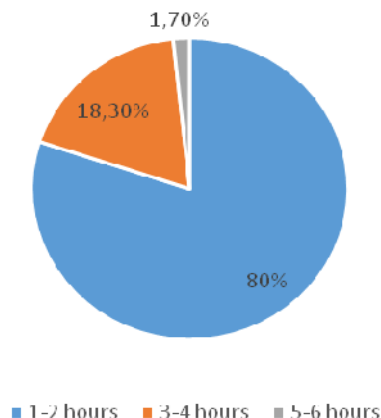

Figure 4. The amount of time mothers with many children devote to themselves

When answering the question “How do you decide who to leave your family with when you need to leave home on personal matters?” 40 % answered that they ask grandparents to stay with their children, 28.3 % — “I ask my husband to stay at home with the children”, 25 % — “I ask older children to look after each other”, 3.3 % — “I hire a babysitter” 3.3 % — “I let everything run its course”.

We were also interested in whether Kazakh mothers with many children receive additional education. 85 % chose the answer “no”, 15 % — “yes” (see Figure 5). So we see that most women do not have the opportunity to receive additional education, which has a negative impact on their career growth and self-development.

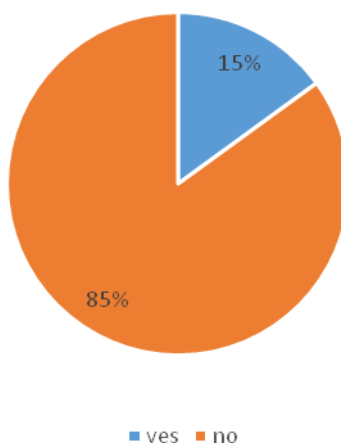

Figure 5. Are you getting additional education?

To our question about how women are compensated for their constant care for children, 36.7 % of women answered that taking care of family members is their direct responsibility, 31.7 % expect gratitude from family members, 23.3 % of women compensate it with gifts. 21.7 % answered that this is not accepted in their family, and 8.3 % answered that they have the “last word”. Such a distribution of opinions may be due to the fact that mothers with many children believe that caring for family members is their “natural” duty, a direct responsibility, and they do not even think about the possibility of compensating for their emotional labor. But we clarified the question and asked how women would like to be compensated for their care. Thus, 66.7 % of mothers want family members to understand the importance of their work, 43.3 % would like to have more personal free time, and 40 % would like help with housekeeping. The answers were distributed in such a way that mothers with many children indirectly indicated that other family members do not understand the importance and severity of the housework of mothers with many children, that they do not have enough personal time and want to be helped more.

According to the results of the answer to the question whether the state should help mothers take care of children, 40 % of women answered that the state should help, 40 % did not think about it and 20 % believe

that the state should not help mothers with many children. Here we can conclude that mothers with many children have little understanding of the degree of state participation in the process of raising children and perceive state care only in the form of various material payments and benefits, although there are so-called indirect payments that can provide significant support to families with many children (for example, public nanny, free travel on public transport, free classes or clubs for children, coupons for the purchase of clothes, etc.).

Conclusion

Based on the theoretical analysis and survey results, we can conclude that Kazakh mothers with many children have traditional attitudes towards motherhood: to love children, give them time and attention, teach them the rules of behavior, take care of them. They believe that the child primarily needs their love, care and attention. The status of a Kazakh woman in society and family depends on the success of motherhood, as a result of which they believe that love and attention are basic emotions in the process of raising children, and it is they who should share them with children. Mothers with many children also note the special role of education for their children, which is associated with the dominance of the ideology of intensive motherhood, which prescribes the regular involvement of mothers in the life of their children and the focus of mothers themselves on achieving success for their children. In addition, Kazakh mothers consider education and development not only a concern, but also their direct responsibility towards their children. Kazakh mothers with many children prefer to work, as they do not want to stay at home and want to help their husbands financially, and they also like their jobs. We also saw from the survey data that most women work full-time, at least 6–8 hours. Due to the combination of the role of a mother with many children and a working mother, women, as a rule, cannot afford to receive additional education. At the same time, Kazakh mothers devote one to two hours a day to themselves, they rarely devote time to going to the cinema, visiting beauty salons, they also rarely visit sports clubs and can afford to sleep 5 to 7 hours. If it is necessary to leave home for personal matters, mothers leave their children and household to their grandmothers, husbands and/or older children. Mothers with many children believe that caring for family members is their duty, a direct responsibility, and they do not even think about the possibility of compensating for their emotional labor. Mothers believe that other family members do not understand the importance and severity of housework, do not have enough personal time and they want more help. Women with many children have little understanding of the degree of state participation in the process of raising children and perceive state care only in the form of various material payments and benefits.

Such altruism and focus on motherhood among Kazakh women with many children are associated, in our opinion, with the situation of building a new national state that tries to control the reproductive behavior of women, considers mothers as a symbolic embodiment of national values and constructs them as symbolic carriers of the identity and honor of the nation.

We would like to express the hope that studies of motherhood, taking into account such factors as the number of children, class, ethnicity, place of residence, education, subjective interpretation of the role of the mother, etc. will significantly intensify in Kazakhstani socio-humanitarian sciences, and academic interest will contribute to the revision and change of the state's social policy in relation to motherhood, childhood, parenting.

References

- 1 В Астане похоронили пятерых детей, заживо сгоревших в доме-временке: их родители были на работе. [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.currenttime.tv/a/29752352.html.
- 2 Agadjanian V., Dommaraju P., Nedoluzhko L. Economic fortunes, ethnic divides, and marriages and fertility in Central Asia: Kazakhstan and Kyrgyzstan compared. Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12546-013-9112-2>.
- 3 Журженко Т. Гендерные рынки Украины: политическая экономия национального строительства / Т. Журженко. — Вильнюс: ЕГУ, 2008. — 256 с.
- 4 Демография. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://bala.stat.gov.kz/category/demograficheskie-harakteristiki/>
- 5 Казахстанские семьи–2020: национальный доклад / Д.Н. Есин, Э.С. Кайдарова, Ж.С. Батталова, А.К. Ракишева, А.И. Досмухамбетова, Г.М. Мұхамбетқалиева, А.М. Әшімова, А.Б. Иманқұл, З.Т. Алинова, Б.К. Ермекбаева, Ж.А. Маратов, Д.К. Арапов, Ж.К. Каримова, А.Н. Родионов, А.Ж. Баграмова, О.В. Николаева, А.Б. Турекулов. — Нур-Султан, 2020. — 390 с.
- 6 Нартова Н.А. Материнство в современной западной социологической дискуссии / Н.А. Нартова // Женщина в российском обществе. — 2016. — № 3 (80). [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/materinstvo-v-sovremennoy-zapadnoy-sotsiologicheskoy-diskussii>.

- 7 Фридан Б. Загадка женственности / Б. Фридан. — М.: Прогресс; Литера, 1994. — 496 с.
- 8 Rich A. Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution, New-York, London, 1995. W.W. Norton and Co. — 323 P.
- 9 Родительство 2.0: Почему современные родители должны разбираться во всем? А. Авдеева, О. Исупова, А. Кулешова, Ж. Чернова, Л. Шпаковская. — М.: Альпина Паблишер, 2021. — 164 с.
- 10 Исупова О. Интенсивное материнство в России: матери, дочери и сыновья в школьном взрослении. / О. Исупова. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/119_nz_3_2018/article/19928.
- 11 Kandiyoti D. 2007. The Politics of Gender and the Soviet Paradox: neither Colonized, nor Modern? // Central Asian Survey 26 (4): 601–623.
- 12 Першай А. Перспективы истории: о повседневности, гендере и нации в постсоветской Беларуси / А. Першай // Перекрестки. № 1 (2) // Журн. исследований восточноевропейского пограничья. Европейский гуманитарный университет. — 2012. — С. 41–53. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://www.academia.edu/8095166/Women_in_Politics_Vol_1_Gender_of_Politics.
- 13 Щурко Т. Шаг вперед, два назад: дискуссии об абортах в Беларуси / Т. Щурко // Новая Европа. — 2013. — 28 июня — [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://n-europe.eu/article/2013/06/28/shag_vpered_dva_nazad_diskussii_ob_abortakh_v_belarusi.
- 14 Гапова Е. Классы наций: феминистская критика нациостроительства / Е. Гапова. — М.: Новое литературное обозрение, 2017. — 368 с.
- 15 Тартаковская И. Гендерная социология / И. Тартаковская. — М.: ООО «Вариант» при участии ООО «Невский Простор», 2005. — 368 с.
- 16 Ювал-Девис Н. Гендер и нация / Н. Ювал-Девис // пер. И. Новиковой. — М.: Елра, 2001. — 175 с.

Т.А. Резвущкина, Б.И. Карипбаев

Қазақстандағы көп балалы аналар: қызмет пен қамқорлықты қоса атқару

Мақалада философия, демография, әлеуметтану, психология, антропология және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және басқа өкілдер теориялық және эмпирикалық тұрғыдан мүлдем әртүрлі зерделейтін заманауи Қазақстандағы көп балалы ана феномені қарастырылған. Қазіргі зерттеулер әртүрлі қоғамдағы аналардың тәжірибелері мен ана туралы әлеуметтік идеялардың әр алуандығын көрсетеді. Бірақ, әдетте, ана мәселелері құрсақ көтеру, неке, өлім, халық санын көбейту сауалдарына байланысты маңызды мағынада жүзеге асырылады. Зерттеушілердің назарынан көп балалы ана болу, ананың рөлін субъективті қабылдау, туыстарымен, жұмыстағы басшылығымен дұрыс қарым-қатынас құру, тұрғылықты жері, этностығы, аналардың білім алуы сияқты мәселелер тыс қалған. Мақаланың мақсаты көп балалы аналардың өздері тарапынан және ана мен қызметкердің рөлін біріктіруге мүмкіндік беретін ресурстар тарапынан қоғамдағы мүмкіндіктері қарастырылған. Атап айтқанда, авторлар білімді қалалық қазақ әйелдерінің, көп балалы аналардың кәсіби жұмыспен қамтылуын және балаларға деген қамқорлығын қалай үйлестіретінін сипаттаған. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы көп балалы әйелдердің өздерінің ана рөлін атқаруы және кәсіби жұмыспен қамтылуы, оны бірге алып жүруде аналық рөлдің орындалу мәселесі тұжырымдалған. Бұл зерттеудің құндылығы көп балалы аналардың этностығын, ортасы мен білім деңгейін ескере отырып, оларды кәсіби жұмыспен қамтуды үйлестіру практикасына назар аудару.

Кілт сөздер: ана, көп балалы отбасы, кәсіптік жұмыспен қамту, қамқорлық, балалар, мемлекет, әлеуметтік саясат.

Т.А. Резвущкина, Б.И. Карипбаев

Многодетное материнство в Казахстане: совмещение работы и заботы

В статье рассмотрен феномен многодетного материнства в современном Казахстане, который изучают с совершенно разных теоретических и эмпирических позиций представители социогуманитарных наук — философии, демографии, социологии, психологии, антропологии и др. Современные исследования констатируют большое разнообразие материнских практик и социальных представлений о материнстве в различных обществах. Но, как правило, проблематизация материнства осуществляется в эссенциалистских терминах, связанных с вопросами фертильности, брачности, смертности, воспроизводства населения. Из внимания исследователей ускользают такие особенности осуществления многодетного материнства, как субъективное восприятие роли матери, конструирование отношений с родственниками, с руководством на работе, влияние места жительства, этничности, образования матерей. Целью данной статьи является презентация представлений о материнстве со стороны самих многодетных матерей и тех ресурсов, которые позволяют им совмещать роль матери и работницы. В частности, авторами описаны, как образованные городские женщины-казашки, многодетные матери совмещают свою профессиональную занятость и заботу о детях. Научная значимость работы заклю-

чается в проблематизации исполнения материнской роли самими многодетными женщинами и возможностей совмещения профессиональной занятости и многодетного материнства. Ценность данного исследования состоит в презентации материнства с учётом этничности, класса и уровня образования многодетных матерей, а также в привлечении внимания к практикам совмещения многодетного материнства и профессиональной занятости.

Ключевые слова: материнство, многодетность, профессиональная занятость, забота, дети, государство, социальная политика.

References

- 1 V Astane pokhonorili piaterykh detei. zazhivo sgorevshikh v dome-vremianke: ikh roditeli byli na rabote [Five children buried in Astana, burnt alive in a temporary house: Their parents were at work.]. Retrieved from: <https://www.currenttime.tv/a/29752352.html> [in Russian].
- 2 Agadjanian V., Dommaraju P., Nedoluzhko L. Economic fortunes, ethnic divides, and marriages and fertility in Central Asia: Kazakhstan and Kyrgyzstan compared. Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12546-013-9112-2>.
- 3 Zhurzhenko, T. (2008). Gendernye rynki Ukrainy: politicheskaiia ekonomiiia natsionalnogo stroitelstva [Gendered Markets of Ukraine: Political Economy of Nation Building.]. Vilnius: YEGU [in Russian].
- 4 Demografiia. Biuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam RK [Demography. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.]. Retrieved from: <https://bala.stat.gov.kz/category/demograficheskie-harakteristiki> [in Russian].
- 5 Kazakhstanskii semi-2020: natsionalnyi doklad ["Kazakhstan families — 2020" national report] (2020) // D.N. Yesin, A.S. Kaydarova, Zh.S. Battalova, A.K. Rakisheva, A.I. Dosmukhambetova, G.M. Mukhambetkaliyeva, A.M. Ashimova, A.B. Imanqul, Z.T. Alinova, B.K. Yermekbayeva, Zh.A. Maratov, D.K. Arapov, Zh.K. Karimova, A.N. Rodionov, A.Zh. Bagramova, O.V. Nikolayeva, A.B. Turekulov. — Nur-Sultan. — 390 b. ok. 208 [in Russian].
- 6 Nartova, N.A. (2016). Materinstvo v sovremennoi zapadnoi sotsiologicheskoi diskussii [Motherhood in contemporary Western sociological debate] // Zhenshchina v rossiiskom obshchestve. — 2016. — № 3 (80). Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/materinstvo-v-sovremennoy-zapadnoy-sotsiologicheskoy-diskussii> [in Russian].
- 7 Fridan, B. (1994). Zagadka zhenstvennosti. [The Feminine Mystique.] Moscow: Progress; Litera [in Russian].
- 8 Rich, A. (1995) Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution, New-York, London: W.W. Norton and Co. [in English].
- 9 Roditelstvo 2.0: Pochemu sovremennye roditeli dolzhny razbiratsia vo vsem? (2021). [Parenting 2.0: Why Modern Parents Should Know Everything?] A. Avdeyeva, O. Isupova, A. Kuleshova, Zh. Chernova, L. Shpakovskaya. — Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
- 10 Isupova, O. Intensivnoe materinstvo v Rossii: materi, docheri i synovia v shkolnom vzroslenii. [Intensive Motherhood in Russia: Mothers, Daughters and Sons in School Years' Growing Up]. Retrieved from: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/119_nz_3_2018/article/19928 [in Russian].
- 11 Kandiyoti D. 2007. The Politics of Gender and the Soviet Paradox: neither Colonized, nor Modern? //Central Asian Survey 26 (4), 601–623.
- 12 Pershay, A. (2012). Perspektivy istorii: o povsednevnosti, genere i natsii v postsovetskoii Belarusi [Perspectives of History: On Everyday Life, Gender and Nation in Post-Soviet Belarus.] // Perekrestki, 1 (2). Zhurnal issledovaniia vostochnoevropeiskogo pogranichia. Yevropeiskii gumanitarnyi universitet. Retrieved from: https://www.academia.edu/8095166/Women_in_Politics_Vol_1_Gender_of_Politics [in Russian].
- 13 Shchurko, T. Shag vpered, dva nazad: diskussii ob abortakh v Belarusi [One Step Forward, Two Steps Back: Discussions on Abortion in Belarus] // Novaia Yevropa. 2013. 28 iyunia. — Retrieved from: http://n-europe.eu/article/2013/06/28/shag_vpered_dva_nazad_diskussii_ob_abortakh_v_belarusi [in Russian].
- 14 Gapova, Ye. (2017). Klassy natsii: feministkaia kritika natsiostroitelstva. [Classes of Nations: A Feminist Critique of Nation-Building]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 15 Tartakovskaya, I. (2005) Gendernaia sotsiologiya [Gender Sociology]. — Moscow: OOO «Variant» pri uchastii OOO «Nevskii Prostor» [in Russian].
- 16 Yuval-Devis, N. (2001). Gender i natsiia [Gender and Nation]. Transl. I. Novikov. Moscow: Elpa [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of History Sciences, Associate Professor, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Abduali, M.** — Master student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Akhmetshina, G.U.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Augan, M.** — Doctor of history sciences, Professor, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baibosynov, D.B.** — Master of religion studies, lecturer, Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Baikushikova, G.** — PhD, Associate Professor, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baizakova, K.I.** — Doctor of History Sciences, Professor, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baizhuma, G.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Balaubayeva, B.M.** — Candidate of History Sciences, Associate Professor, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.
- Balshikeev, S.B.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Baskynbayeva, N.K.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Beisenbekova, N.A.** — Candidate of History Sciences, Professor, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the research center "Tulgatanu", Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Doykov, Y.S.** — Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Department of Public Communications, University of Library Studies and Information Technologies, Sofia, Bulgaria.
- Dukenbaeva, Z.O.** — Doctor of History Sciences, Professor, Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Galiev, A.A.** — Doctor of History Sciences, Professor, Department of oriental studies, Kazakh Ablai Khan university of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan.
- Geybullaeva, R.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Baku Slavic University, Azerbaijan.
- Imanbayeva, A.A.** — Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Department of social and humanitarian disciplines, Kazakh academy of sports and tourism, Almaty, Kazakhstan.
- Karipbayev, B.I.** — Doctor of Philosophical Science, Professor, Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Khlebnikov, I.D.** — PhD student, senior lecturer, Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.

-
- Kuzembayeva, A.B.** — Candidate of History Sciences, Associate Professor, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.
- Lyapbayeva, N.I.** — Candidate of Social Sciences, Associate Professor, Department of history of Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines, Academy of logistics and transport, Almaty, Kazakhstan.
- Makasheva, K.N.** — Doctor of History Sciences, Professor, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Momosheva, N.K.** — Candidate of History Sciences, Associate Professor, Department of general history, Kyrgyz national university of the name of Zhusup Balasagyni, Bishkek, Kyrgyzstan.
- Movkebayeva, G.A.** — Doctor of History Sciences, Professor, Department of international relations and world economy, Director of the Center for Eurasian Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of History Sciences, Associate Professor, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Nazikbayeva, A.D.** — Master student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Orazbay, A.** — Master student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Rezvushkina, T.A.** — PhD student, senior lecturer, Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Saburov, N.** — Master student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Sadvakassova, A.M.** — Master student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Sakabay, T.K.** — Master of History, senior lecturer, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of History Sciences, Professor, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Shalkeyeva, Z.A.** — PhD student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Shotay, E.N.** — Master student, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of History Sciences, Associate Professor, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, senior research fellow of the research center “Tulgatanu”, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Shukirbayeva, A.** — Master student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate Professor, Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Republic of Kazakhstan.
- Tarybayeva, A.K.** — Master student, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Umbetova, N.** — Master student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Urustembayeva, Zh.T.** — Master of History, senior lecturer, Department of social and humanitarian sciences, Astana medical university, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhumakanova, U.S. — Master of Philosophical Sciences, senior lecturer, Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda state technical University, Kazakhstan.

Zhussupova, B.Zh. — PhD, senior lecturer, Department of philosophy and theory of culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.